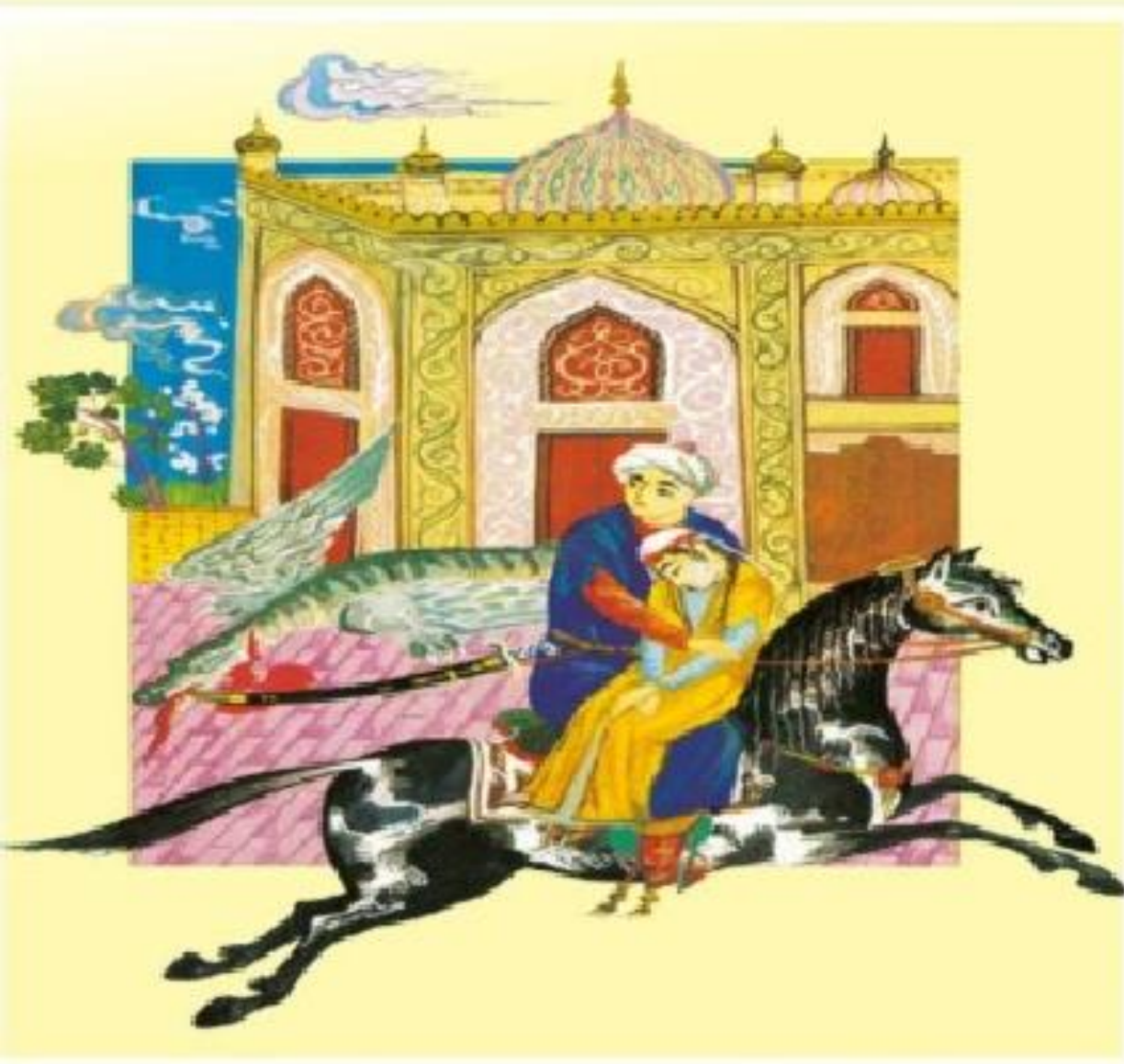

D.B.URINBAYEVA

**XALQ OG'ZAKI IJODI ASARLARI
MATNINING JANRIY-LISONIY VA
LINGVOSTATISTIK TADQIQI**

URINBAYEVA DILBAR BAZAROVNA

**XALQ OG'ZAKI IJODI ASARLARI
MATNINING JANRIY-LISONIY VA
LINGVOSTATISTIK TADQIQI**

**“QAMAR MEDIA” NASHRIYOTI
Toshkent - 2022**

UO'K 81.322.2:398
KBK 81.2
O' 80

D.Urinbayeva. Xalq og'zaki ijodi asarlari matnining janriy-lisoniy va lingvostatistik tadqiqi. Monografiya. - Toshkent: "Qamar media", 2022-yil, 242 bet.

Monografiyada matnning lingvostatistik xususiyatlari, jumladan fonetik, leksik va morfologik birliklarning folklor matnlarida qo'llanishi, folklor asarlari tilini kompyuter yordamida statistik qayta ishlash natijasida chastotali lug'atning turli zonalarida ehtimoliy va kam qo'llangan so'z shakllari asosida matnni to'ldirish yo'llari, so'z shakllarining o'rtacha qaytalanishi va sintetizm koeffisientlari asosida matnda ijodkorning so'z qo'llash mahorati, matnni lingvistik individualligi haqida fikrlar o'z aksini topgan. Tanlanma matnlardagi so'z turkumlari va ularning grammatik ko'rsatkichlari kvantitativ tahlili etilib, o'ziga xos tipologik tabiati, janriy xususiyatlari yoritilgan va doston, maqol, topishmoq, ertak va qo'shiqlar matnlardagi so'zshakllarning lingvopoetik imkoniyatlari aniqlanib, badiiy-estetik qimmatini isbotlangan.

Monografiya oliy ta'lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan professor-o'qituvchilar, tadqiqotchilar, kompyuter tilshunosligi bo'yicha qiziquvchilar, talabalarga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir: Samarqand viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi f.f.n., dotsent S.Yuldasheva

Taqrizchilar: Samarqand davlat universiteti professori
A.B.Pardayev
Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti
A.Musayev

ISBN 978-9943-8552-4-3

© D.B.Urinbayeva
© "Qamar media" nashriyoti

MUNDARIJA

	KIRISH	4
I BOB	O'ZBEK XALQ OG'ZAKI IJODI MATNLARI TADQIQINING METODOLOGIK VA METODIK ASOSLARI	8
1.1.	Tilshunoslikda lingvostatistik tahlil muammolarining o'rganilishi	9
1.2.	O'zbek xalq og'zaki ijodi asarlari matnining lingvofolkloristik tadqiqi tarixidan	24
1.3.	O'zbek xalq og'zaki ijodi janrlari lingvostatistik tahlil obyekti sifatida	29
	Birinchi bob yuzasidan xulosalar	36
II BOB	O'ZBEK XALQ OG'ZAKI IJODI MATNLARINI O'RGANISHNING LINGVOSTATISTIK METODLARI	38
2.1.	O'zbek xalq og'zaki ijodi asarlari matnining lingvoaxborot bazasini yaratish tajribasidan	38
2.2.	Chastotali lug'atning turli zonalaridan ehtimoliy matnni to'ldirish koeffitsiyenti	48
2.3.	Matnlardagi so'zshakllarining o'rtacha qaytalanishi, sintetizm va to'ldirish koeffitsiyenti	54
	Ikkinchi bob yuzasidan xulosalar	68
III BOB	O'ZBEK XALQ OG'ZAKI IJODI MATNLARI FONETIK VA LEKSIK BIRLIKLARINING LINGVOSTATISTIK TADQIQI	70
3.1.	Fonetik birliklar lingvostatistikasi	70
3.2.	Leksik birliklar lingvostatistikasi	84
3.3.	Lingvostatistik tahlillar leksik-semantik, lingvostilistik va lingvopoetik tadqiqotlar asosi sifatida	89
	Uchinchi bob yuzasidan xulosalar	121
IV BOB	O'ZBEK XALQ OG'ZAKI IJODI MATNLARI MORFOLOGIK BIRLIKLARINING LINGVOSTATISTIK TADQIQI	123
4.1.	Mustaqil so'z turkumlarining lingvostatistik tadqiqi	135
4.2.	Yordamchi so'z turkumlarining lingvostatistik tadqiqi	171
4.3.	Alohida so'z turkumlarining lingvostatistik tadqiqi	184
	To'rtinchi bob yuzasidan xulosalar	190
	Umumiy xulosalar	194
	Foydalanilgan adabiyotlar	199

KIRISH

Jahon tilshunosligida XX asrning 50-yillaridan e'tiboran til va matn muammolari bilan bog'liq masalalarni kompyuter texnologiyalari yordamida hal qilish tadqiqi bilan, nafaqat tilshunos, balki boshqa soha olimlari ham shug'ullanib kelmoqda. Mazkur masalalar har qanday matnni lisoniy o'rganishning yangi-yangi imkoniyatlari til materialini axborot texnologiya dasturlari orqali tanlash, tahlil qilish va uni qayta ishlash jarayonini muayyan darajada tezlashtirishga hamda matnning turli xususiyatlari haqida matematik jihatdan to'g'ri va aniq ma'lumotlarni qo'lga kiritishga zamin yaratmoqda. Shuningdek, katta hajmdagi matnlarni tahlil qilishga imkon beruvchi texnologiyalar hamda axborotni qayta ishlovchi dasturlar yordamida lingvokvantitativ va lingvostatistik tahlil orqali nutqiy birliklarni avtomatik qayta ishlash, qayta voqelantirishga oid tadqiqotlarni amalga oshirish muhimdir.

Jahon kompyuter lingvistikasida matn korpusi, matnlarni lingvostatistik analiz qiluvchi, matnlarni tahrirlovchi dasturlar, nutqiy sintezator, mashina tarjimasini, matnlarni referatlash kabi yo'nalishlardagi tadqiqotlar tilshunoslikda katta hajmli lingvistik bazalarning yaratilishiga omil bo'lib xizmat qiladi. Zamonaviy axborot texnologiya va dasturlari yordamida amalga oshiriladigan matn tahlillarining lingvistik ta'minotini yaratadigan ma'lumotlar bazasi muayyan tilning grammatik qonuniyatlari asosida yuzaga keldi. Tilimizning tabiatidan kelib chiqqan holda uning zamonaviy kompyuter-korpus lingvistikasini yaratish vazifasi qo'yilmoqda.

O'zbek tilshunosligida matn korpusi, matnlarni lingvostatistik analiz qiluvchi dastur yaratish uchun o'zbek xalq og'zaki ijodi (bundan keyin o'rinlarda O'XOI) matnlari kesimida leksikografik tahlilni amalga oshirish va ularga oid til materialini o'zaro taqqoslash, shuningdek, xalq an'analari va ma'naviyatini o'zida mujassam etgan folklor asarlarining leksik boyligini lug'atlar shaklida ixcham ko'rinishga keltirish yuzasidan kuzatishlar olib borish vazifasi mavzuning dolzarbligini belgilaydi. O'zbekiston Respublikasining o'z mustaqilligini qo'lga kiritishi milliy ma'naviy merosimiz va qadriyatlarimizni chuqur o'rganish uchun imkoniyat yaratdi. Chorak asrdan ziyod o'tgan davr mobaynida o'zbek lingvofolkloristikasida erishilgan yutuqlar buning yaqqol dalilidir. Binobarin, O'zbekiston

Respublikasini yanada rivojlantirishning 2017-2021-yillarga mo'ljallangan Harakatlar strategiyasida «... ijtimoiy sohani, jumladan, ilm-fan, adabiyot, san'at sohalarini rivojlantirish lozimligi¹» alohida ta'kidlangan. Bu esa, o'z navbatida, o'zbek xalq og'zaki ijodi matnlarini kompyuterda qayta ishlash, tizimli tahlil etish, tilshunoslik va kompyuter, tilshunoslik va statistika kabi bir-birini to'ldiruvchi sohalarning tadqiqotlari natijasida qo'lga kiritilgan yutuqlarni umumlashtirish hamda o'rganishga, shu kungacha, asosan, badiiy matn bilan cheklanib qolayotgan tahlillar doirasini kengaytirishga, o'zbek tilining barcha uslublari materiallari asosida tadqiqotlar olib borishga imkon beradi.

Jahon tilshunosligida lingvostatistikaning nazariy asoslarini ishlab chiqish, matnlarni lingvostatistik jihatdan o'rganishga yo'naltirilgan tadqiqotlar negizida quyidagi ilmiy natijalar olingan: lingvostatistikaning nazariy asoslari ishlab chiqilgan va statistik tahlil masalalari amalga oshirilgan (University of Harvard, University of Colifornia, USA); korpus lingvistikasi masalalari bilan shug'ullangan (Universiteit van Amsterdam, Holland; Oxford University Language Centre, Gread Britain); badiiy matnni statistik va kvantitativ usulda o'rganish bo'yicha tadqiqotlar olib borilgan (Wszechnica Polska Szkola Wyzszaw Warszawie, Polska; Universitas Tartuensis, Estonia); so'zlarning semantik xususiyatlari batafsil tavsiflangan izohli-kombinator lug'at yaratilgan (Moskva Semantika maktabi, Sankt-Peterburg davlat universiteti, RF); til tizimini lingvostatistik modellashtirish masalalari tadqiq etilgan (Rossiya Federasiyasi FA); jumlaning tashkil etuvchi alohida so'zlarning ma'nolari butun jumlaning ma'nosini tashkil etuvchi yagona bir butunga bog'lanish xususiyatlari o'rganilgan (Kompyuter lingvistikasi laboratoriyasi, Rossiya Federasiyasi FA); tilning morfologik modelini avtomatik tuzilishini statistik tahlili yuzasidan tadqiqotlar olib borilgan (Novosibirsk davlat universiteti); tilning leksik-morfologik strukturasi lingvostatistik jihatdan tahlil qilingan (Qozoq milliy universiteti, Qozog'iston); so'z turkumlari ichida fe'l va uning lug'aviy ma'no guruhlari valentliklari tasnifi va mashina tarjimasiga bag'ishlangan

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони // Халқ сўзи, 2017 йил, 8 февраль.

bir qancha tadqiqot ishlari bajarilgan (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, O'zR FA huzuridagi til, adabiyot va folklor ilmiy-tadqiqot instituti).

Dunyo tilshunosligida matnning lingvostatistik xususiyatlari bo'yicha quyidagi ustuvor yo'nalishlarda tadqiqotlar olib borilmoqda: matnning lingvostatistik xususiyatlarini aniqlash; fonetik, leksik va morfologik birliklarning uslublarda qo'llanish xususiyatlarini tadqiq qilish; so'zshakllarning turli ma'no birikuvlari (semantik) maydonini ochib berish; kompyuter lingvistikasi (xususan, korpus lingvistikasi, nutqiy birliklarni avtomatik qayta ishlash va qayta voqelantirish ehtiyojlari) taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqlikda matnning fonetik, leksik va grammatik modellashtirish, nutqiy hosilalarni avtomatik tarzda yaratish va nutqda qayta voqelantirish.

Jamiyatda yuz berayotgan voqea-hodisalar, ilm-fan, texnikaning jadal sur'atlar bilan rivojlanishi, turli ma'lumotlar oqimini saralab, qayta ishlab, qabul qilib olish, matnning lingvostatistik xususiyatlarini aniqlash, modellashtirish jarayonini zamonaviy usullarda o'rganishga ixtisoslashgan yangi bir tilshunoslik yo'nalishining shakllanishi uchun ijtimoiy ehtiyoj mavjud. Mazkur ehtiyoj o'zbek tilshunosligining bugungi holati, u qo'lga kiritgan yutuqlar bilan belgilanadi. Bu esa kompyuter lingvistikasi bo'yicha jahon tilshunoslari R.Bailey, R.Allan, R.Oakman, V.Cherubini, R.Merritt, V.Kuraskiyevich, G.Altmann¹larning, rus tilshunoslari A.Juravlev, M.Kirillov, V.Kirnosov, L.Kovrigina²larning va o'zbek tilshunoslari S.Muhammedov, S.Musaxo'jayev, S.Rizayev, M.Ayimbetov, H.Arzikulov, S.Karimov, S.Muxamedova,

¹ Kuraszkiewicz W. Etude de la paternite des textes anonymes d'apres la methode de la statistique linguistique// Poetics Poetyka. Warszawa: PWN 1961 s.685-633; Merritt R.L. The Emergence of American Nationalism. A Quantitative Approach in American Quarterly. 1965. P.319- 335; Bailey R.W. Statistics and Style: A Historical Survey in Statistics and Style. N.Y. 1969. P.217-236; Altmann, G. Status und Ziele der quantitativen Sprachwissenschaft// Linguistik und Statistik. Jager, S. (ed.), Braunschweig, Vieweg. 1972, pp.1-9; Oakman R.L. Carlyle and the machine: a quantitative analysis of syntax in prose style//ALLC Bulletin. 1975, vol.3, pp. 100-114; Allan R.F. The Stylo-Statistical Method of Literary Analysis // Computers and the Humanities. 1988. N22. P.1-10; Cherubini W. The "Goldenness" of Sidney's "Astrophel and Stella": test of a quantitative-stylistic routine/ZLanguage and Style. vol.8, pp.47-59.

² Журавлев А. Лексикостатистическое моделирование системы славянского языкового родства. –М: Индрик, 1994. –231 с; Кириллов М.А. Лингвостатистический анализ художественного текста: на материале коротких рассказов Ф.С.Фицджеральда: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: – Иваново. 2002. <http://www.dissercat.com/content/lingvostatisticheskii-analiz-khudozhestvennogo-teksta-na-materiale-korotkikh-rasskazov-f-s.>; Киринос В.В. Применение статистических методов в сравнительных исследованиях художественных текстов: Автореф. дис....канд. филол. наук: – Курский государственный университет (КГУ), Курск. 2011; Ковригина Л. Негауссовое моделирование лексико-статистической структуры вариативного текста (на примере «сказания о мамаевом побоище»). Дис. ... канд. филол. наук. - Санкт-Петербург, 2014. – 351 с.

N.Abdurahmonova¹ kabi tadqiqotchilarning nomi bilan bog'liq. Mazkur olimlarning ishlari asosan publisistik va badiiy matnning lingvostatistik tahlili doirasida olib borilgan, barcha uslubdagi matnlar tilining lisoniy birliklarini o'rganish, leksik qatlamlarining tarkibini aniqlash va tasniflash, matnning lingvostatistik, sinergetik tahlilini amalga oshirish, qadimiy turkiy til leksikasining ba'zi qoldiqlarini, muayyan lahja va shevaga xos bo'lgan lug'aviy birliklarini aniqlash, uslublar leksikasi o'rtasidagi mushtaraklik hamda xususiylik, o'ziga xoslik tomonlarini kuzatish, ijodkorlarning so'z qo'llash mahoratini belgilash, matnlarni kompyuterda tekshirish, tadqiq etish, istalgan matnni avtomatik ishlov berish orqali leksikografik manbalarini yaratish masalasi esa o'z tadqiqini kutmoqda. Bunda matematikaning ehtimollik nazariyasi, matematik mantiq, shuningdek, umumiy sistema nazariyasi, lison va nutq dixotomiyasi, shuningdek, B.Golovin, L.Nelyubin, N.Andreyev, R.Piotrovskiy, A.Bektayev, Yu.Tuldava, P.Alekseyev kabi qator tilshunoslarning ilmiy-nazariy qarashlari metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Monografiyaning obykti sifatida o'zbek xalq og'zaki ijodi asarlari – doston, maqol, topishmoq, ertak, qo'shiq matnlari, jumladan, «Alpomish» va «Ravshan», «Topishmoqlar», «O'zbek xalq maqollari», «O'zbek xalq ertaklari», «Boychechak»² asarlari tanlandi. Ushbu matnlar asosida tuzilgan «O'zbek xalq dostonlari tilining alfavitli-chastotali lug'ati» (2006), «O'zbek xalq dostonlari tilining chastotali lug'ati» (2006), «O'zbek xalq dostonlarining chastotali-izohli lug'ati» (2008) singari leksikografik tadqiqotlar monografiyaning yozilishi jarayonida tayanch manba vazifasini o'tadi.

¹ Мухамедов С., Пиотровский Р. Инженерная лингвистика и опыт системно-статистического исследования узбекских текстов. – Ташкент: Фан, 1986. – 160 с.; Мусаходжаев С.У. Лингвистический анализ узбекского научно-технического текста и терминологии подъязыка электротехники и электроники: Автореф. дисс... канд. фил. наук. - Ташкент, 1986; Айымбетов М. Опыт лингвостатистического анализа лексики и морфологии каракалпакского публицистического текста. - Нукус, 1991. –128 с.; Мухамедова С. Харакат феъллари асосида компьютер дастурлари учун лингвистик таъмин яратиш. Методик қўлланма. - Тошкент, 2006. –80 б.; Ризаев С. Ўзбек тилининг лингвостатистик тадқиқи: Фил.фан.док...дис. автореф. - Тошкент, 2010. – Б.50; Абдурахмонова Н. Инглизча матнларни ўзбек тилига таржима қилиш дастурининг лингвистик таъминоти (содда гаплар мисолида): Фалс. докт. (PhD) диссер. - Тошкент, 2018– 150 б.

² Алпомиш. Фозил Йўлдошўғли. Тошкент: «Шарк» нашриёти-матбаа концерни бош тахририяти, 1998; Равшан. Эргаш Жуманбулбул ўғли. Тошкент: ЎзР Фанлар академияси нашриёти, 1954; Топишмоқлар. - Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981; Ўзбек халқ мақоллари. - Ташкент: «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2005; Ўзбек халқ эртаклари. 1 том. - Ташкент: «O'qituvchi» nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2007; Бойчечак. - Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984.

I BOB. O‘ZBEK XALQ OG‘ZAKI IJODI MATNLARI TADQIQINING METODOLOGIK VA METODIK ASOSLARI

O‘zbek tili taraqqiyotining yangi davrida, adabiylashuv va ommalashuv jarayoni tobora mukammallashib borayotgan hozirgi bosqichida uning tarixiy ildizlari haqida axborot beradigan asosiy manba xalq og‘zaki ijodi namunalari bo‘lib qolmoqda. Shu boisdan muhtaram Yurtboshimiz Shavkat Mirziyoyev 2018-yilning 19-20-yanvar kunlari Surxondaryo viloyatida bo‘lgan paytlarida ko‘plab ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni hal etish barobarida Termiz shahrida tashkil etilgan 200 o‘rinli dam olish maskani – «Amudaryo» bolalar sog‘lomlashtirish oromgohi huzurida tashkil etilgan umumta‘lim, bolalar musiqa, san‘at va baxshichilik maktablari faoliyati bilan ham tanishganlarida O‘zbekiston xalq baxshlari Shoberdi Boltayev va Abdunazar Poyonovlar bilan muloqot qildi. «Dostonchilik va baxshichilik – milliy g‘ururimiz. Uning zamiridagi ezgu qadriyatlarni xalqimizga yetkazish lozim. Baxshichilik maktabi xalq og‘zaki ijodining noyob durdonalarini asrashga, uni rivojlantirishga, baxshilarning obro‘cini ko‘tarishga xizmat qilishi kerak. Joriy yil Navro‘z bayrami arafasida yurtimiz baxshilarining birinchi respublika seminarini tashkil etamiz, uni har yili muayyan bir viloyatda o‘tkazishni yo‘lga qo‘yamiz», degan fikrni aytdilar¹.

Folklorshunos olim, filologiya fanlari doktori, professor To‘ra Mirzayevning yuksak ilmiy unvon – akademiklikka saylanishi ma‘naviyat va filologiya ilmiga bo‘lgan yuksak e‘tibor ifodasi sifatida qabul qilindi. Bu e‘tibordan ruhlangan olim quyidagi gaplarni aytdilar: «"O‘zbek xalq ijodiy yodgorliklari"ning 100 jildligi nashr etilayotgani tarixda kutilmagan holat. Bunday nodir asarlarni o‘qish inson tafakkuri, badiiy didi va estetikasini boyitadi. Shu ma‘noda Pridentimizning mamlakatimiz ijodkor-ziyolilariga ko‘rsatayotgan ehtiromi zamirida yoshlarimizni boy ma‘naviy merosimiz bilan tanishtirish, ular qalbida tariximizga muhabbat uyg‘otishdek ulug‘vor niyatlar mujassam»².

Darhaqiqat, O‘XOI namunalari qamrab olgan 100 jildlik hajmdagi materialning elektron variantlari ham mavjudligi kelajakda

¹ Мирзиёев Ш. Истикболли лойиҳалар халқимиз фарвонлигига хизмат қилмоқда // «Халқ сўзи» гатезаси, 2018 йил 23 январь.

² Мирзаев Т. «Алпомиш» достони, унинг версия ва вариантлари // «Алпомиш» - ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси. -Тошкент: Фан, 1999. - Б.3-24.

ular ustida mukammal leksikografik va lingvostatistik tadqiqotlar olib borishga imkoniyat yaratadi. Zamonaviy kompyuter yordamida yaratilgan injener-lingvistik dasturlar og'zaki ijod janrlari kesimida turli xarakterdagi lug'atlar yaratish, binobarin O'XOI yuzasidan mukammal lingvofolkloristik tadqiqotlar olib borishga yo'l ochadi. Mana shu tadqiqotlar jarayonida ushbu kuzatishlarimizning – xalq og'zaki ijodi materialini lingvistik modellashtirish va amaliy lingvistika yuzasidan bergan tavsiyalarimizning foydali bo'lishi shubhasizdir.

1.1. Tilshunoslikda lingvostatistik tahlil muammolarining o'rganilishi

XX asrning 60-70 yillaridagi jahon tilshunosligining taraqqiyoti eksperimental fonetika, fonologiya, poetik nutq nazariyasi, areal lingvistika, nutq statistikasi, kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi kabi bir qator yangi ilmiy yo'nalishlar paydo bo'lganligi bilan xarakterlanadi. Chunonchi, mana shu davrda yuzaga kelgan va jadal rivojlanishga yuz tutgan ilmiy yo'nalishlardan biri – til va nutq birliklarini kvantitativ usullar va kompyuter yordamida tadqiq etish, ya'ni kompyuter tilshunosligi hisoblanadi.

Leksikologiya, stilistika, psixolingvistika, lingvostatistika, korpus lingvistikasi sohalarida so'zlarning qo'llanish chastotasi va ularni o'zaro taqqoslash orqali lug'at tuzish, til o'rgatish uslublarini takomillashtirish xususida qarashlar paydo bo'ldi. Kompyuter lingvistikasi yo'nalishlarining (mashina tarjimasi, avtomatik tahrirlash, til o'rgatish jarayonini kompyuterlashtirish, statistik tadqiqotlar) bir-biri bilan chambarchas tarzda rivojlanib borishi, kompyuterdan foydalanilgan holda ko'plab chastotali lug'atlar yaratilishi, matnlarning statistik qayta ishlanishi uchun zamin yaratdi. Boshqacha aytganda, «Chastotali lug'atlar asosida esa statistik lingvistikaning alohida shaxobchasi – leksikostatistika shakllandi¹».

Hozirgi axborotlar ko'lami jadal sur'atda kengayib borayotgan davr esa yangi ilmiy metodlar va texnologiyalarni qo'llashni taqozo etmoqda. Lingvostatistika bo'yicha tadqiqotlarning markazida chastotali lug'atlar yaratish turadi. Dunyo tilshunosligi tajribasidan kelib chiqqan holda bugungi kunda o'zbek tilining chastotali, ters,

¹ Фрумкина Р. Роль статистических методов в современных лингвистических исследованиях // Математическая лингвистика. М.: Наука, 1973. - С.158.

analogik, mavzuviy, elektron lug'atlarini yaratish, tilimizda qo'llanayotgan barcha so'zlarning paradigmatic, sintagmatic qatorlarini aniqlash, ularni kompyuter xotirasiga kiritish orqali o'zbek tili lug'at jamg'armasining ulkan zaxirasini qayta tiklash, boshqa tillarga tarjima qilish uchun tarjima dasturlari, avtomatik tahrirlash, til o'rgatish dasturlarini yaratish olimlarimiz oldida ko'ndalang bo'lib turgan bosh masalalardan biridir. Shunday ekan, tadqiqot jarayonida statistik usuldan foydalanishda aniq bir maqsad ko'zda tutiladi. U hamisha o'rganilayotgan obyektning xususiyatlari, tuzilishi va biron-bir jihatini tushunish uchun hamda tadqiqot natijalari asosida nazariy xulosalarga kelish yoki ularni amaliyotda tadbiq etish uchun xizmat qiladi¹.

Statistik usul xususida A.Ibrohimov quyidagicha yozadi: «Statistik usulni tilshunoslikda qo'llash shunchaki maqsad emas, balki tilning nihoyatda murakkab tuzilishi, uning amal qilish sirlarini bilishda an'anaviy usul bilan birgalikda bir vositadir. Aniqlik ilmiy ishning talablaridan biridir. Lekin an'anaviy tilshunoslikning eng katta kamchiligi unda aniqlikning yetishmasligi, ko'pchilik natijalarning taxminiy bo'lishidir. Mana shuning uchun ham tilshunoslar statistikaga asoslangan usulga murojaat qila boshladilar²».

Bugungi kunda lingvostatistika fanning nazariy va metodologik muammolarini hal etuvchi metod sifatida shunday darajaga ko'tarildiki, uning zimmasiga nazariy xulosalarni dalillash, tushuncha va tadqiqot metodlarini aniqlash, o'rganilayotgan obyektning ko'zga ilg'anmas yangi qirralarini ochish, ularni tushuntirish yo'llarini topish kabi masalalar yuklatildi. Shundan so'ng kompyuter lingvistikasi yo'nalishlarining rivoji uchun *lingvistik modellashtirish nazariyasi* hamda tabiiy tilning ma'lumotlar bazasini yaratish masalasi qo'yildi va bir qator asarlarda aksini topdi³.

Keyingi yillarda mazkur yo'nalishda yaratilgan tadqiqotlarda ikki asosiy prinsip ko'zga tashlanadi: sistemalilik (tizimlilik) va ehtimoliy-statistik. Bu ikki prinsip umumlashtirilib sistem-ehtimoliy yondashuv sifatida ko'pgina tadqiqotlarda qo'llanilmoqda⁴.

¹Зиндер Л.Р., Строева Т.В. К вопросу о применении статистики в языкознании // Вопросы языкознания. - Москва, 1968. №6. - С.120.

² Иброҳимов А. Бобур «Девон»и тилидаги ўзлашма лексика. –Тошкент: ТДШИ, 2006, 4-бет.

³ Пиотровский Р.Г., Билан В.Н., Боркун М.Н., Бобков А.К. Методы автоматического анализа и синтеза текста. – Минск, 1985.

⁴ Алексеев П.М. Квантитативная типология текста: Учеб. пособие к спецкурсу. – Ленинград: ЛГПИ, 1988. –С. 76.; Бектаев К.Б. Статистико - информационная типология тюркского текста. - Алма-Ата, 1978; Нелбюин Л.Л.

Tadqiqot metodlari arsenalining kengayishi lingvistik obyektlarning kvantitativ xususiyatlarini, sistem aspektini o'rganish va tahlil etishda ehtimoliy-statistik, nazariy-informasion kabi innovasion metodlarini joriy etdi. Jumladan, matematik tahlil¹, matnning kvantitativ tipologiyasi², kvantitativ-sistem tahlil³ va boshqalar. Kvantitativ-sistem tadqiq⁴ obyektning sistemaviyligiga ishora qilib, turli matematik miqdoriy usullar orqali o'rganishni ta'kidlaydi. Leksika ehtimoliy tizim sifatida tekshirilib, nafaqat ehtimollik mezonlari (quyi darajadagi shakllanish), balki turg'un doimiy tasodifiy hodisalarning (yuqori darajadagi shakllanish) aniqlanishi orqali xarakterlanadi. Ehtimoliy tizim unsurlari – so'zshakllardan olingan natijalarning xilma-xilligi taqsimlanish jarayonidagi ayrim vaziyat va ehtimoliy faktorlar (muallifning uslubi, tanlanma matnning mavzusi)ga bog'liq bo'ladi.

Tabiatdagi ko'plab obyektlarning bir so'z bilan atalishi matematik chekli to'plam tushunchasi bilan ekvivalentdir. Agar tadqiqot obyektini sifatida biror bir badiiy asar olinsa, u birinchi navbatda so'z orqali bayon etiladi. Tanlangan asar statistik metod asosida tadqiq qilinsa, matematik til ham voqelanadi. «Statistik usulning bir qator afzalliklari mavjud: matndagi leksikani miqdor jihatdan o'rganish natijasida matnlarni tavsif va tasnif etish, ayniqsa, muallifi noma'lum matnlarni aniqlash, tilning turli birliklari (fonema, morfema, so'zlar va h.k.)ning matnda uchrash chastotasi, ularning turli janrlar bo'yicha taqsimlanishi, boshqa til birliklari bilan birikishi kabi ma'lumotlar olish imkonini beradi⁵».

Tilshunoslikka statistik usulning kirib kelishi, unga bo'lgan qiziqish:

1) til va nutq hodisalarini chuqurroq tushunish;

Информационно-статистические и инженерно-лингвистические особенности языка и текста в условиях спец коммуникации. Автореф. дис. ... док-ра филол. наук. - Москва, 1975.

¹ Пиотровский Р. Г., Бектаев К. Б., Пиотровская А. А. Математическая лингвистика: учеб. пособие для пед. ин-тов. - Москва: Высшая школа, 1977. — С.382.

² Алексеев П. М. О ранговых распределениях в квантитативной типологии текста. - Квантитативная лингвистика и автоматический анализ текстов. Ученые записки / Тартус. гос. ун-т; вып. 774. 1987. - С.3-14.

³ Тулдава Ю. А. О частотном спектре лексики текста / Ю. А. Тулдава // Квантитативная лингвистика и автоматический анализ текстов. (Ученые записки / Тартус. гос. ун-т, вып. 745). 1986. - С.139-162.

⁴ Тулдава Ю. Проблемы и методы квантитативно-системного исследования лексики. - Таллин: Валгус, 1987. - С.7.

⁵ Ибрагимов А.П. Бобур асарлари лексикасининг лингвостатистик, семантик ва генетик тадқиқи ("Девон", "Мубаййин", "Аруз"): Филол. фан. д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2008. Б. 4.

2) har bir tilning ma'lumotlar bazasini yaratish orqali qiyosiy lingvistikani rivojlantirish;

3) tabiiy tillar grammatikasiga optimallasuv mezonlari asosida yondashish;

4) ilmiy ishlarda aniqlik va obyektivlikni ta'minlash;

5) matnni avtomatik qayta ishlash (avtomatik tarjima, avtomatik tahrir, lingvostatistika) kabi muammolarni hal qilish;

4) o'quv jarayoni (o'qitish, bilimlarini baholash)ni kompyuterlashtirish;

5) o'zbek mashina fondini yaratish orqali tabiiy tillarning jahon axborot uslubini rivojlantirish kabi muammolarni yechishda yordam berdi.

Til va nutq hodisalarini o'rganishda statistik usullardan foydalanish tilshunoslik uchun yangilik emas, albatta. Xorijiy va rus tilshunosligi bu borada ancha ilgarilab ketganligini ta'kidlash joiz¹.

Turkologiyada ham til va nutq muammolarini statistik usul asosida tekshirishda bir qator yutuqlar qo'lga kiritilgan. Qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, ozarbayjon, turk tilshunosligida ilmiy, badiiy va publisis-tik matnlarning chastotali, alfavit-chastotali va ters lug'atlari yaratilgan².

O'zbek tilshunosligida ham bu sohada sezilarli ishlar amalga oshirilgan. Ularni uch bosqichga bo'lib o'rganish mumkin:

1. Qo'l kuchiga asoslangan lingvostatistik-leksikografik tadqiqotlar.

2. Lingvostatistik metoddan foydalanilgan ilmiy tadqiqotlar

3. Kompyuter texnologiyalari va dasturlashga bag'ishlangan hamda ular yordamida yaratilgan ilmiy tadqiqotlar.

¹Афонина И.А. Статистические параметры трансляции ритмико-фонетических особенностей французской речи при переводе на русский язык: Дисс.канд.фил.наук. - Тюмень, 2008; Сеченова Е.Т. Статистико-вероятностная модель гендерообусловленного авторского «Я» в научном дискурсе: Дисс.канд. фил.наук.- Тюмень, 2009 // [интер: dibase.ru/article|21092009_olizkons|4](http://dibase.ru/article|21092009_olizkons|4).

² Бектаев К.Б., Молдабеков К.М. Балалар адабиёти текісінін алфавитті жиілік создiгі.- Чимкент: ЧПИ, 1988. - С.116; Бектаев К.Б., Джубанов А.Х., Мирзабеков С.М., Белботаев А.Б. М.Ауэзовтын «Абай жолы» романынын жиілік создiгі. -Алма-ата: Наука, 1979. - С.336; Ахабаев А. Частотный словарь казахского подязыка публицистики. – В кн.: Статистика текста. Т.1. Лингвостатистические исследования. - Минск, 1969. – С.552-567; Садыков Т.К. К исследованию квантитативно-лингвистической структуры киргизского текста на ЭВМ: О частотном словаре «Манаса» // Изв. АН Киргзии. 1979. № 3. С.93-100; Садыков Т. Проблемы моделирования тюркской морфологии. - Фрунзе, 1987. – С.120; Айымбетов М.К. Опыт лингвостатистического анализа лексики и морфологии каракалпакского публицистического текста: Автореф. дис.... канд. филол. наук. - Ташкент, 1987. – С. 128; Махмудов М.А. Разработка системы формального морфологического анализа тюркской словоформы: (на материале азербайджанского языка): Автореф. дис.... канд. филол. наук. - Баку, 1982. – С.26; Бабанаров А. Разработка принципов построения словарного обеспечения турецко-русского машинного перевода: Автореф. дис.... канд. филол. наук. - Ленинград, 1981. – С.18.

1. *Qo'l kuchiga asoslangan lingvostatistik-leksikografik tadqiqotlar.* O'zbek tilshunosligida matnni statistik tahlil qilish bilan dastlab V.V.Reshetov shug'ullanib, u o'zbek matbuotidagi so'zlarning kelib chiqishi (o'zbekcha, arabcha, forsha, ruscha) va so'z turkumlarining chastotasini tadqiq etdi va ko'p qo'llanuvchi so'zlar lug'atini tuzdi¹.

Keyinchalik, A.K.Borovkov «Zarafshon» gazetasi misolida publisistik matnlarda o'zlashgan so'zlarning qo'llanish chastotasini aniqladi².

V.M.Popov tilning tovush tarkibini statistik usul yordamida o'rganishga bag'ishlangan maqola e'lon qilib, unda o'zbek adabiy tilining fonetik tarkibi, fonemalarning chastotasini o'rgandi³.

I.A.Kissen publisistik va badiiy matnlar asosida kuzatishlar olib borib, o'zbek nasrida faol qo'llanadigan 101044 so'zshaklini tahlil qilib, badiiy adabiyotdagi muallif va personaj nutqining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga harakat qildi⁴.

R.Qo'ng'urov va A.Tixonov tomonidan nashr ettirilgan chappa lug'at hozirgi o'zbek adabiy tilida faol qo'llangan 30000 so'zni o'z ichiga olgan⁵. R.Qo'ng'urov va S.Karimovlar tuzgan konkordansda Zulfiya asarlarida ishlatilgan so'zlarning leksik, semantik va stilistik jihatlariga e'tibor qaratilgan⁶. Afsuski, mazkur ishlarning soni qanchalik ko'p va ilmiy jihatdan yuqori saviyada bo'lsa-da, tadqiqotlar tor doirada, ya'ni, publisistik va badiiy matnlar asosida olib borilgan. Bundan tashqari, ular qo'l kuchiga asoslangan bo'lib, tadqiqotchidan ko'p vaqt va mehnat talab qilingan.

2. *Lingvostatistik metoddan foydalanilgan ilmiy tadqiqotlar.* O'zbek tilshunosligidagi bir qator tadqiqotlarda statistik usuldan samarali foydalanilgan. F.Abdullayevning «O'zbek tilida arabizmlar» mavzuidagi nomzodlik ishida gazeta matnidagi 7310 ta so'z qaysi til-

¹ Решетов В.В. Лексический состав современной узбекской прессы // Проблемы языка. Вып.№ 1, - Ташкент, 1934. - С. 41-51.

² Боровков А.К. Изменения в области узбекской лексики и новый алфавит (на основе русской графики) // АКН Узбекистана. 1940. № 7.

³ Попов В.М. Ўзбек ва рус тилларини қиёсий ўрганишда статистик методни қўллаш // А.С.Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти асарлари. 1-китоб. Ўзбек тили грамматикасидан материаллар. - Тошкент: ЎзР ФА нашриёти, 1949.

⁴ Киссен И.А. Опыт статистического исследования частотности лексики передовых статей газеты «Кизил Узбекистан» // Науч.труды ТашГУ. Новая серия. Вып. 247. - Ташкент, 1964. - С.44-58; Киссен И.А. Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка.- Ташкент: Ўқитувчи, 1972.

⁵ Қўнғуров Р., Тихонов А. Обратный словарь узбекского языка. - Самарқанд, 1969. - С.240.

⁶ Қўнғуров Р., Каримов С. Зулфия поэзиясининг луғати. Конкорданс. - Тошкент: Ўқитувчи, 1981.

ga mansubligiga ko'ra turlarga ajratilib, ularning miqdoriy-statistik tahlili berilgan¹. M.Imomnazarov «Shirin va Xusrav» dostonining statistik-semantik xususiyatlarini o'rgangan².

O'zbek tilida otli so'z birikmalarining qo'llanish chastotasini aniqlash N.Yoqubova tomonidan amalga oshirildi³. Atributiv birikmalarning ilmiy, publisistik va badiiy uslublardagi asosiy farqlovchi mezonlarini E.Xo'janioyozov kvantitativ metodda o'rganib chiqdi⁴.

A.Quronbekov Hofiz g'azallari va Xusrav Dehlaviyning «Oynai Iskandari» asarining leksikasini statistik tahlil qildi⁵. B.Bafoyev leksik-semantik, statistik usullardan foydalanib, Alisher Navoiy asarlaridagi 26035 so'zshaklni o'rgandi⁶.

S.Musaxo'jayevning nomzodlik dissertasiyasida o'zbek ilmiy-texnik matnlari leksikasini statistik modellashtirilishi, o'zbek elektronik va elektrotexnik terminologiyasini semantik, morfologik, sintaktik yasalishini statistik tadqiq etgan⁷.

F.K.Bobojonov o'zbek jadid dramalarining til xususiyatlarini o'rganish jarayonida M.Behbudiyning «Padarkush» dramasida lug'aviy birliklarning qo'llanishi bo'yicha statistik tahlil (2176 so'zdan, 822 ta lug'aviy va frazeologik birlik, 1314 grammatik shakllar) o'tkazgan⁸.

I.Xudonazarov o'z tadqiqotida Ergash Jumanbulbul dostonlarida antroponimlarning semantik-uslubiy xususiyatlari xususida fikr yuritib, baxshining nashr etilgan dostonlaridagi mavjud 304 ta antroponimning ma'noviy munosabatlarini yoritib bergan⁹.

¹ Абдуллаев Ф. Ўзбек тилида арабизмлар. - Тошкент, 1959.

² Имомназаров М. Статистико-семантические особенности лексики поэмы Хосрова Дехлави «Ширин ва Хосров»: Автореф. дис... канд. филол. наук. - Москва, 1975.

³ Ёқубова Н. От бирикмаларнинг типлари ва уларнинг қўлланish частотаси // Тилшунослик масалалари (илмий мақолалар тўплами). - Тошкент, 1978. – Б.92-99.

⁴ Хўжаниёзов Э.Атрибутив бирикма – услубнинг сифат фарқларини кўрсатувчи восита // Ўзбек тили ва адабиёти. 1983. № 3. - Б.54-58.

⁵ Қуронбеков А. Статистико-семантический анализ класса имен поэмы «Айнаи Искандари» Амира Хосрова Дехлеви: Автореф. дис... канд. филол. наук. - Москва,- 1988; Қуронбеков А. Ҳофиз газалиёти лексикасининг маъно структурасини тадқиқ этиш йўсинлари: Филол. фан. д-ри ... дисс. автореф. - Тошкент, 1994.

⁶ Бафоев Б. Лексика произведений Алишера Навои: Автореф. дис... д-ра филол. наук. - Ташкент, 1989. – Б.44.

⁷ Мусаходжаев С. Лингвистический анализ узбекского научно-технического текста и терминологии подъязыка электротехники и электроники: Автореф. дис... канд. филол. наук. - Ташкент, 1986. –С.20.

⁸ Бабаджанов Ф. Ўзбек жадид драммаларининг лисоний хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. - Самарқанд, 2002. - Б.23.

⁹Худойназаров И. Антропонимларнинг тил тизимидаги ўрни ва уларнинг семантик-услубий хусусиятлари: Филол. фан. номз.... дисс. автореф. - Тошкент, 2006.-Б.20.

A.Xalikov «Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi» dostoni tilida 2500 ta lug‘aviy birlikning 1700dan ortig‘i asli o‘zbekcha so‘z tashkil etganligini aniqlagan¹.

G.U.Jumanazarova nomzodlik dissertasiyasida «Shirin va Shakar» dostonining lug‘aviy qatlamini kuzatib, 260 ta fors-tojikcha, 243 ta arabcha so‘zlar qo‘llanganligini aniqlagan. Dostonni: a) so‘z turkumlari bo‘yicha matematik-statistik; b) etimologik-statistik; v) qo‘llanish statistikasiga ko‘ra tahlil qilgan². Uning doktorlik dissertasiyasi Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li dostonlari tilining lingvopoetikasiga bag‘ishlanib, «Balogardon», «Bahrom va Gulandom», «Zevarxon», «Layli va Majnun», «Malika ayyor», «Nurali», «Rustamxon», «Farhod va Shirin», «Shirin bilan Shakar» dostonlarida qo‘llangan 194983 so‘zshakllar tahlil etilgan³.

D.Abduvaliyeva ilmiy tadqiqotida «Tarixi anbiyo va hukamo» lug‘at tarkibida mavjud (takrorlarsiz) 3047 ta so‘zning 748 tasi turkiy, 1756tasi arabcha, 506tasi forsha-tojikcha, 19tasi qadimgi yahudiy, 9tasi yunoncha, 4tasi mo‘g‘ulcha, 1tasi sanskritcha, 2tasi urducha, 3tasi so‘g‘dcha, 1tasi xitoycha ekanligini, «Tarixi muluki Ajam» leksikasining umumiy miqdori esa (takrorlarsiz) 2418ta so‘z bo‘lib, shundan turkiy so‘zlar 581ta, arabcha so‘zlar 1188ta, forsha-tojikcha so‘zlar 601ta, qadimgi yahudiy so‘zlar 18ta, yunon tiliga xos so‘zlar 13ta, mo‘g‘ulcha so‘zlar 4ta, sanskritcha so‘zlar 2ta, urducha so‘zlar 5ta, so‘g‘dcha so‘zlar 2ta, xitoycha so‘zlar 2ta, gruzincha so‘z 1ta, armancha so‘z 1ta ekanligini aniqlab beradi. Lingvostatistik tahlil tarixiy asarlarda qo‘llangan so‘zlarning asosiy qismi turkiy qatlam hamda arabcha va forsha-tojikcha o‘zlashmalardan tashkil topganligini ko‘rsatdi, deb xulosalaydi⁴.

3. Kompyuter texnologiyalari va dasturlashga bag‘ishlangan hamda ular yordamida yaratilgan ilmiy tadqiqotlar. Keyingi yillarda tilshunoslikda tadqiqotlar olib borishda zamonaviy texnika vositalaridan foydalanishga bo‘lgan qiziqish tobora kuchayib bordi.

¹ Холиков А. «Гўрўғлининг туғилиши» дostonи тилининг лексик-семантик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. - Тошкент, 2009. – Б.25.

² Жуманазарова Г.У. «Ширин ва Шакар» дostonининг луғавий ва лингвопoэтик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. - Тошкент, 2008. –Б.25.

³ Жуманазарова Г.У. Фозил Йўлдош ўғли дostonлари тилининг лингвопoэтикаси. Филол. фан. д-ри ... дисс. автореф. - Тошкент, 2017. Б.75.

⁴ Абдувалиева Д. Алишер Навоий тарихий асарлари лексикаси. Филол. фан. бўйича фал.док.(PhD) дис.автореф. –Тошкент, 2017. 10-13-б.

Sohaning taniqli olimi S.Rizayev «O‘zbek sovet bolalar adabiyoti tilining chastotali lug‘ati»da 100000 so‘zshaklidan foydalanilib, asosan, bolalar (poeziya, proza) adabiyoti tili leksikasining miqdoriy (statistik) tuzilishini tahlil qildi. Bundan tashqari, olimning matematik lingvistika, mashina tarjimasini nazariyasining yuzaga kelishi, kompyuterning yaratilish tarixi haqida ommabop adabiyot va ko‘plab ilmiy maqolalari nashr etildi¹. Olim bu borada olib borgan kuzatishlarini umumlashtirib, 2009 yilda doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi. Doktorlik dissertatsiyasi o‘zbek tili materiali asosida harflar, fonemalar, bo‘g‘inlar, morfemalar va leksemalar qo‘llanish chastotasini tahlil etish asosiy maqsad qilib qo‘yilganligi bilan xarakterlanadi. U matnlarni funksional uslubiy jihatdan statistik tahlil etishda tanlanma metodni tavsiya etadi va uning afzalligini amalda o‘rtacha 50.000 harfli matnlar tahlili misolida olti guruhga ajratib isbotlab beradi va o‘zbek tilida tanlanma hajmi qoniqarli belgilash mumkinligini, «lingvostatistik tadqiqot uchun olingan tanlanma hajmi asosida hozirgi o‘zbek tilidagi harf yoki fonemalarning stabil va nostabil holatlarining aniq chegarasini belgilash imkoni mavjud»ligini ta’kidlaydi. Shuningdek, o‘zbek bosma matnlari entropiyasi o‘zbek tilshunosligida birinchi marotaba aniqlanganligi muallifning muhim yutuqlaridandir. O‘rni bilan har bir funksional uslub matnlaridagi eng ko‘p qo‘llangan harflar va ikki harfli birikmalar hamda so‘z boshida, so‘z o‘rtasida va so‘z oxirida eng ko‘p va eng kam qo‘llangan harflar va harf birikmalarining keltirilishi ham o‘zbek alifbosi harflari bilan bog‘liq axborot texnologiyalarining uzatilish tizimining jadallash-tirilishi muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etishi qayd etilgan. U «o‘zbek tilining bosma matnlari entropiyasining aniqlanishi shu til harflari bilan bog‘liq informatsiyalarning uzatish tezligini jadallashtirishda ahamiyatlidir», degan xulosaga kelgan².

Muallifning ta’kidlashicha, matematik statistikada eng ko‘p qo‘llanadigan tovushlardan biri – o‘rtacha kvadratik farqning o‘rtacha chastotaga bo‘lgan foizi nisbati – variatsiya koeffitsienti hisoblanadi. Dissertatsiyada variatsiya koeffitsienti nuqtai nazaridan hozirgi o‘zbek tilining funksional uslublari bo‘yicha tovush-harflarning qo‘llanish

¹ Ризаев С. Кибернетика ва тилшунослик. - Тошкент: Ўзбекистон, 1976; Ризаев С. Статистическая структура языка «Дивана» Хамзы Хаким-заде Ниязи (частотный словарь и конкорданс). - Ташкент, 1989. - С. 248; Ризаев С., Бўронов Н. Абдулла Қаҳҳор «Синчалак» повести тилининг частотали луғати. - Тошкент: Ўқитувчи, 1986.

² Ризаев С. Ўзбек тилининг лингвостатистик тадқиқи: Филол. фан. д-ри ... дисс. автореф. - Тошкент, 2008. – Б.16.

nisbati va farqlarining keltirilganligi bu uslublarning o'zaro farqlarini aniqlashda ham muhim ahamiyatga kasb etadi.

Prozaik matnlarni tadqiqot uchun material sifatida olgan muallif matnlarning bu turi uchun CV, CVC, V, VC tiplari xarakterli ekanligini aniqlaydi va tarqalganlik darajasidan kelib chiqib, CVni bo'g'in konstruksiyasining elementar modeli degan xulosaga keladi. Diqqatga sazovor o'rinlardan biri, bo'g'inning so'zdagi o'rni bo'yicha statistik taqsimlanishining hamda bo'g'inning absolyut va nisbiy chastotasining aniqlanishi, bo'g'indan so'z hosil qilish jarayonini o'rganish imkoniyatining yaratilganligidir. Ishda so'z va so'zshakllarning morfematik strukturasi, morfe-malarning o'rinlashuvi va fonologik strukturasi borasida kelajakda amalga oshirilishi lozim bo'lgan masalalarning o'rtaga tashlanganligi bilan alohida ahamiyatga ega. Lingvistik aspektda so'zlarning funksional uslublararo qo'llanish chastotasi nuqtai nazaridan morfem statistika yaratilishi masalasi o'rtaga qo'yilgan. Muallif fikri shundan dalolat beradiki, kelajakda so'zlarni morfemalarga ajratish imkoniyatga ega bo'lgan maxsus kompyuter dasturlari yaratilishi zarur.

Xuddi mana shu tartibda badiiy matnlarning lingvostatistik manzarasini yaratish, shu matnlar asosida turli xarakterdagi lug'atlar yaratishgina badiiy asar tili va uslubi borasida olib borilayotgan tadqiqotlarni bir tomonlamalikdan qutqaradi, kuzatishlarni mukammal asosga qo'yadi va piravord natijada ona tilimizning boyligi ko'lamini belgilashda muhim vosita vazifasini o'taydi.

Qoraqalpoq, qozoq va o'zbekcha matnlarni lingvistik tadqiq etishga statistik metodni olib kirgan va bunda injener lingvistikasi yutuqlarini tatbiq etgan olimlardan yana biri M.Ayimbetov hisoblanadi. U dastlab nomzodlik dissertasiyasini himoya qildi¹ va oradan ma'lum vaqt o'tgach alohida lug'atini², monografiyasini e'lon qildi³.

M.Ayimbetovning dissertasiya ishida epos, roman, gazeta, jurnal, poeziya matnlari misolida qoraqalpoq, qozoq va o'zbek tillarining qiyosiy tahlili birinchi marta til va nutq munosabati injener-

¹ Айимбетов М. Опыт лингвостатистического анализа лексики и морфологии каракалпакского публицистического текста: Автореф. дис...канд.филол.наук. – Нукус, 1987. –Б.155.

² Айимбетов М., Насиров Д. Алфавитно-частотный словарь избранных произведений Бердаха. – Нукус: Каракалпакстан, 1993. –Б.128.

³ Айимбетов М. Опыт лингво-статистического анализа лексики и морфологии каракалпакского публицистического текста. – Нукус: Билим, 1991. – С.128.

tilshunoslik va axborot-statistik, ehtimoliy taqsimlanish modeli usullar yordamida o'rganilib, shu asosda hozirgi zamon turkiy tillarning leksikasi va grammatikasining bir qator tipologik xususiyatlari, jumladan, uning agglyutativ so'zshakllari qurilishi va genetik jihatdan, nafaqat turkiy tillar oilasi, balki hind-yevropa, finn-ugor, kavkaz va semit tillar oilasi bilan o'xshashliklarini aniqladi. Ushbu ish uchun tadqiqot manbai vazifasini o'tagan til materiali lug'at shaklida nashr etildi. «Alfavitno-chastotnyy slovar izbrannykh proizvedeniy Berdaxa» nomli ish lingvostatistik metod asosida tuzilgan va unda lug'at birligi sifatida leksemalar qabul qilingan.

M.Ayimbetovning nashr ettirgan monografiyasi injener lingvistikasi sohasi va uning turkiy tillarga tatbiqu borasida shakllangan qarashlari majmuidir. Tilning belgi ekanligi, til belgisining ahamiyati va kommunikativ aspekti, tipologiyasi; nutq belgisi; axborot, axborotning berilishi va qabul qilinishi; qipchoq tillari, jumladan, turkiy tillarni universal sistem tasnifi, leksikologiya va morfologiyaning sistem-statistik tadqiqi to'g'risidagi mulohazalar shular jumlasidandir. Ishda modellashtirish, jumladan lingvistik modellashtirish prinsiplari haqida ham fikrlar bayon qilingan. Kvantitativ modellashtirish borasida aytgan mulohazalari matnlar tavsifi, matn hajmini aniqlash usullari, chastotali lug'at birliklarini belgilash, chastotali lug'atning turli zonalaridan ehtimoliy matnni to'ldirish, matnlardagi so'zshakllarining o'rtacha qaytalanishi, sintetizm va to'ldirish koeffisientlari va bunda elektron hisoblash mashinalaridan foydalanish, matnning statistik interpretatsiyasi to'g'risida ma'lumotlar berilgan. Dalillarning ishonchli bo'lishi uchun qoraqalpoq, o'zbek tili hatto qozoq, turk tillari bilan qiyoslangan.

Darhaqiqat, muallif ta'kidlaganidek, kelajakda barcha funksional uslublar va ularning janrlari yo'nalishlarida elektron matnlarning va ular asosida chastotali lug'atlarning yaratilishi turkiy tillar lingvistik bankining yaratilishiga, lingvistik tadqiqotlarning yangi metodik asoslarga qo'yilishiga, leksikografik ishlarning jadallashishiga va mukammallashishiga, qiyosiy, kvantitativ-tipologik, infor-masion-statistik hamda stilistik tadqiqotlarning keng quloch yoyishiga olib keladi.

S.Muhamedov gazeta-publisistik matnlari ustidagi kuzatishlarini miqdoriy (statistik) metod asosida amalga oshirdi¹. U o'zbek til-

¹ Мухамедов С. Статистический анализ лексико-морфологической структуры узбекских газетных текстов: Автореф. дис.... канд. филол. наук. - Ташкент, 1980. - С.25.

shunosligida birinchi marta til va nutq munosabatini axborot-statistik usullar yordamida o'rganib, shu asosda hozirgi zamon o'zbek publisistik nutqi leksikasi va grammatikasining bir qator tipologik xususiyatlarini aniqladi. Uning agglyutinativ so'zshakllari qurilishi va axborot uzatishi jihatidan hind-yevropa tillariga qaraganda o'zbek tilining farqli xususiyatlari, ma'lum o'zakdan yangi so'zshakllari yasash imkoniyatining cheksizligi baravarida bu imkoniyatning publisistik nutq uzusida nihoyatda cheklanib qolishi kabi tilni me'yorlashtirishga oid masalalarni ochib berdi. Tadqiqot manbai vazifasini o'tagan til materiali keyinchalik lug'at shaklida nashr etildi¹. Lug'at lingvostatistik metod asosida tuzilgan va unda lug'at birligi sifatida leksemalar qabul qilinib, 200000 dan ortiq so'z qo'llanishi olingan. Mazkur lug'at turkcha matnlarning kvantativ modeli tamoyillari asosida yaratilgan².

S.Muhamedova o'zbek tili leksikasidagi semantik makromaydon birliklari – harakat fe'llari asosida kompyuter dasturlari uchun lingvistik ta'minot yaratish namunalarni ishlab chiqdi³. Olima lingvistik ta'min yaratishda harakat fe'llarining semantik tasnifiga izoh berib, o'zbek tilidagi faol harakat semali fe'llarni guruhlaydi. Ya'ni, harakat fe'llari moddiy asosiga (obyektiga) ko'ra kengligi va murakkabligi, serqirraligi va materiyaga xos turlicha harakatlarni ifodalashi, doimiyliги bilan boshqa semantik maydonga kiruvchi fe'l leksemalardan ajralib turishini ta'kidlagan holda, fe'llarni bir makrosistemaga (semantik maydonga) birlashtiradi va o'zbek tilidagi harakat semali fe'llarining valentlik imkoniyatlari ko'rsatib o'tadi. Bu bilan kompyuter dasturi uchun zaruriy lingvistik ta'min - o'ziga xos qoliplar yaratgan.

Sh.S.Imyaminova nomzodlik dissertasiyasida ko'p bo'g'inli so'zlarda bo'g'in tiplarini aniqlash, muayyan me'yorlarini belgilash va struktural tadqiq qilish maqsadida statistik usuldan foydalangan. U 78805 ta bo'g'indan eng ko'p CV, CVC, VC bo'g'in tiplarini qayd etib, o'zbek tilida lug'at va matn materiali asosida ko'p bo'g'inli so'zlar bo'g'in strukturalarining kompleks (strukturaviy, statistik, tipologik) qoidasini yaratgan. O'zbek tilida eng ko'p qo'llanadigan SVC - 30696 ta bo'g'in (38,07 %)ni, CV - 22633 ta bo'g'in (28,12%)ni ko'rsatib

¹ Мухамедов С. Ўзбек тилининг алфавитли-частотали луғати. – Тошкент: Фан, 1982. – Б.110.

² Мухамедов С., Пиотровский Р. Инженерная лингвистика и опыт системно- статического исследования узбекских текстов. – Ташкент: Фан, 1986. – С. 141-142.

³ Мухамедова С. Ҳаракат феъллари асосида компьютёр дастурлари учун лингвистик таъмин яратиш. Методик қўлланма. - Тошкент, 2006. –Б.80.

o'tadi. Shundan, VC - 13340 bo'g'in (16,42%)ni faqat boshqa tillardan o'zlashgan so'zlardagina inlautda uchrashini ta'kidlagan.

Ishning yana bir ahamiyatli tomonini sanab o'tishni joiz topib, muallifning fikrini keltiramiz: «Tilning ustunlik qiluvchi morfologik tipi bo'g'in chegarasini, shunga bog'liq ravishda uning strukturasini aniqlashga ta'sir qiladi»¹. Demak, lingvistik ta'min yaratishda nafaqat so'zshaklning leksik, semantik, grammatik, balki fonetik jihatlari muhim ahamiyat kasb etadi.

S.Karimov rahbarligida A.Qarshiyev va G.Isroilovalar hammuallifligida xalq yozuvchisi A.Qahhor asarlari matnini ilk kompyuter dasturlari yordamida 3 tomli (chastotali, alfavitli, ters) lug'ati tartibga keltirilgan va unda adib badiiy-publisistik merosining leksik-semantik arsenali to'liq aks ettirilgan². Mualliflar to'g'ri ta'kidlaganlaridek: «Shu paytga qadar yozuvchi asarlari tilini lingvistik, lingvostilistik nuqtai nazardan o'rganish bo'yicha anchagina ishlar amalga oshirildi va ular adibning badiiy merosini, tili va uslubini o'rganishga, o'zbek badiiy matni tahlili taraqqiyotiga munosib hissa bo'lib qo'shildi³. Lekin zamon oldimizga adib ijodini yangicha talqin etish vazifasini qo'yayotgan ekan, uning ma'naviy merosini o'rganishga eskicha usullar bilan yondashib bo'lmaydi. Binobarin, A.Qahhor asarlari tilini o'rganishning tahlil metodlari ko'lamini ham kengaytirish lozim bo'ladi⁴».

Lug'at uchun adibning 1987-1989-yillarda G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti tomonidan chop etilgan besh jildlik «Asarlar» to'plami material vazifasini o'tagan. Manbalar kompyuter xotirasiga kiritilib, chastotali va ters lug'atlari olingan. Ishda chastotali lug'at tuzishdagi muammolar, jumladan lingvistik modellashtirish prinsiplari haqida ham fikrlar bayon qilingan.

¹ Имяминова С.Ш. Ҳозирги ўзбек тилида бўғин ҳосил бўлишининг лингвистик ва статистик тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. - Тошкент, 2009. Б.22.

² Каримов С., Қаршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг луғати. Алфавитли луғат. - Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2007. - Б.434; Шу муаллифлар. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг луғати. Частотали луғат. - Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2007. - Б.420; Шу муаллифлар. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг луғати. Терс луғат. - Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2007. - Б.420.

³ Бу ҳақда қаранг: Қўнғуров Р., Каримов С. Ўзбек тили стилистикаси ва нутқ маданияти. Библиографик кўрсаткич. - Самарқанд: СамДУ нашри, 1984; Каримов С., Жўраев Т. Ўзбек тили услубияти ва нутқ маданияти. Библиографик кўрсаткич. - Самарқанд: СамДУ нашри, 2001.

⁴ Каримов С., Қаршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг луғати. Алфавитли луғат. - Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2007. - Б.4.

Soʻzlikning ahamiyatli jihati shundaki, bir joyga toʻplangan material lugʻatga differensial munosabatda boʻlishga zamin yaratadi. Undan funksional uslublarga xos boʻlgan, umumisteʼmoldagi yoki dialektal leksik elementlarni ajratib olib, ilmiy-tadqiqot maqsadlarida foydalanish mumkin boʻladi. Biratoʻla soʻzlar chastotasi va ters holatning berilishi lugʻatning ham ilmiy, ham amaliy ahamiyatga molik ekanligidan, ijodkor uslubi uchun xarakterli boʻlgan soʻzlarni aniqlash mumkin boʻlishidan dalolat beradi.

Mualliflar kompyuter texnologiyalarining keng imkoniyatlarini taʼkidlagan holda «Harqalay, yozuvchilik leksikografiyasida soʻzlarga maqola tarzida izoh berilishi jarayonida unga kiritilgan har bir soʻz semantik jihatdan chuqur tahlil etilishi va buning natijasida lugʻat maqolalarining qatʼiy tizimi vujudga kelib, soʻzning nafaqat semantik, balki stilistik maʼnolari ham qamrab olinishi koʻzda tutiladi. Soʻz yasash modellarini koʻrsatib berish, individual soʻz ijod qilish, ularni okkazonal rakurslarda oʻrganish hamda leksikografik tavsifini berish ham ushbu kuzatishlar doirasiga kiradi» deb xulosalar keltiradi.

A.Ibragimovning «Bobur «Devon»i tilidagi oʻzlashma leksika» deb nomlangan asari «Devon»dagi faqat oʻzlashma soʻzlarni qamrab olgan boʻlib, unda, birinchidan, lugʻaviy birliklar misolida ishonarli tahlilarni bajargan, ikkinchidan, bu tipdagi lugʻatlar yordamida amalga oshirilishi mumkin boʻlgan tadqiqotlar metodikasini ham bergan¹.

Bobur «Devon»i konkordansini tuzish prinsiplari haqida soʻz yuritgan muallif dastlab «Devon»ning kompyuter xotirasiga kiritiladigan matnining mukammal boʻlishi ustida ish olib borgan va unga «Parij devoni», «Hind devoni», «Kobul devoniga takmila (qoʻshimcha)»lardan tashkil topgan mukammal matnni asos qilib olgan, nashrlardagi xatolar toʻgʻrilangan. «Devon»dagi eng yuqori chastotali bitta soʻz (396) ning koeffitsiyenti 0,0497 va u devon matnining deyarli 5% ini, 3 ta eng yuqori chastotali soʻz (1136) esa devon matnining 14,3 % ini tashkil etishi haqidagi; boʻlmoq feʼli turli shakllarda jami 562 marta uchrashi, yaʼni uning mazkur asarda uchrash ehtimoli: $P_1(\text{boʻlmoq}) = 562 : 24980 = 0,0224$ yoki 2,24 % ni tashkil etishi, shuningdek, boʻlmoq feʼli Boburning jami asarlarida turli variantlarda 1740 marta uchrashi va mazkur soʻzning Boburning

¹ Ибрагимов А. Бобур «Девон»и тилидаги ўзлашма лексика. - Тошкент: ТДШИ, 2006.

barcha asarlarida uchrash ehtimoli $P1$ (bo'lmoq) = $1740: 74517 = 0,0233$ yoki 2,33 % ekanligi, bo'lmoq fe'lining uchrash ehtimoli ikkala holatda ham deyarligi bir xilligi haqidagi xulosalari diqqatni tortadi¹.

«Devon» leksikasida 3276 ta o'zlashma so'z 7836 so'zshakl holatida 24980 marta qo'llanganligi aniqlangan bo'lib, ular orasida turkiycha so'zshakllar – 3432 tani (45%), arabcha – 2609 tani (33%), forscha – 1751 tani (22%), hindcha – 9 tani tashkil etishi ma'lum bo'lgan. Asarda Gadoiy, Otoiy, Lutfiy, Husayni, Navoiy va Boburning yuz so'z atrofidagi matni leksik tahlil qilinganda ularning barchasi tilida turkiycha so'zlarning ustunlik qilishi, arabcha so'zlar qo'llanilishi bo'yicha Bobur «o'rta», forscha-tojikcha so'zlarni qo'llash bo'yicha esa eng yuqori o'rinda turishi aniqlangan².

Ushbu ishning davomi sifatida A.Ibragimov doktorlik dissertasiyasini yoqladi. Tadqiqotda Bobur asarlari leksikasidagi turkiycha, arabcha, forscha, hindcha so'zlarning genetik asosini tekshirib, ularni statistik, semantik, genetik jihatdan tahlil qilgan va jami 14784 ta so'zshakli (takrorlari bilan 70463) ishlatilganligini aniqlagan³.

N.Abdurahmonova nomzodlik dissertasiyasida «hozirga qadar o'zbek kompyuter lingvistikasida mashina tarjimasiga oid tadqiqotlarning yetarlicha emasligi sababli o'zbek tilidan xorijiy tilga va aksincha tarjima qiluvchi dastur uchun o'zbek tilining lingvistik ma'lumotlar bazasini yaratish zarur» ekanligini ta'kidlagan⁴. U tadqiqotida o'zbek tilshunosligida birinchi marta mashina tarjimasining lingvistik ta'minotini yaratish bo'yicha ilmiy xulosalarini keltirgan. Lingvistik ta'minotda ingliz va o'zbek tillaridagi leksemalarning derivativ, fe'lli frazemalar, so'z birikmalarning semantik - mantiqiy imkoniyatlari va ularning algoritmik tavsifi, lingvistik modelini yaratgan. Matnni lingvistik tahlil qilishda leksik-semantik hodisalar, grammatik kategoriyalar va ularning paradigmatic munosabatlari modellashtirilgan. Muallif yozadi: «o'zbek va ingliz tillarining formal grammatikasi asosida tarjimon dastur uchun lingvistik ta'minot, tarjima algoritmi, gap strukturalarning matematik modellarini yaratish muhim ahamiyat

¹ Иброҳимов А. Бобур «Девон»и тилидаги ўзлашма лексика. - Тошкент: ТДШИ, 2006. - 8-бет.

² Иброҳимов А. Бобур Бобур «Девон»и тилидаги ўзлашма лексика. - Тошкент: ТДШИ, 2006. 29-бет.

³ Ибрагимов А.П. Бобур асарлари лексикасининг лингвостатистик, семантик ва генетик тадқиқи: Филол. фан. д-ри ... дисс. автореф. - Тошкент, 2008.

⁴ Абдурахмонова Н. Инглизча матнларни ўзбек тилига таржима қилиш дастурининг лингвистик таъминоти: Филол. фан. фалсафа фан. д-ри (phd). дисс. – Тошкент, 2018. –Б. 4.

kasb etadi». Ana shu fikrlarga tayangan holda, ot-kesimli, fe'l-kesimli sodda gaplarni, ega va kesim moslashuvini o'zbek tilida modellashtirgan. Tadqiqotning ahamiyatli jihati shundan iboratki, u matnlarni avtomatik tarjima qilish algoritmi, matnlarni morfologik, sintaktik-semantik tahlil qilish tamoyillarini asoslagan. Elektron lug'at hamda dasturiy ta'minot uchun lingvistik ta'minot yaratish tamoyillari bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqqan.

Bu borada o'zbek tilshunosligida hali salmoqli ishlar amalga oshirilishi lozim. Bu tadqiqotlarning fan taraqqiyotidagi hozirgi darajasi lisoniy hodisalarning nazariy, amaliy muammolarini turli usul va vositalar yordamida tadqiq etish talabidan kelib chiqib amalga oshirilganligini ta'kidlash joiz. Shu tarzda o'zbek tilshunosligida keng qamrovli sistem-struktur tadqiqotlar yuzaga kela boshladi va buning natijasida turli tip lug'atlar, kompyuter dasturlarning lingvistik ta'minot yaratish uchun zamin paydo bo'ldi. Natijada:

1. Ishlab chiqarishning barcha sohalarida avtomatlashtirilgan boshqarish tizimi joriy etiladi. Mamlakatimizning barqaror iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishida fan va texnikaning, innovasion texnologiyalarning ahamiyati tobora ortib borayotganligi buning dalilidir.

2. Ilmiy texnika inqilobi tabiat, jamiyat va insoniyat faoliyatining hamma sohalarida namoyon bo'lmoqda. Jahon fani taraqqiyotida bir-biridan birmuncha uzoq bo'lgan fan sohaları – tilshunoslik, falsafa va kibernetika kesishib, yangicha ontologik qarashlarni yuzaga keltirmoqda. Ilm-fanning rivojlanishi va barcha sohalarining kompyuterlashuvi natijasida o'zbek tili birliklariga avtomatik ishlov berish, tarjima qilish dasturlari uchun yuqori chastotali so'zlarni aniqlash zaruriyati paydo bo'lmoqda.

3. Hozirgi zamonda ilm-fan, texnikaning jadal sur'atlar bilan rivojlanishi, «Davlat tili haqida»gi Qonunning amaliyotga joriy etilishi, respublikamizda jahon infrastrukturasidagi bir qancha sohalarining rivoj-lantirilishi natijasida tilimizda yangicha atamalar, leksemalar paydo bo'lmoqda. Bu esa tilshunoslar oldiga barcha sohalar bo'yicha zamonaviy lug'atlar: chastotali, ters, elektron (tezaurus) lug'atlar yaratish, sohalarga oid ma'lumotlarni avtomatlashtirish, ularni kompyuter xotirasiga joylab, qayta ishlov berishdek muhim vazifalarni yuklamoqda.

4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 6- iyundagi «Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot-kommunikasiya texnologiyalarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 200-son qarori, «Oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimi korporativ informasion tizimini takomillashtirish va uni axborotlar bilan doimiy ta'minlanishini tashkil etish to'g'risida»gi 2004-yil 3- noyabrdagi 258-sonli qarori elektron ta'lim tizimini yo'lga qo'yish uchun katta istiqbol ochmoqda. Ana shu talablardan kelib chiqqan holda elektron darslik, qo'llanmalar yaratish zarurati paydo bo'lmoqda.

5. Hozirgi davrda inson muammosi, uning aqliy faoliyati, tili, individual va jamoa faoliyati, aniq bir til tashuvchisi sifatidagi o'rni kabi antropotsentrik muammolarni o'rganishga qiziqish ortib bormoqda.

1.2. O'zbek xalq og'zaki ijodi asarlari matnining lingvofolkloristik tadqiqi tarixidan

Xalqimizning ijtimoiy hayot tarzi, urf-odatlarini, e'tiqodi, tabiat va jamiyatda bo'layotgan o'zgarishlarga munosabati, asrlar davomida hayotiy tajribada sinalgan ilmiy-falsafiy xulosalari dastlab uning og'zaki ijodida – doston, maqol, matal, topishmoq, ertak, qo'shiq shaklida aks etgani bois ular xalq baxshilari va boshqa ijodkor qatlami tomonidan kuylanishi, aytilishi jarayonida sayqallangan, qayta ishlangan va mukammallashib borgan.

Ajdodlar tafakkurining ilk mahsuli bo'lmish xalq og'zaki ijodi manbalari qadimdan tilimizning siru sinoatlarini ilmiy mushohada qilishda tayanch manba vazifasini o'taganligi M.Qoshg'ariyning «Devoni lug'otit turk» asarida ham ko'zga tashlanadi¹.

Markaziy Osiyo xalqlari folklorining til xususiyatlari haqidagi dastlabki fikrlar XIX asr sharqshunos-olimlari tomonidan bildirilgan².

O'zbek tilshunosligida xalq og'zaki ijodi namunalarini o'rganish borasida XX asrning 30-40 yillaridan boshlab sezilarli ishlar amalga

¹ Кошгарий М. Девони луғотит турк. Уч томлик. I том. - Тошкент, 1960; II том. - Тошкент, 1961; III том. - Тошкент, 1967.

² Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. Т. I-VII // -СПБ, 1866-1886; Диваев А.А. Этнографические материалы // Сборник материалов для статистики Сыр-дарьинской области, т. IV-X. - Ташкент, 1895-1902.

oshirildi¹. Folklor asarlarini nashrga tayyorlash ishlari boshlab yuborildi.

XX asrning 60-yillariga kelib xalq og'zaki ijodi asarlarini reja asosida o'rganishga e'tibor kuchaydi. Xususan, 1964-yildan boshlab «O'zbek xalq ijodi»ning ko'p jildligi, «O'zbek xalq dostonlari» seriyasi nashr etila boshlandi². Bu nashrlarning har bir jildida asarlar tiliga doir izohlar berib borilganligi muhim ahamiyat kasb etdi. Olib borilgan izlanishlar natijasida o'zbek folklorining shakllanishi, tarixiy manbalari, boy etnografiyasi, poetikasi, tili va uslubini o'rganishga doir monografik tadqiqotlar, ilmiy to'plamlar, darsliklar yaratildi³.

O'zbek xalq og'zaki ijodiyoti manbalariga qiziqish chet el olimlarining ham e'tiborida bo'ldi. L.Penkovskiy, V.Derjavin, A.Kochetkova 1940 yillardayoq «Alpomish» dostonining badiiy jihatdan to'laqonli ruscha matnini yaratishga erishdilar⁴. M.Nurmuhammedovning ko'rsatishicha, ushbu tarjima asosida Yan Komarovskiy asarni slovak tiliga tarjima qilib, 1972-yilda Bratislavadagi «Mlada leta» nashriyotida chop ettirgan⁵. Shuningdek, Bonn universiteti professori Karl Rayxl «Alpomish», «Ravshan» dostonlarining nemischa tarjimasini amalga oshirdi. 1984-yilda Karl Rayxl T.Mirzayevning «Alpomish» dostoniga yozgan so'z boshini nemis tiliga o'girib, Olmoniyada chiqadigan «Turkiy tillar masalalari» to'plamida, 1985-yilda Vizbadening «Otto Xarrassovits» nashriyotida, Bonn universi-

¹Buzruk M. O'rta Osiya va o'zbek adabiyotiga umumiy qarash, birinchi qism. - Tashkent, 1930; Oktabirgacha bo'lgan o'zbek adabiyoti (folklor). - Tashkent: O'zdavnashr, 1935; O'zbek folklori. - Toshkent: O'zdavnashr, 1937.

²Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик: Нурали. - Тошкент, 1964; Гулихиромон. - Тошкент, 1965; Гўрўғлининг туғилиши. - Тошкент, 1967; Булбул тароналари. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг дoston ва термалари. Беш томлик. - Тошкент: Фан, 1972-1973 ва бошқалар.

³Жирмунский В.М., Зарипов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. - Москва, 1947; Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. - Ташкент: Наука, 1974; Зарипов Х.Т. Лексикага эътибор бериш // Ислом шоир ва унинг халқ поэзиясида туган ўрни. - Тошкент: Фан, 1978. - Б.133; Кидайш-Покровская Н.В. О дастане «Рустамхан» // Рустамхан. - Москва, 1972; Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. - Тошкент: Фан, 2010. - Б.303; Саидов М. Маликаи айёр. -Тошкент: Фан, 1964; Муродов М. Жанровые и идейно-художественные особенности дастанов «Гор-оглы»: Автореф. дисс...док.фил.наук. - Ташкент, 1975. - С.76; Абдурахимов М.М. Фольклорная афористика и словарь. - Ташкент: Фан, 1989. - С.96; Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. - Тошкент: Фан, 1991. - Б.192; Мирзаев Т. «Алпомиш» дostonи, унинг версия ва вариантлари // «Алпомиш» - ўзбек халқ қахрамонлик эпоси. -Тошкент: Фан, 1999. - Б.3-24; Саримсоқов Б. Дostonларда психологик тасвирнинг характери ҳақида баъзи мулоҳазалар // Пўлкан шоир. - Тошкент, 1976. - Б.106-115; Ўзбек халқ ижоди. Тадқиқотлар. - Тошкент: Фан, 1967; Эргаш шоир ва унинг дostonчиликдаги ўрни. Тадқиқотлар. 2-китоб, -Тошкент: Фан, 1971; Фозил шоир. Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 3-китоб. - Тошкент: Фан, 1973; Ўзбек дostonчилигида бadiий маҳорат. - Тошкент: Фан, 1969; Ислом шоир ва унинг халқ поэзиясида туган ўрни. - Тошкент: Фан, 1978; Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. 3-китоб. - Тошкент: Фан, 2010. -Б.246. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. - Тошкент: Ўқитувчи, 1990. - Б. 340.

⁴Алпамыш. Перевод Л.М.Пенковского. - Ташкент, 1943; Алпамыш. Перевод В.Державина, А.Кочеткова, Л.Пенковского. - Москва, 1949.

⁵Нурмухаммедов М. «Алпомиш» - словак тилида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1973.-№ 2.- Б.77.

teti «Osiyo tadqiqotlari» to'plamida kitob shaklida to'liq nashrdan chiqardi¹.

2000-yillarda Tursiya Respublikasida o'zbek folklorini o'rganilishi yuzasidan Erzurum Otaturk universiteti professori Xuseyn Baydemirning tadqiqoti muhim ahamiyat kasb etadi. U o'zbek xalq ertaklarini Stif Tompsonning «Motiv Index of Folk Literature» katalogida berilgan motivlarini tasniflaydi². Jumladan, 1977 ta bir-biriga o'xshamaydigan motivning 70 ta ertakda 7166 marta qo'llanganligini va o'zbek ertaklari motivga juda boy ekanligini ko'rsatib o'tadi. Tasniflanayotgan motivlar 23 ta, A-mifologik motivlar: 1 (1), B-hayvonlar: 180 (376), C-yashash: 26 (59), D-sehr: 246 (602), E-o'lim: 31 (57), F-g'ayritabiiy hodisalar: 352 (1153), G-devlar: 86 (267), H-imtixon: 208 (624), J-aqllilar va axmoqlar: 57 (228) va boshqa guruhlariga bo'lib o'rganilgan. Shundan, F motiv guruhidagi 352 motiv 1153 marta qatnashganini aniqlaydi. Ishda har bir motivga ertaklardan misollar keltiradi³.

O'zbek tilshunosligida ham xalq og'zaki ijodi namunalariga bo'lgan qiziqish ko'plab tadqiqotlarni yuzaga keltirdi va adabiyotshunoslik, etnografiya, tilshunoslikning o'rganish obyekti sifatida qarab kelindi. Yaqin ellik yil ichida bu soha bilan tilshunoslik ham shug'ullana boshladi⁴. Jumladan, Sh.Shoabdurahmonovning nomzodlik dissertasiyasi «Ravshan» dostonining badiiy tilini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, unda asar tasviriy vositalari tahlil etildi⁵. R.Rasulovning nomzodlik dissertasiyasi «Alpomish» dostonidagi so'zlarning sintaktik aloqasini yoritishga bag'ishlandi⁶.

O'zbek xalq og'zaki ijodi asarlari leksik qatlamini o'rganishga katta ahamiyat berilganligi A.G'afforova, A.Ishayev, B.Choriyev, S.Tursunov, Z.Xolmanova, J.Xolmurodova, A.Rahimov, O.Ingyong dis-

¹ Karl Rechl. Rawsan. Ein uzbekisch esmundliches Epes. Otto Harrassowitr. Wiesbade, 1985.

² Stihf Tompson. Motiv Index of Folk Literature. 6 vols, Indiana University Press, Bloomington, Indiana, USA, 1955-58.

³ Huseyin Baydemir. Ozbek halk masallari. - Erzurum, 2004. - B. 1089; Ozbek Efsanelari. - Ankara: Fenomen yayinlari, 2013. -B. 2465.

⁴ Паремеология Узбекистана. Выпуск 1, - Самарканд, 1978; Выпуск 2, - Самарканд, 1980; Выпуск 3, - Самарканд, 1981; Бердиев Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. - Тошкент: Ўқитувчи, 1984; Абдурахимов М. Ўзбекча-русча афоризмлар луғати. - Тошкент: Ўқитувчи, 1986; Содиқова М. Қисқача ўзбекча-русча мақол-маталлар луғати. - Тошкент: Ўқитувчи, 1993; Шомақсудов Ш., Шоаҳмедов Ш. Ҳикматнома. - Тошкент, 1990; Ўзбек халқ мақоллари. 1-том. - Тошкент: Фан, 1987; 2-том, 1988.

⁵ Шоабдурахмонов Ш. «Равшан» дostonининг бадий тили ҳақида: Фил.фан.номз.дис..автореф.- Тошкент, 1949.

⁶ Расулов Р. Синтаксические связи между словами в дастане «Алпамыш»: Автореф. дис.... канд. филол. наук. - Ташкент, 1975.

sertasiyalarida ko'zga tashlanadi¹. Shuningdek, M.Saidov, J.Xolmuratova, X.Ro'zimboyevlar dostonlar tili va uslubi, baxshilar badiiy mahorati, S.Yo'ldoshev «Alpomish», I.Yormatova «Go'ro'g'li» sikliga kiruvchi dostonlar poetikasi, Sh.Mahmadiyev dostonlar tilida stilistik formulalar to'g'risida so'z yuritgan².

Atoqli folklorshunos H.Zarifov «Folklor asarlarining ilmiy va badiiy qiymati ularning lug'ati boyligi bilan belgilanadi», – degan edi³. Darhaqiqat, dostonlar tili leksikasini o'rganishda lug'atlar muhim ahamiyat kasb etadi. Shu ma'noda, «Alpomish» dostoni frazeologizmlarining ta'biri» asari o'zbek tilshunosligida bu yo'nalishda yaratilgan frazeologik lug'atlarning ilk namunasi deyish mumkin⁴. T.Mirzayev, J.Eshonqul, S.Fidokorlar o'z lug'atida «Alpomish» dostonidagi frazeologizmlar va ayrim so'zlarning izohini keltirishgan. A.Turobov «Alpomish» dostonidagi shevaga xos so'zlarning izohli lug'atini yaratdi⁵. D.Urinbayevalar tomonidan nashr ettirilgan alfavit-chastotali, izohli, qiyosiy-chastotali lug'atlari o'zbek xalq dostonlari («Alpomish», «Ravshan», «Rustam»), maqol, topishmoq, ertak, qo'shiq matnlari asosida yaratilgan bo'lib, ularda mingga yaqin frazeologizmlar, so'zshakllari, ularning variantlari hamda matnida qo'llanish chastotasi va izohi keltirilgan⁶.

¹ Гаффарова А. Образование синонимов в дастане «Рустамхон» // Вопросы языка и литературы. Учен. Записки Ленинабад. Госпедиститута. №22. Ленинабад, 1964. - С.122-145; Ишаев И. Халқ дostonлари лексикасига оид кузатишлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1970, №5. – Б.56-63; Чориев Б. Ўзбек халқ дostonларида қўлланган синонимлар // ТошДПИ илмий асарлари. №167. – Тошкент, 1976. –Б.52-56; Турсунов С. Лексические особенности дастана «Алпамыш»: Автореф. дис... канд. филол. наук. - Ташкент, 1990. - С.19; Холманова З. «Шайбонийхон» дostonи лексикаси (Пўлкан шоир варианты асосида): Филол. фан. номз... дисс. автореф. - Тошкент, 1999. –Б.26; Рахимов А.С. Ўзбек халқ дostonлари лексикасининг қиёсий-тарихий таҳлили: Филол. фан. номз... дисс. автореф. - Самарқанд, 2002. - Б.27; Ингён О. «Алпомиш» ва «Жумўнг» дostonларининг қиёсий-типологик таҳлили: ДД. – Тошкент, 2014.

² Саидов М. Ўзбек дostonчилигида бadiий маҳорат. – Тошкент: Фан, 1969. - Б.232-259; Холмуротова Ж. Шимолий Хоразм дostonлари лексикасининг функционал-услубий хусусиятлари: НД. – Тошкент, 2000; Рўзимбоев Х.С. Жанубий Хоразм дostonлари тилининг луғавий-маъновий таҳлили («Шаҳриёр» ва «Маликаи Завриё» дostonлари мисолида) НДА. – Тошкент, 2000. – 25 б.; Юлдашева С.Н. Поэтика узбекского народного героического эпоса «Алпамыш»: Автореф. дис... канд. филол. наук. - Ташкент, 1984; Ёрматова И.Т. Ўзбек халқ қахрамонлик эпоси поэтикаси: Филол. фан. д-ри ... дисс. автореф. - Тошкент, 1994; Махмадиев Ш. Ўзбек халқ дostonлари тилида стилистик формулалар: НД. – Тошкент, 2007.

³ Мирзаев Т., Эшонкул Ж., Фидокор С. «Алпомиш» дostonининг изоҳли луғати. – Тошкент: Elmus-Press-media, 2007. – Б.3.

⁴ Ўринбоев Б., Бозорбоев К. «Алпомиш» дostonи фразеологизмларининг таъбири. – Самарқанд, 1998.- Б.41.

⁵ Туробов А. «Алпомиш» дostonидаги шеваларга хос сўзларнинг изоҳли луғати. – Самарқанд, 2006. - Б.50; Мирзаев Т., Эшонкул Ж., Фидокор С. «Алпомиш» дostonининг изоҳли луғати. – Тошкент: Elmus-Press-media, 2007. – Б.161.

⁶ Йўлдошев Б., Ўринбаева Д. Ўзбек халқ дostonларининг частотали изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент: Давлат миллий энциклопедияси, 2008. – Б.99; Ўринбаева Д. Ўзбек халқ дostonлар тилининг частотали луғати. – Тошкент: Давлат миллий энциклопедияси, 2006.- 243 б.; Ўринбаева Д. Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарлари тилининг қиёсий алфавит-частотали луғати. – Самарқанд, 2017. – 650 б.; Ўринбаева Д. Фольклор асарларига хос сўзларнинг қисқача изоҳли луғати. – Самарқанд, 2017. – 160 б.

X.Abdurahmonovning nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari maqollarni sintaktik jihatdan o'rganishga bag'ishlandi¹. Dissertatsiyalardagi fikrlar umumlashtirilib, alohida monografiya ham e'lon qilindi². M.Z.Sadriddinova maqollar leksikasini o'rganishga bag'ishlangan dissertatsiyasida ularni til birligi sifatida o'rgandi va tilimiz tarixi uchun manba bo'lib xizmat qilishini ilmiy asoslab berdi³. Maqollarning janr xususiyatlari, semantik evolyusiyasi, poetikasi B.Soatovning, maqollarning til tizimida tutgan o'rni, funksional-stilistik xususiyatlari, idioma, matal va frazeologizmlarga o'xshash va farqli tomonlari kabi masalalar B.Jo'rayevaning ilmiy tadqiqotlarida batafsil tahlil etildi⁴.

J.Abdullayevning dissertatsiyasida o'zbek xalq topishmoqlarining tili, semantik, tematik guruhlari, ko'p ma'noli so'zlar, antonim va sinonimlar, kishi nomlarining semantik-stilistik xususiyatlari tavsiflangan⁵. Topishmoqlarning grammatik xususiyatlari M.Saitboyeva va M.Saparniyazovaning kuzatishlarida o'z aksini topgan⁶.

Qo'shiqlarning til xususiyatlarini o'rganishda R.Anorboyev, F.B.Hayitovalarning tadqiqotlari ham muhim ahamiyat kasb etadi⁷. M.Jumaniyozova Janubiy Xorazm hududida yaratilgan qo'shiqlar leksikasini o'rganishga diaxronik va sinxronik nuqtai nazardan yondashib, ularning mintaqaviy uslubiy o'ziga xos jihatlari, mahalliy shevaga hamda adabiy tilga munosabati xususida fikr yuritadi⁸. M.M.Yoqubbekovanning o'zbek xalq qo'shiqlarining lingvopoetik xususiyatlariga bag'ishlangan ilmiy ishida badiiy tasvir vositalari – o'xshatish, metafora va sifatlash kabi ko'chimlarning qo'llanish faol-

¹ Абдурахмонов Х. Синтаксические особенности узбекских народных пословиц: Автореф. дис.... канд. филол. наук. - Ташкент, 1964. – С.33; Абдурахмонов Х. Особенности синтаксиса узбекского устного народного творчества: Автореф. дис... д-ра филол. наук. -Ташкент, 1977.

² Абдурахмонов Х. Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларининг синтактик хусусиятлари бўйича кўзатишлар. - Тошкент: Фан, 1971.- Б.184.

³ Садриддинова М.З. Лексика узбекских пословиц и поговорок: Автореф.дис...канд.фил.наук. - Ташкент, 1985.- С.20.

⁴ Соатов Б.А. Жанровая специфика и поэтические особенности узбекских народных пословиц: Автореф. дис.... канд. филол. наук. - Ташкент, 1990.- С.20; Жўраева Б.М. Мақолларнинг лисоний мавқеи ва маъновий-услубий қўлланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. - Самарқанд, 2002. – Б.23.

⁵ Абдуллаев Ж.Х. Ўзбек халқ топишмоқларининг лексик-семантик хусусиятлари: Филол. фан. номз.... дисс. автореф. -Тошкент, 1994. - Б.20.

⁶ Сaitбоева М. Именное сказуемое в узбекских народных загадках: Автореф. дис.... канд. филол. наук. - Ташкент, 1984. – С.20; Сапарниязова М. Ўзбек халқ топишмоқларининг синтактик-семантик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. - Тошкент, 2005. - Б.24.

⁷ Анорбоев Р. Ўзбек халқ кўшиқларидаги шахсиз гапларнинг баъзи структура хусусиятлари // ТошДПИ илмий асарлари. –Тошкент, 1972. Б.182-191; Ҳайитова Ф.Б. Никоҳ тўйи кўшиқларининг лисоний талқини: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. - Тошкент, 1998.- Б.24.

⁸ Жуманиёзова М.Х. Хоразм халқ кўшиқлари лексикаси: Филол. фан. номз.... дисс. автореф.- Тошкент, 1999. - Б.24.

ligini har yuz bandda bir nisbatda hisoblab, ko'chimlarning boshqa tasvir vositalardan ko'ra ko'proq xalq qo'shiqlarida qo'lla-nilganligini aniqlagan va ularning lingvopoetik tahlilini amalga oshirgan¹.

Ta'kidlash joizki, folklor asarlari, xususan, dostonlar tilini leksikografik nuqtai nazardan o'rganishda ma'lum yutuqlar qo'lga kiritilgan bo'lsa-da, xalq og'zaki ijodining barcha namunalarini qamrab oladigan izohli lug'at hali nashr etilganicha yo'q. Mazkur muammolarni hal etishda statistik usulning yordami shubhasizdir. Shunday ekan, har bir adabiy tilning hozirgi holatini to'g'ri belgilash, uning taraqqiyot yo'lini aniqlashda xalq og'zaki ijodi namunalari tilini lingvostatistik nuqtai nazardan puxta o'rganish muhim ahamiyatga ega.

1.3. O'zbek xalq og'zaki ijodi janrlari lingvostatistik tahlil obyekti sifatida

Janrlar barcha adabiy tur singari ijtimoiy hayotni aks ettirib, turlicha hayotiy materialni, ideallarni ifodalash vositasi bo'lgan. Janrlar murakkab va ko'p qirrali bo'lib, janr turlari va adabiy faoliyatda janrlarning bir holatdan ikkinchi holatga o'tishi, turli tarmoqalanishi xususidagi munozaralar ilmiy doiralarda (adabiyotshunoslik, san'atshunoslik, publisistika va boshqalarda) davom etmoqda.

Adabiyotshunoslikda janrlarning tizimlanishi va tasniflanishi masalasi juda nozik masala. Chunki, avvalombor, ular juda ko'p: har bir badiiy madaniyatning o'ziga xos janrlari mavjud. Bundan tashqari har biri turli tarixiy shakllanganlik xususiyatiga ega. Ayrimlari doimo qo'llaniladi, ayrimlari asta-sekinlik bilan yo'qolib boradi va hokazo. Umuman, janrlar yo universal, yo tarixan ma'lum bir uslub doirasida yashaydi. Ishimizning maqsadidan kelib chiqib, janrlarning tarixi, tushunchasi va tasnifiga to'xtalmaymiz, balki janrlarning xususiyatlarini inobatga olgan holda o'zaro ta'siri va tilidagi o'zgarishlar o'rganiladi.

Janrlarning tuzilishi, tarkib topishi, badiiy asarning shaklini inobatga olgan holda tahlil etish haqiqatga yaqin. «Janrlarni o'rganish adabiy-tarixiy jarayonlarni chuqurroq tushunishga imkon bersa, ikkinchidan, har bir yozuvchining ana shu jarayonga qo'shgan individual hissasini, qolaversa, ma'lum bir xalqning madaniy-estetik da-

¹ Якуббекова М.М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри ... дисс. автореф. - Тошкент, 2005. – Б.50.

rajasini aniqlashga yordam beradi. Shuning uchun janrlarni o'rganish faqat shakl haqidagi masala bo'lmay, balki mazkur shaklga singdirilgan g'oyaviylik darajasini ham eslatadi¹».

Janrlar o'z-o'zini tashkil etuvchi yaxlit sistema sifatida statik yakkun emas, balki yaxlitlik badiiy garmoniyasi yuzaga kelayotgan dinamik jarayondir. Chunki u qanday uslubga oid bo'lishidan qat'iy nazar, insonning kommunikativ maqsadini, muloqot vaziyatini, qobiliyatini, lisoniy zahirasini o'zida mujassam etgan holda shakllanayotgan, doimiy harakatlanayotgan «voqelik-ong-olam manzarasi modeli-tilmuallif-janr-o'quvchi-proyeksiya» modelida gavdalanayotgan jarayondir. Janrda ikki tomonlama aloqa yuzaga keladi, ma'lum bir badiiy vazifani bajarish uchun bir vaqtning o'zida axloqiy, siyosiy, falsafiy, publisistik va boshqa vazifalarni bajarmog'i lozim. Yoki aksi: ma'lum bir vazifani bajarish uchun, masalan, siyosiy janr estetik vazifani ham amalga oshirmog'i lozim.

Janrlarning shakllanishida, bir tomondan, davriylik, ikkinchi tomondan, xaosdan tartibga, beqarorlikdan barqarorlikka o'tib borishi bilan aloqador jarayon kechadi. Agar obyektlar sinfi ajratilgan bo'lsa, o'sha sinfga xos birgina elementni o'rganish orqali barcha obyektlardagi umumiylikni o'rganish mumkin. Tanlangan sistemani o'rganish ikki aspektda: - tanlanma strukturaning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash; - borliqdan ajratib olingan, umumiy xususiyatlarga ega, bir sinfga mansub bir necha strukturaning elementini birgina so'z bilan atash orqali olib borish mumkin.

Folklorshunos K.V.Chistov ta'kidlaganidek, «Folklor – so'z san'ati. Ko'rinib turibdiki, u faqat san'at yoki faqat so'z emas! Folklor kengroq miqyosda qaraganda, insoniyatning ilk hayot kechirish bosqichlarida yuzaga kelgan aloqa vositasi, til bilan bog'langan ma'naviy madaniyat shaklidir²». Demak, insoniyatning bir avlod madaniyatini ikkinchisiga qoldiruvchi og'zaki ijod merosi kelajak uchun bebaho qadriyatga aylanishida u bosib o'tgan tarixiy-folkloriy jarayon va unda sodir bo'lgan an'anaviy hodisalar, ya'ni, janrlarning shakllanishi, rivojlana borib, avvalgisiga nisbatan keng, progressiv, vazifalar bajaruvchi shakllarga aylanishi kabi biri ikkinchisiga bog'langan dina-

¹Мирвалиев С. Роман ва замон. – Тошкент: Фан, 1983.

² Чистов К. В. Специфика фольклора в свете теории информации // Типология исследования по фольклору. М., 1975. –С.45.

mik harakat qonuniyatlari janrlararo munosabatlar doirasida kechadi. Shuning uchun ham, janrlar lingvostatistik va leksikografik tahlillar fonida o'rganilganda ularning genetik ildizlarini, o'zbek xalqining madaniy-estetik darajasini aniqlash; o'zaro bog'lanish omillarini belgilash va semantikasini tahlil etish; bu bog'lanishlar yuzaga keltirgan grammatik-struktural holatlarning badiiy-estetik hamda sifat va miqdor o'zgarishlari haqida fikr yuritish; ushbu janrlar uchun tipik xususiyat hisoblangan an'anaviy stilistik figuralarning matndagi o'rni va rolini aniqlash imkoniyati paydo bo'ladi. Zero, O'XOI da mavjud barcha janrlar tarixan vujudga kelgan yagona badiiy-estetik tizim bo'lib, bu tizim o'zaro ta'sir zahirida shakllangan.

O'XOI janrlari – ko'p qirrali tadqiqot obyekti sifatida turli lisoniy konsepsiyalar sirasiga ham kiradi: jumladan, gapdan hajm jihatdan katta bo'lgan birliklarning u yoki bu jihati matn tilshunosligi, matn nazariyasi, matn stilistikasida o'rganiladi. Shu obyektlarni tadqiq qilish jarayonida matn, matn tipi, matn janri, diskurs, matnni tashkil etish shakli kabi bir qator tushuncha va atamalarga duch kelamiz. Bu atamalardan ayrimlari turli fan sohalarida qo'llanilib, ular aynan qaysi soha atamasi ekanligi to'g'risidagi bahs-munozaralarga sababchi bo'lmoqda. Masalan, janr atamasi lisoniy sohalarida qo'llanilishi turli qarashlarni yuzaga keltirdi.

O'XOI janrlari tuzilishini yuzaga keltiruvchi talablardan biri – lingvistik va ekstralingvistik vositalardir. Har bir janrning o'ziga xos lingvistik xususiyatlari haqida gapirganda, ularning asosiy belgilarini ajratib ko'rsatish ma'quldir. Xalq og'zaki ijodidagi lisoniy farq har bir janrga mansub asarlarda namoyon bo'ladi. Jumladan, «lirikaning asosiy belgilari lirika predmetining hayotga asoslangan kechinma ekanligi, qahramonning yagonaligi, lirikligi (muallifning qahramon sifatida ko'rinishi), monologik nutq («men» nomidan so'zlash)ning hukmron tus olishi, ichki, ruhiy olamni aks ettirishi, meditatsiya (emosional-hissiy fikrlash)ga suyanishi, xarakterning o'z tili orqali yaratilishi kabilardan iborat.

Eposda epizm – syujet, tasvir to‘ladigan, ko‘ptomonlamalik, mukammallik, kenglik, tafsilotchilik, bir butunlik, binobarin voqea hukmron¹».

Maqol va topishmoqlardagi hajm cheklanganligi, mazmun ko‘lamining kengligi kabi belgilar janrlarning nazariy farqlanishi bilan birga lisoniy farqlanishini ham ko‘rsatadi. Bir janrni ikkinchi janrga, tashqi muhitning ta‘siri ostida janrlar lug‘at boyligining kengayganligi va farqlanishiga sabab bo‘ladi. Jumladan, ertaklarning «*Bir bor ekan, bir yo‘q ekan...*»dan boshlanib, «*...murodu maqsadiga yetibdi*» bilan tugallanishi, qo‘shiqlarning ko‘proq mehnat, dehqonchilik mavzulariga bag‘ishlanishi ham janrlarning lisoniy farqlanishiga olib keladi. Ertaklardagi: «*To‘ng‘ich botir yo‘lida ketaversin, gapni kenjasidan eshiting*», «*Yo‘l yuribdi, yo‘l yuribdi, yo‘l yursa ham mo‘l yuribdi*»; dostonlardagi: «*Xudo qilgan ishga banda ko‘nadi, Bedov minib, endi, beklar jo‘nadi*», «*G‘am bilan sarg‘ayib guldayin dildor*», «*Xazon bo‘lib bog‘da gullar so‘libdi, Shum falak boshima savdo solibdi*» kabi qoliplar va stilistik figuralarning ertakdan ertakka, dostonidan dostonga ko‘chib o‘tishi ham bevosita janrlarning lug‘at tarkibiga ta‘sir etadi. Ta‘kidlash joizki, tinglovchilar talabi bilan ijrochi yoki baxshi biror yangi asarni o‘zicha ijod qilib yaratganda ham yuqorida qayd etilgan qoliplardan, o‘z shevasiga xos so‘zlar va o‘z hududida ko‘proq shug‘ullanadigan sohasi (hunarmandchilik, dehqonchilik va boshqalar)ga oid so‘zlardan o‘rni bilan foydalanishga majbur bo‘ladi.

O‘XOIda mavjud barcha janrlar tarixan vujudga kelgan yagona badiiy tizim bo‘lib, xilma-xil tipdagi asarlarning murakkab va o‘ziga xos aloqalari hamda o‘zaro ta‘siri zamirida shakllangan. Shuning uchun ham, O‘XOI janrlarining lingvistik xususiyatlari, birinchidan, ulardagi badiiy-lingvistik tamoyillarning umumiyliigi; ikkinchidan, ularning o‘zaro munosabatlariga bog‘liq holda tarixan taraqqiy etganligi bilan izohlanadi.

Janrlar tilidagi badiiy-lingvistik tamoyillarning umumiyliigi masalasini olib qaraylik. Ular:

a) har bir janrda xalq hayoti, psixologiyasi, orzu va intilishlari, tashvish va kulfatlari ifodalangan. Turmush tarzini ifodalovchi so‘zlar o‘rnida ishlatilishi, ifoda imkonidan to‘liq foydalanishi, tasvir kengli-

¹«Ўзбек шеърляти жанрляри» фанидан муамоли маъруза матни. Тузувчи: И.Курбонбоев. – Нукус, 2007. – Б.46-47.

giga erishish ijodkorning betakror mahoratni egallashiga sabab bo'lgan. Masalan, *Mullalar o'qiydi zeru zabarni, Ustalar chopadi tesha-tabarni, Bismillo, deb soldi otning ustiga, Tilla korson, qoshi oltin egarni. Bismillo, deb tortdi otning belidan, O'n sakkiz qubbali chig'atoy pushtan. Abzalning bari ola qayishdan, Sag'risiga tashlab karki quyushqon, Har qubbasi kelgan katta tarkashdan* («Alpomish», 84). Yoki: *Tomosha qing bek Ravshanday bolaga, Suyab qo'ydi kunduz jahaldirikdi... Mullalar o'qiydi zeru zabarni, Ustalar ishlatar tesha, tabarni. Boz ustidan qo'yaver Ravshan, Tilla qoshli, karsani kumush egarni* («Ravshan», 4);

b) xalq og'zaki ijodi janrlari badiiy-tasviriy vositalar tizimining umumiyliigi bilan ham o'zaro aloqadordir: kompozision o'ziga xosligi (leymotiv, mavzu birligi, zanjirsimon bog'lanish, takror tiplar), ramzlari, majoziyliigi, sifatlash, o'xshatishdagi o'zgachaliklari ham muayyan sistemani tashkil etadi¹. Jumladan, badiiy tasvir vositalari xalqimizning ijodiy tafakkuri mahsuli sifatida o'zining nafosati, yorqin jilosi bilan lingvomadaniy birlik sifatida xalq dostonlari tilida faol uchraydi². Masalan, *Qarchig'ayday kelbati sening farzanding, Ikkovimiz ham tanimabmiz bolangni. Yosh yigit-da, suqsurdayin bo'ylapti, Mard bo'lib beliga olmos boylapti* («Ravshan», 7). Yoki: *Jamoling o'xshatdim osmonda oyga, O'zingni mengzadim bo'z qarchig'ayga, Qoshingni o'xshatdim egilgan yoyga, O'zingni mengayman ming qo'yli boyga* («Alpomish», 340) kabi.

Shuningdek, dostonlar matnida uchraydigan, misralar takroridan yuzaga kelgan stilistik formulalar bandlar so'ngida aynan takrorlanib, epik qahramonlar nutqidagi, ijrochi bayonidagi fikrlarning yaxlitligini ta'minlovchi yoki xulosalarni ifodalovchi lingvostilistik usul sanaladi. Masalan, *Ichildi maydon ichinda; O'zga damni dam dema; Xazon bo'lib bog'da gullar so'lmasin; Kumushdandir qarchig'ayning chegasi; Befarzandning ko'rgan kuni zoyami; Bog'bon bo'lib qizil gulni teraman; Qiyg'ir degan qush o'tirar qiyada; Shum falak boshima savdo solibdi; Maydon bo'lmay, bedov otlar chopilmas; Yaxshilik ko'r, yomonlikni ko'rmagin* kabilar.

v) O'XOI asarlari leksikasining xarakterli xususiyati shundaki, unda «qoraqalpoq, qozoq, qirg'iz, no'g'oy, boshqird, tatar kabi turkiy

¹ Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. - Б. 88.

²Жуманазарова Г. Фозил йўлдош ўғли дostonлари тилининг лингвопоэтикаси: Докторлик (DSc) дисс... автореф. – Тошкент, 2017. – Б.21.

tillar¹», shevaga xos, rus, arab, tojik tillariga xos ko'pgina so'zlar mavjud Masalan, *dovul* (qozoq, qoraqalpoq), *sangrov* (qozoq, no'g'oy), *cher* (qoraqalpoq, qirg'iz) va boshqalar.

g) janrlarida bir xil so'zshakllarining qo'llanishi. Turli janrlardagi 10 ta yuqori chastotali so'zshakllarni tanlab olib kuzatganimizda ham ularning qo'llanishidagi bir xillikni aniqlaymiz:

1.1-jadval

Janrlardagi 10 ta yuqori chastotali so'zshakllar

<i>doston</i>	<i>i</i>	<i>maqol</i>	<i>i</i>	<i>topishmoq</i>	<i>i</i>	<i>ertak</i>	<i>i</i>	<i>qo'shiq</i>	<i>i</i>
<i>bu</i>	1069	ham	583	bir	504	bir	1710	<i>alla</i>	1178
bir	1004	<i>yaxshi</i>	480	<i>bor</i>	499	<i>deb</i>	901	<i>mayda</i>	1052
<i>deb</i>	863	bilan	466	<i>yo'q</i>	339	bilan	857	<i>yo</i>	767
ham	676	bir	447	<i>o'zi</i>	214	<i>debdi</i>	729	bir	219
<i>bo'lib</i>	524	<i>yomon</i>	384	<i>u</i>	194	<i>ekan</i>	674	<i>bor</i>	214
<i>bul</i>	466	<i>bo'lsa</i>	347	<i>ikki</i>	165	ham	626	<i>turey</i>	169
bilan	425	<i>yo'q</i>	334	<i>emas</i>	139	<i>olib</i>	626	<i>bolam</i>	165
<i>men</i>	425	<i>bor</i>	329	ham	132	<i>podshoh</i>	620	<i>o</i>	118
<i>qalmoq</i>	383	<i>bo'lmas</i>	317	<i>uzun</i>	129	<i>bu</i>	601	bilan	113
<i>shunday</i>	380	<i>bo'lar</i>	247	<i>qora</i>	125	<i>shu</i>	546	<i>gul</i>	111

Jadvalni tahlil etsak, har besh janrda *bir*, *bilan*, *ham* so'zshakllari lug'atning yuqori chastotali so'zlar 10 taligidan joy olgan.

Janrlar tilining tarixan taraqqiy etgan o'zaro munosabatlariga oid mushtaraklik. Bir janrga mansub asar tilining boshqa bir janrdagi asar tarkibida uchrashi tarixan taraqqiy etgan o'zaro munosabatlarga oid mushtaraklik sanaladi. Chunonchi, maqollarni doston va ertaklar tilida, dostonning ayrim takrorlarini ertak tarkibida, qo'shiqlarni doston va ertaklar tarkibida uchrashi tabiiydir. Masalan, *Bodom bikach: Qo'y yoyilaykan deding doboninda, yoy-yoy, Don qolmaydi oq bo'g'doy somoninda, yoy-yoy, Aytyang'inang kelsin-da Qultoy qaynim, yoy-yoy, O'lan aytqin Ultonbek zamoninda, yoy-yoy.* «Qultoy»: *O'rga tortib yoyilar qo'ying, Bodom, yor-yor, Nor terakday ulashgan bo'ying, Bodom, yor-yor, Qariganda kelinli bo'laqobsan, yor-yor, Qulluq bo'lsin, yengajon, to'ying, Bodom, yor-yor* («Alpomish», 375). Yoki: *Chakchakkina chaqqon qizlar, Marjon kumush taqqan qizlar, Yigitlarga yoqqan qizlar, Doim o'zin boqqan qizlar* («Ravshan», 45).

Ma'lum bo'ladiki, shakl jihatdan kattaroq bo'lgan ertak, doston janrlari tarkibida tur va shakl jihatdan o'xshash bo'lmagan paremiologik, marosim folklori bilan bog'liq janrlarning element va moti-

¹ Ишаев А. Халқ дostonлари лексикасидан // Ўзбек халқ ижоди. – Тошкент: Фан, 1967. – Б.171.

vlari uchrashi janrlar tili taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatadi. Paremiologik janrlar ertak ta'sirchanligini ta'minlaydigan vosita sifatida ishtirok etganligini ham eslash joiz. Eng kichkina shakl birligiga ega frazeologik iboralaridan tortib, murakkab syujetli epik namunalari gacha xalq o'tmishga aloqador hayot tajribalari yoki bevosita insoniyat madaniy-maishiy turmushi, tarixi bilan bog'liq biror voqelikni folklor an'anasiga xos u yoki bu usulda estetik aks ettirib keladi. Demak, xalq og'zaki ijodi tizimidagi barcha janrlar muhim axloqiy-tarbiyaviy va badiiy-estetik vazifani bajarish jarayonida folklor asarlarigagina xos bo'lgan milliy til va tafakkur hamda uzoq davom etgan tarixiy jarayon mahsuli, desa bo'ladi.

Ikki xil janrning biri ikkinchisining tarkibiga singib ketishi. Masalan, afsona, rivoyat+ertak=ertak, ertak+doston=doston, maqol, topishmoq+ertak, doston=ertak, doston. Har bir uslubning o'z janrlar tizimi mavjud bo'lganidek, ular oddiy tizimdan murakkab tizimning hosil bo'lishi va o'z navbatida murakkab tizimning oddiy qismlardan tashkil topishidan yuzaga keladi. Har bir janr jamiyat taraqqiyotining ma'lum bir bosqichida yuzaga kelar ekan, u janrning ham o'ziga xos voqelikni qamrab olish chegaralari, tasvirlash imkoniyat va nisbatlari, tarixiy prinsiplari mavjud bo'ladi¹.

Folklor janrlarining o'zaro munosabati va ta'siri masalasini tadqiq etish tarixiy-folkloriy jarayonning nisbatan turg'un hamda harakatlanuvchan, nisbatan yashirin va stixiyali qonuniyatlarini to'g'ri aniqlashga bevosita ko'mak beradi². Hozirga qadar yetib kelgan O'XOI janrlari allaqanday mualliflar tomonidan ijod etilgan yoki biror odam tomonidan ongli ravishda tabaqalashtirilgan g'oyaviy-badiiy tushunchalar bo'lmay, balki, turli davrlarda yashagan ajdodlarimizning orzu-istaklari, hayot haqidagi qarashlari va kelajak to'g'risidagi ideallarining xalqona ruhdagi badiiy tasvirlangan mahsullaridir.

Adabiyotshunoslikda 80-yillarga qadar janrlararo munosabat masalasi janrlarning poetik xususiyatlarini aniqlash maqsadida o'rganib kelingan. An'anaviy tilshunoslikka oid deyarli barcha tadqiqotlarda ham tahlil obyekt sifatida badiiy janrlar olingan, shuning uchun ham ularda janrga badiiylik nuqtai nazardan qaralgan. Lekin jahon folklorshunosligi va keyingi davr ilmiy-tekshirish talablari shuni taqozo etadiki, har qanday og'zaki ijod namunasi uning

¹ Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент, 1981. – Б.101.

² Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент, 1981. – Б.98.

hajmi yoki shakli qandayligidan qat'iy nazar, uni yaratgan milliy etnos tarixi, maishiy va ma'naviy psixologiyasi bilan bog'liq kompleks o'rganilishi muhim amaliy ahamiyat kasb etishi lozim¹. Yo'qsa, unday tadqiqotlar xalq madaniyati ko'zgusi hisoblangan folklor merosi, uni yaratgan xalq to'g'risida yetarli ma'lumot va axborotlar bera olmasligi mumkin. Agar shu nuqtai nazardan folklor janrlar orasidagi munosabatlarga yondoshiladigan bo'lsa, doston, maqol, topishmoq, ertak va qo'shiq kabi janr namunalarining tili turli davrlarda, doimo o'zaro ta'sir va aks ta'sir aloqada bo'lganligi ma'lum bo'ladi. Chunki maishiy hayot va undagi ijtimoiy munosabatlarning rivojlanish jarayoni xalq og'zaki ijod janrlari taraqqiyoti jarayoniga har tomonlama ta'sir ko'rsatishi xalq og'zaki ijod namunalarining asta-sekin takomillasha borishida namoyon bo'ladi.

O'XOI janrlar tarkibi qanchalik qadimiy va ko'p qatlamli bo'lmasin, bir-biri bilan shunchalik murakkab munosabatlar asosida taraqqiy etib, hozirgi holatga kelib qolgan. Har qanday janr o'zini tashkil etuvchi ochiq sistema sifatida har xil tushunish va talqin qilish manbaidir. Janrni tushunishda ijodkor ifodalagan va o'quvchi talqin qilgan ma'nolar darhol aniqlanmaydi. U jamiyat rivoji, vaqtning ta'sirida yuzaga chiqadi. O'XOI asarlari metamatn sifatida janrlarning o'ziga xos xususiyatlari, lingvistik qoliplari, so'z va iboralarning o'zaro kesishish nuqtasi sifatida gavdalanadi. Ayrim janrlarning so'z qo'llash chastotasining yuqoriligi, ayrimlarining pastligi, bir so'zning barcha janrlarda yuqori chastotada qo'llanishi O'XOI asarlarining o'ziga xosligini belgilaydi.

Birinchi bob yuzasidan xulosalar

1. Olamni bilishning, jumladan, til ilmini o'rganishning metodologik asosi gnoseologiya – bilish nazariyasi va hamisha uning dialektik taraqqiyotda ekanligidan hamda tilning muhim vazifasi aloqa, xabar, ta'sir tamoyiliga asoslanishini inobatga olib, sanab o'tilganlarning barchasi mazkur tadqiqot uchun metodologik tayanch vazifasini o'tadi. Shuning barobarida, bizning tadqiqot manbaini qanday tushunganligimiz va unga qanday yondashganligimiz, bu

¹ Занегина Н.Н. Отражение языковой картины мира в словарях разных жанров (слово – лексический класс – концепт). <http://www.dissercat.com/content/lingvisticheskie-osobennosti-khudozhestvennogo-mira-proizvedenii-priklyuchencheskogo-zhanra>; Артеменко Е.Б. Особенности корреляции языковой и фольклорной картин мира. <http://fixed.ru/prikling/conf/stilsist1>; Артеменко Е.Б. Язык русского фольклора: опыт интерпретации. <http://fixed.ru/prikling/conf/stilsist1>.

kuzatishdan qanday maqsadni ko'zlaganligimizni ham ushbu metodologiya belgilab berdi.

2. O'zbek xalq og'zaki ijodining doston, maqol, topishmoq, ertak, qo'shiq singari janrlari tilini fonetik, leksik va grammatik tahlil etish zarurati nafaqat metodologik yo'nalishni, balki tahlil metodlarini ham belgilab olishni taqozo etdi va ular yaxlitlikda ishimizning ilmiy tadqiq metodikasini belgilab berdi.

3. Lingvostatistik metod til materiali tadqiqining mukammal, to'laqonli va ilmiy asoslangan bo'lishi uchun ishonchli material va ma'lumotlar bera olishi tufayli jahon, jumladan, o'zbek tilshunosligida ham ushbu tahlil metodiga tayanilgan kuzatishlar ko'lami tobora kengayib bormoqda.

4. O'zbek xalq og'zaki ijodi matnlarini janrlar kesimida lingvostatistik tahlil etish o'zbek lingvistik korpusida alohida o'rin tutadigan va xalqimizning bebaho ma'naviy, badiiy-estetik kapitali sanaladigan o'zbek folklori materialini ham antroposentrik, ham kognitiv, ham lingvomadaniy tamoyillar asosida tadqiq etishga keng yo'l ochadi.

5. O'z-o'zini tashkil etuvchi ochiq tizim sifatida har qanday matn lingvistik tadqiqotlar manbai bo'la olar ekan, uning tarkibiy qismi sanaladigan O'XOI namunalarini xalqimiz dunyoqarashi va badiiy tafakkuri, an'analari va urf-odatlarini tarixining guvohi sifatida g'oyatda muhim semantik-stilistik va lingvopoetik ahamiyat kasb etadi. Bu tadqiqotlarning ilmiy asosga qo'yilishi va yaxlitligini ta'minlash talabi kuzatishlarda eng ishonchli tahlil metodlari bilan ish ko'rishni taqozo etadi va, shu ma'noda, lingvostatistik metod zamonaviy tahlil metodlaridan biri sanaladi.

II BOB

O'ZBEK XALQ OG'ZAKI IJODI MATNLARINI O'RGANISHNING LINGVOSTATISTIK METODLARI

Mazkur bobda O'XOI asarlari matnini leksik-statistik, kvantitativ-grammatik nuqtai nazardan o'rganib, uning kvantitativ modelini yaratishga harakat qilamiz. Asarlar tilining kvantitativ modelini yaratish va tahlillash: 1) til tizimidan ajratilgan va aniqlangan matn korpusi O'XOI tili me'yorlarini va uzusini (odat) to'liq gavdalantiradigan tanlanma bo'lishi; 2) tanlangan matn korpusining turlicha lug'atlarining yaratilishiga asos bo'lishi; 3) yaratilgan lug'at asosida tekshirilayotgan tanlanmaning leksik sathi axborot-statistik tasnifini aniqlanishi; 4) tanlanmaning boshqa turkiy tillar bilan aloqadorligi, o'zaro munosabati, tipologik xususiyatlarining o'rganilishi; 5) tanlanmaning leksik, grammatik va uslubiy xususiyatlarining aniqlanishi; 6) olingan natijalar asosida tanlanmaning til tizimi, nutq va me'yordagi o'rni, mavqeyini aniqlanishi kabi masalalarni hal etishga zamin bo'ladi.

Sanab o'tilgan masalalar tilning nazariy mazmuni va mavqeyidan kelib chiqib hal etiladi. Jumladan: 1) til o'z-o'zini qayta tashkil etadigan, leksik birliklar va ularning shakllarini paradigmatic holatda vujudga keltiradigan, miqdoriy tahlilga bo'ysunmaydigan tizim sifatida gavdalanadi. Uning sintagmatik holatini esa ehtimoliy statistika usuli bilan o'rganish mumkin. Til tizimining paradigmatic va sintagmatik elementlari turli sinflarga guruhlantiriladi; 2) uzus di-axron holatda vaziyat va sharoitdan kelib chiqib, lisoniy birliklar, shakllarning me'yorga va undan keyin til tizimga o'tishini ta'minlaydi. Til tizimi kichik sinflar hamda zarralar paradigmasi va sintagmasidan yuzaga keladi.

Ta'kidlash joizki, nutqning u yoki bu ko'rinishiga xos matnlarni, xususan, o'zbek xalq og'zaki ijodi asarlari tilini lingvostatistik jihatdan tadqiq etish kompyuter-axborot uslubini yaratishda, o'zbek mashina fondini tashkil etish va jahon axborotlar uslubini tizimiga kiritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

2.1. O'zbek xalq og'zaki ijodi asarlari matnining lingvoaxborot bazasini yaratish tajribasidan

Har bir fanning taraqqiyoti, uning amaliy ahamiyati insoniyat ehtiyojini qay darajada qondirish bilan belgilanadi. Kishilik jamiyati

rivojlanishi bilan kompyuter tilshunosligi faniga bo'lgan ehtiyoji ortib bordi: ona tilini o'qitish, o'qitishni dasturlashtirish, matnni mashina yordamida tahlillash, xorijiy tillarni o'rganish, katta hajmdagi axborotlarni tez va qulay topish, bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish, matnga qayta ishlov berish kabi masalalar.

O'tgan asrning 90 yillariga kelib kompyuter tilshunosligida sezilarli o'zgarishlar yuzaga chiqdi. Bunga yangi texnologiyalarning kirib kelishi, statistik metodning qo'llanilishi, konneksionizm konsepsiyasining ilgari surilishi hamda neyron setlardan foydalanish texnologiyasi ishlab chiqilganligini asos qilib ko'rsatish mumkin. Keyingi davrlarda kompyuter lingvistikasining korpusga asoslangan, neyroto'r va sun'iy intellekt texnologiyasiga asoslangan tizimlari yaratildi.

Hozirda jahondagi o'nlab kompaniyalar tijorat dasturlarini qayta ishlash bilan shug'ullanmoqdalar: Systren («System of translation» birikmasining qisqartmasi), IBM, L&H (Lernout & Houspiye), Language Engineering Corporation, Transparyent Language, Nova Incorporated, Tridyent Softwarye, Atril, TRADOS, Caterpillar Co., Lingvo Ware, Ata Softwarye, Lingvistica, Pragma shular jumlasidandir¹.

Bugungi kunda mavjud kompyuter dasturlari uchun modellashtirilgan tillar borliq va bilishning juda kam sohalarini qamrab olgan bo'lsa-da, mantiqning formallashtirilgan tilini yaratishga va uni chuqurroq o'rganishga ehtiyoj tug'ilmoqda. Chunki kompyuterlashgan sohalarining barchasida tilning mashina fondi ishlab chiqilmog'i darkor. Bunda esa, til sathlari inobatga olinadi. Ammo tilning tabiati uni modellashtirish va formallashtirishga buysunmaydi. Shu sababli kompyuter tilshunosligi nazariyasi kibernetik, tilshunos, faylasuf, matematik-dasturchi va psixologlar kabi qator soha vakillarining diqqat markazida bo'lib qolmoqda. Shu o'rinda kompyuter tilshunosligi uchun asos bo'luvchi meta-til, ya'ni matematik modellashtirilgan formal til haqidagi turli munozarali fikrlar o'rtaga tashlangan. Xususan, «...metatil bu tilga oid tushunchalarning modeli (I.A. Melchuk), inson psixikasida tushunchalarni yozib oluvchi va saqlovchi gipotetik til hamda semantikaning predmeti (Yu.Apresyan) kabi qarashlar bir necha

¹ Абдурахмонова Н. Инглизча матнларни ўзбек тилига таржима қилиш дастурининг лингвистик таъминоти (сода гаплар мисолида). Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. - Тошкент, 2018– Б.19.

asarlarda o'z ifodasini topdi¹. Biroq kompyuter dasturlari uchun asos bo'luvchi tabiiy tilni hech qanday qolipga solib bo'lmasligi va uni tizim sifatida o'rganish shartli ekanligi to'g'risida N.Z.Kotelova shunday mulohazalarni bildirgan: «Til bu shunday obyekt, uni yaratilgan hech qaysi sun'iy tizimga solish mumkin emas. Shuning uchun leksik-semantik xususiyatlar aks etgan sun'iy tilni yaratish masalasi o'zining utopik va mavhumligini ko'rsatadi²».

Yana bu xususda tilshunos olim H.Arziqulov ham «til birliklarining nutqda faollashish qonuniyatlarini ochish va til sistemasidan nutqqa (matnga) o'tish jarayonining modelini yaratish, tabiiy tildagi tekstlarga kompyuterlar yordamida qayta ishlov berish, injener tilshunosligining nazariy va amaliy masalalarini hal qilish uchun, bizning nazarimizda, nutq faoliyatini til sistemasi, nutq sistemasi va nutqlarga ajratib talqin etish maqsadga muvofiq», deb ta'kidlaydi va «nutq sistemasi lingvistik belgining ilk aktuallashtirilgan formasi va ma'nosini, mikro va makrosintaktik qurilmaning shablonini (modelini emas) o'z ichiga oladi. Demak, til sistemasi bilan konkret nutq o'rtasida joylashgan nutq sistemasi birliklarini modellashtirish va kompyuter xotirasiga kiritish maqsadga muvofiq», degan fikrni o'rta qo'yadi. Shundan so'ng «konkret nutqda beqiyos birliklar azaliy yoki yangidan-yangi ma'nolarda namoyon bo'laveradi va ularning ko'pchiligi modellashtirishga tutqich bermaydi. Binobarin, konkret nutq rang-barang birliklarning hammasini kompyuter xotirasiga kiritib bo'lmaydi»³, degan xulosaga keladi. Shuning uchun ham turkiy tillar oilasiga kiruvchi tillarning, jumladan, o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlarini, ma'no nozikliklarini o'zida aks ettiruvchi modellarni yaratish bugunning dolzarb muammolaridan sanaladi.

Tilni avtomatik qayta ishlashning murakkabligi tadqiqot jarayonida ayrim muammolarni keltirib chiqaradi. Chunki inson mashinani nutqiy matnlarni qabul qilishga va unga qayta ishlov berishga o'rgatishi lozim. Shuning natijasida qator qiyinchiliklar yuzaga keladi. Jumladan, mantiqiy usullar va metodik qoidalar

¹ *Қаранг:* Апресян Ю.Д. О языке для описания значений слов. – Москва: Известия АН СССР. Серия языка и литературы, 1966. – № 5. – С. 415-429; Мельчук И.А. Опыт теории лингвистических моделей "смысл-текст". Семантика. Синтаксис. - Москва: Наука, 1974. – С.314.

² Котелова Н.Э. Значение слова и его сочетаемость. - Ленинград: Наука, 1975. – С. 28.

³ Арзикулов Х. Ўзбек лингвистик автоматининг назарий масалалари // Тил ва миллий маданият. Халқаро илмий-назарий конференция материаллари. 26-27 ноябрь. - Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2004, -Б.49.

tizimining cheklanganligi; kompyuterning evristik imkoniyati; tilning murakkabligi¹. Nutqning u yoki bu ko‘rinishiga xos matnni mashinaga qabul qildirish uchun tilning semantik, leksik, fonetik, sintaktik strukturasi chuqurroq o‘rganish va shu orqali axborotni qabul qiladigan hamda qayta ishlab beradigan dasturlar tuzish mumkin.

Matnni tadqiq etishning eng samarali usuli – uning matematik modelini tuzishdir. Mazkur model esa matn leksikasining chastotali lug‘atidan iboratdir². Chastotali lug‘at matnning qayta ishlangan muhim modeli, ya’ni matnda birliklarning qo‘llanish chastotasining taqsimlash modelidir³.

Tilshunoslikning asosiy o‘rganish obyekti matn sanalsa, lingvostatistikada so‘zshakllar va leksemalar hisoblanadi. Shuni inobatga olgan holda, tilshunoslarning oldidagi eng muhim vazifa o‘zbek tilining barcha uslublari, barcha sathlarini matematik modelini yaratish, lingvistik-axborotlar bazasini kengaytirish, o‘zbek tilining formal modelini ishlab chiqish, jahon axborot uslubiga yo‘l ochishdir. Bunday amaliy ishlarni bajarishda tilning mashina fondi muhim ahamiyat kasb etib, unda til tizimining modellari, tizim sifatida aniq bir uslubning (funktional uslublar, hozirgi va qadimgi adabiy til) barcha til birliklari, nutqdagi til birliklarining qo‘llanish qonuniyatlari, nutq birliklarining yuzaga kelish qoidalari to‘liq o‘z ifodasini topmog‘i lozim.

Kompyuter «miya»siga kiritilgan til materiali mashina lingvistik-axborot bazasi hisoblanadi. Ishlab chiqilgan lingvistik algoritmlar, modullar bir tizimga jamlangach, lingvistik-axborot, matematik-axborot ta‘minoti va ma‘lumotlar bazasi (banki) ma‘lum bir matnni avtomatik qayta ishlash mexanizmi yaratiladi. Ma‘lumotlar bazasining kengayishi bilan lingvistik-axborot ta‘minoti muammosi kamayadi. Mexanizmning ishlashi uchun har bir soha mutaxassisi o‘z axborotlari bilan mashina bazasini ta‘minlaydi. Chastotali lug‘atlar kompyuter dasturlarini ishlab chiqish uchun lingvistik ta‘minot bazasi bo‘lib xizmat qiladi.

Mashina lingvistik-axborot bazasi quyidagi alohida bloklarda birlashtiriladi:

¹ Ризаев С. Кибернетика ва тилшунослик. - Тошкент, 1976. –Б.13.

² Мухаммедов С.А., Пиотровский Р.Г. Инженерная лингвистика и опыт системно-статистического исследования узбекских текстов. – Ташкент: Фан, 1986. - С. 76.

³ Тулдава Ю. Проблемы и методы квантитативно-системного исследования лексики. - Таллин: Валгус, 1987. С.54.

Tilning kommunikativ vazifasi, avvalambor, leksika orqali yuzaga chiqadi. Shuning uchun ham, mashina lingvistik-axborot bazasini vujudga keltirishda tilning *leksik bloki* – orfografik, orfoepik, izohli, atamalar, chastotali, tarjima lug‘atlari shaklidagi axborotlar bazasi hisobga olinadi. Sanab o‘tilgan lug‘atlarning barchasi tilning ko‘p maqsadda qo‘llanuvchi mashina leksikonini, modulini yaratishga manba bo‘ladi. Tilning leksikonini yaratish – murakkab masaladir. Uning to‘liq yuzaga kelishi uchun lingvistik, dasturiy aspektlar to‘lig‘incha o‘rganilishi lozim. Buning uchun til leksikasini sistem o‘rganish so‘zshakllarining, leksemalarning o‘zaro semantik va mantiqiy munosabatini, ularning ma‘no nozikliklarini o‘rganishni taqozo etadi.

So‘zshakllarining leksik-grammatik tavsifi 30 ramziy belgidan iborat bo‘lib, leksik-grammatik kodda voqelashadi. Ularning leksik-grammatik kodini yuzaga keltirishda, avvalambor, quyidagi xususiyatlar ko‘rib chiqiladi: 1) so‘zshakl (lug‘at birlik)larining grammatik kategoriyaga mansubligi; 2) grammatik va leksik omonimligi; 3) so‘zshakllarining o‘ziga xos xususiyatlarini belgilab olish. So‘zshakllarini indeksasiya qilish jarayonida turkumlar doirasiga mansubligi, omonimlik xususiyatlari inobatga olinib, ikki belgi bilan alohida-alohida kodlanadi (Masalan: YN-omonim/ot, YS-omonim/sifat).

Ma‘lumki, o‘zbek tilida so‘zlar ko‘p ma‘nolilik xususiyatiga ega bo‘lib, turlanuvchi, o‘zgaruvchi, moslashuvchandir. Bu kompyuter dasturini amalga oshirishini qiyinlashtiradi. Kompyuter tilni idrok qilishi uchun tilning asosi, negizi - semantikasini tushunishi lozim. Shu asosida til tizimida leksik sathning o‘rnini belgilash, undagi semantik maydonlarga (mikro va makrosistema) bo‘linish qonuniyatlarini topish, ma‘nodoshlik, jins-tur, vazifadoshlik, darajalanish kabi munosabat turlarini aniqlash imkoniyati yuzaga keladi. Masalan, tanlanma matndagi *ol, alvon, qirmizi, gulgun* so‘zlari bir tushuncha ostida birlashishiga ko‘ra sinonimlar hisoblanadi. Ularning leksikografik tahlili quyidagicha: *Ol* – qizil, qirmizi (O‘TIL. 1-tom, 528-bet); *gulgun* – qizil, qirmizi, ol; *alvon*; *pushti* (O‘TIL. 1-tom, 196-bet); *alvon* – qizil tusli, qip-qizil (O‘TIL. 1-tom, 39-bet); *qirmizi* – qizil rangli; *ol* (O‘TIL. 2-tom, 581-bet); *qizil* – qon rangidagi; *qirmizi, alvon* (O‘TIL.2-tom, 570-bet). Misollar: Oltin kosa, *gulgun* sharob; Ichildi maydon ichinda

(Rav.91). Ko'ngli suysa, yorning labi bol bo'lsin; *Ol-ol* bo'lsin, ol-ol bo'lsin, ol bo'lsin (Rav.40). Kiyganim *gulgun* qirmizi (Alp.92).

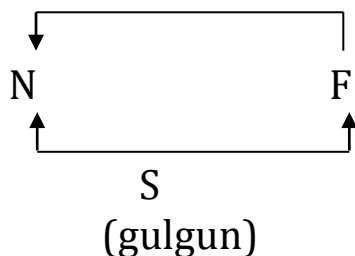
Kompyuter axborotni idrok qilishi uchun matnni ixchamlashtirish zarur. Buning uchun matn bir necha guruhlariga ajratiladi va quyidagicha kodlashtiriladi: predmetlar (Ravshanbekning, gulday, jamolini, sharob) - N; ularning belgi-xususiyatlari (qizil, gulgun, ol, qirmizi) - S; harakatlari (ko'rdi, ichildi, bo'lsin, kiyganim) - F.

S	N	F	
Gulgun	sharob	ichildi.	Yoki: SNF

Nutqdagi so'zlar har biri o'z holicha lug'aviy ma'no anglatgansa-da, bog'li qurshovda ularning ma'no qirralari kengayadi. Buni aniqlash uchun nutqdagi so'z birliklarini ma'no jihatdan teng keladigan so'zlar bilan birgalikda tahlil qilish lozim.

S	N		N	F
Gulgun	sharob		sharob	ichildi

Ya'ni: SN = NF ko'rinishi hosil bo'ladi. Shu elementlardan birortasini tushirib qoldiramiz: SF (gulgun ichildi), NF (sharob ichildi). Demak, F (ichildi)ning ma'nosi to'liq ifodalanishi uchun N (sharob) zarur. Bu munosabatni quyidagicha ifodalash mumkin:

Ayrim elementlarining qisqarishi, ya'ni S (qizil, ol yoki gulgun)ning vazifasi N (sharob)ga yuklatilishi yangi qurilmani hosil qiladi. Mabodo, biror elementdan biri tushirib qoldirilsa, berilayotgan axborot aniq bo'lmaydi, ifodalanayotgan mazmun anglashilmaydi.

Boshlang'ich qurilma SN = NF. NSNF - NF shaklida ixchamlashdi.

Qurilma asosi - NF.

Demak, so'zshakllarining leksik-semantik, leksik-grammatik ma'nolarini aniqlash, to'g'ri va aniq modellashtirish zamonaviy tilshunoslik talablari asosida tadqiq etish bugungi kunning muammoli nuqtasi bo'lib qolaveradi.

Mashina lingvistik-axborot bazasining ikkinchi bloki – *grammatik blok*. Grammatik blokda soʻz munosabatini aniqlash leksik blokdan koʻra oson, chunki leksik blokda soʻzshakllari oʻrtasidagi aloqa faqat til sistemasi bilan emas, balki tashqi borliq tomonidan ham aniqlanadi. Har bir leksik birlik ham mavhum grammatik maʼnoni, ham aniq material maʼnoni anglatadi.

Turkiy tillar, jumladan, oʻzbek tilidagi soʻz paradigmaları yaxshi rivojlangan, soʻz yasovchi qoʻshimchalarning omonimiyasi mavjud. Shuning uchun chastotali lugʻat tuzishda, matnga kompyuter yordamida qayta ishlov berishda har bir soʻz yoki soʻzshakli grammatik, leksik-grammatik, leksik-semantik guruhlariga boʻlinishi va indeksasiya (muayyan belgi shartli qisqartmalar bilan belgilab chiqilishi) qilinishi lozim.

Turkiy tillar asosida indeksasiyalashni K.B.Bektayev¹ birinchi boʻlib raqamli kodlar, D.A.Borisevich² maxsus kodlar asosida amalga oshirishgan. Biz ularning fikriga tayangan holda quyidagi maxsus kodlarni tadqiqot davomida qoʻlladik.

2.1-jadval.

Chastotali lugʻat tizimida qoʻllaniladigan asosiy grammatik guruhlar

<i>Oʻzgaradigan soʻzlar turkumi</i>	<i>Kod</i>	<i>Feʼl shakllari</i>	<i>Kod</i>	<i>Oʻzgarmaydigan soʻzlar turkumi</i>	<i>Kod</i>
Ot	N			Koʻmakchi	K
Sifat	S	Sifatdosh	SV	Bogʻlovchi	B
Feʼl	V	Ravishdosh	RV	Yuklama	Y
Son	Num	Harakat	HV	Modal	M
Olmosh	O	nomi		Undov	U
Ravish	R			Taqlid	T

Bu usul soʻzshakllarining leksik-grammatik omonimligini aniqlashga yordam beradi. Tahlil qilinayotgan matndagi soʻzshakllari kompyuter xotirasiga kiritilgach, ularning lingvistik xususiyatlari inobatga olinadi va bunda quyidagi tamoyillarga amal qilinadi:

¹ Бектаев К.Б. Статистико-информационная типология тюркского текста (Отв.ред. Р.Г.Пиотровский). - Алмата: Наука, 1978. - С. 183.

² Борисевич А.Д. и др. Кодирование грамматической информации в машинном словаре // Статистика текста. – Минск, 1970. - С.139.

a) matndagi ikki bo'shliq (probel) orasidagi bir butunlik – so'zshakli deb qaraladi; b) matndagi juft va takroriy so'zlar ham (probelsiz yozilganda) bir so'zshakli deb inobatga olinadi; v) so'zshakllarining qaysi so'z turkumiga taalluqli ekanligi oldindan kodlashtirilgan holda kiritiladi; g) har bir belgi bir so'zshakli deb qabul qilinadi. Shuning uchun matn kompyuter xotirasiga xatosiz, aniq kiritilishi lozim; d) shakldosh so'zlar – omonimlar alohida-alohida (kodlashtirilgan) lug'at birligi sifatida hisobga olinadi; ye) tushunilishi qiyin bo'lgan so'zshakllari – atamalar, shevaga xos so'zlar, eskirgan so'zlar ham maxsus belgilar bilan qayd etiladi. Shularni inobatga olib, ushbu blokda quyidagi axborotlar bazasi keltiriladi: 1) leksik morfema – umumgrammatik ma'no anglatuvchi birlik; 2) yordamchi so'zshakllar; 3) so'zshakllari (*qip-qizil, ko'm-ko'k, sap-sariq* kabi tayyor shakllar); 4) so'z yasovchi va so'z o'zgartuvchi morfemalar; 5) so'z o'zgarish qonuniyatlari; 6) so'z yasovchi va so'z o'zgartuvchi morfemalarning so'zda joylashish tartibi; 7) sintaktik sxemalar – modul; 8) sodda sintaktik birliklarning qo'shma birliklarga aylanish qonuniyatlari.

Mashina lingvistik-axborot bazasining grammatik bloki mashinaviy leksikonga nisbatan yaxlit manbaga ega. Lekin matematik tilshunoslikda uning o'ziga xos murakkabligi mavjud. Bu holat turkiy tillarning, jumladan, o'zbek tilining assimilyasiya, dissimilyasiya, undoshlarning moslashuvchanligiga bog'liq. Masalan: o'zbek adabiy tilida tushum kelishigining *-ni*, poeziyada *-n* shakli mavjud. Folklor tili va shevalarda *-ni, -ti, -di, -n, -in* variantlari bo'lib, olti kelishikning jami 20 dan ortiq varianti bor.

O'zbek tili affikslarining ko'p variantlilikligi mashina lingvistik-axborot bazasini kengaytirish bilan birga dasturlash va modellar yaratishda birmuncha noqulayliklar keltirib chiqaradi. Bu noqulayliklar quyidagilarda ko'rinadi:

1. Morfemalarning ko'p variantlilikligi omonimik hodisani yuzaga keltirib, bir tomondan, axborot bazasini kengaytiradi. Ikkinchi tomondan, dasturlash jarayonida murakkab nostandart dasturlar ishlab chiqiladi. Bu esa har bir uslub, har bir yangi matnga alohida dasturlar yaratishga olib keladi.

2. O'zbek adabiy tili fonetik jihatdan deyarli o'zgarimas, sheva va folklor manbalari tili o'zgaruvchandir. Umuman olganda, agglyutinatив morfologiyaga sheva va folklor tili qarama-qarshi

tizimni ko'rsatadi. Natijada boshqa morfologik tizim tipi yuzaga keladi. Bunday paytda algoritmlar ishlab chiqishda o'zak oxiridagi tovush yoki so'zshakli hisobga olinishini nazarda tutib, «mashina o'zagi» yaratish lozim bo'ladi. Masalan, *kitob* so'zida «mashina o'zagi» «*kitob*» deb olinadi, qo'shimchalar esa *-ga, -im* sifatida kompyuter xotirasiga kiritiladi. Ayrim so'zlarda o'zak o'zgarishi inobatga olinib, lisoniy-axborot baza fondiga ikkita «mashina o'zagi» beriladi. Masalan, og'iz so'zining «mashina o'zagi» «og'iz, og'z», qo'shimchalar esa *-i, -im, -ing* kabilar. So'zshaklidagi mashina o'zagini aniqlashda quyidagi shartlarga rioya qilinishi darkor:

bir o'zakli so'zlarning mashina o'zagi so'zning o'zidir. Faqat so'zning o'zgarmaydigan yoki o'zgaradigan so'zlar turkumiga mansubligini aniqlash lozim. Kodlash jarayonida ikki xil grammatik tushuncha hisobga olinadi: nol paradigma va nol o'zak. O'zgarmaydigan so'zlar nol paradigma ostida belgilanadi.

matnlardagi defis orqali yozilgan juft va takror so'zshakllarining mashina o'zagi birinchi qism va ikkinchi qismning o'zagarishiga bog'liq:

so'z shakl	o'zgaradigan qismli tip	lug'atdagi topshiriq tipi
1	So'zshaklning ikkala qismi ham o'zgarmaydi. Masalan: <i>qozon-tovoq, ota-ona.</i>	O'zgarmaydigan so'zlar tarkibiga kiritilib, lug'at maqolasida to'liq qabul qilinadi.
2	So'zshaklning faqat o'ng tomoni o'zgaradi. Masalan: <i>yosh-yalang, yosh - qari, qosh-qovoq, qosh - ko'z.</i>	O'zgaradigan so'zlar tarkibiga kiritilib, lug'at maqolasida ikkita (uchta) mashina o'zagi hisobida olinadi.
3	So'zshaklning faqat chap tomoni o'zgaradi. Masalan: <i>oy-kun, tun-kun, qo'l-oyoq, bosh-oyoq.</i>	Lug'at maqolasida ikkala qism alohida-alohida mashina o'zagi hisobida olinadi.

Mashina o'zagini aniqlashda so'zshakllarining ichki va tashqi omografiya hodisasiga duch kelamiz. Shuning uchun grammatik

blokda har bir grammatik ko'rsatkich maxsus lug'at maqolasi tarzida berilmog'i zarur. Mashina o'zagi aniqlangandan so'ng mashina affiksi inobatga olinadi. Har bir so'z turkumiga mansub affikslarni (so'z o'zgartuvchi, shakl hosil qiluvchi) kodlashtirish natijasida mashina affikslar paradigmasi yuzaga keladi:

<i>maydon</i>	<i>grammatik axborotlar</i>		
	<i>son</i>	<i>kelishik</i>	<i>modifikator</i>
Mq 1	Birlik	Bosh	1
Mq 2	-	Tushum	2
Mq 3	-	Qaratqich	3
Mq 4	-	Jo'nalish	4
Mq 5	-	O'rin	5
Mq 6	-	Chiqish	6
Mq 7	Ko'plik	Bosh	7
Mq 8	-	Tushum	8
Mq 9	-	Qaratqich	9
Mq 10	-	Jo'nalish	10
Mq 11	-	O'rin	11
Mq 12	-	Chiqish	12

Mashina lingvistik-axborot bazasining keyingi bloki - *fonologik va morfonologik blok* hisoblanadi. Lingvistik-axborot bazasining morfonologik bloki quyidagi axborotlarni o'zida jamlashi lozim:

tilning fonetik qurilishi, fonemalar tizimi, o'zakdagi fonemalar ketma-ketligi, o'zakning turkumlanishi;

singarmonizm qonuniyatining qo'llanishi, shuningdek, fonetik hodisalar va o'zakning qattiq-yumshoqligi, jarangli-jarangsiz tovushlarning qo'llanishi;

o'zak va so'zshakllarida urg'uning qo'llanishi.

Tilning eng quyi bosqichi fonologiya va morfonologiyadagi tushuncha va atamalar, unda qo'llanadigan usul va qonun-qoidalar lingvistik-axborotning boshqa bosqichlarini, xususan, morfologik, sintaktik, leksik, semantik ma'lumotlarni olishda ham qo'l keladi.

2.2. Chastotali lug'atning turli zonalaridan ehtimoliy matnni to'ldirish koeffitsiyenti

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, fanning amaliy va ilmiy masalalarining effektiv yechimi sifatida chastotali lug'atlar matnning statistik tuzilishi haqida ma'lumot beradi. Qayta ishlangan matnni chastotali-alfavitli yoki alfavit-chastotali, shuningdek, teskari tamoyil asosida birliklarni izlash, tartibga solish muhim ahamiyat kasb etadi¹. A.Nurmonov va B.Yo'ldoshevlarning: «Hozirgi o'zbek adabiy tilining chastotali lug'atini yaratish juda murakkab muammo sanaladi, shuning uchun hozirgi kunga qadar tilimizning to'la chastotali lug'ati yaratilganicha yo'q. Bu muammoni hal qilish uchun eng avvalo umummilliy adabiy tilning barcha asosiy uslublari (ilmiy, badiiy, so'zlashuv, rasmiy, publisistik kabilar)ni, janrlarni (vaqtli matbuot, badiiy adabiyot, xalq og'zaki ijodi, jonli so'zlashuv tili kabilarni) statistik metodda to'liq o'rganib chiqilishi asosida yuqori chastotali so'zlarni, grammatik formalarni har bir uslub va janr bo'yicha aniqlab olish lozim bo'ladi. Ana shundan keyin o'zbek adabiy tilining to'la chastotali lug'ati tuzish, uning chegarasi, tamoyillari haqida fikr yuritish mumkin» degan mulohazalari ham fikrimizni qo'llab-quvvatlaydi².

Matnni shakliy-statistik qayta ishlash natijasida mavzu guruhlariga ajratilgan lug'atlar, birinchidan, umumxalq ishlatadigan lug'aviy birliklar, ikkinchidan, matnda kam qo'llangan lug'aviy birliklar, uchinchidan, atamashunoslikka oid kichik so'zliklar shakllanadi. Ushbu so'zliklarni ishonchli chiqishi uchun matnlar to'g'ri va bexato kiritilishi lozim. Matnni aniq lisoniy modellashtirish, lisoniy to'plamni matematik to'plamga qayta shakllantirishda noaniqlik va shakllarning variantlilik to'siq bo'ladi. Bir muallifga yoinki bir janrga mansub matnni statistik tahlilga tortish orqali tilning yaxlit holatini ko'rsatish mumkin bo'lmaydi. Shu sababli «Alpomish», «O'zbek xalq maqollari», «Topishmoqlar», «O'zbek xalq ertaklari», «Boychechak» nomi ostida nashr qilingan kitoblar tanlandi va kompyuter xotirasiga kiritildi³.

¹ Статистика казахского текста // Статистика-лингвистическое исследование и автоматизация. Вып.111. Алмата, 1973. - С. 731; Мухамедов С. Ўзбек тилининг алфавитли-частотали луғати. - Тошкент: Фан, 1980. -Б.4.

² Нурмонов А., Йўлдошев Б. Тилшунослик ва табиий фанлар. - Тошкент: Шарк, 2001. – Б.125.

³ Алпомиш. Фозил Йўлдош ўғли. - Тошкент: «Шарк» нашриёти-матбаа концерни бош тахририяти, 1998; Ўзбек халқ мақоллари. - Тошкент, 2005; Топишмоқлар. - Тошкент, 1981; Ўзбек халқ эртақлари.1 том. - Тошкент, 2007; Бойчечак. - Тошкент, 1984.

Shuni alohida qayd etish lozimki, mazkur tadqiqot 1996-1999-yillarda Samarqand davlat chet tillar institutida H.Arzikulov rahbarligida faoliyat ko'rsatgan «Injener tilshunosligi» markazi xodimlari tomonidan o'zbek tilidagi matnlarga qayta ishlov beradigan kompyuter dasturlarini yaratish, funksional uslublarga oid matnlarni yig'ish, statistik ishlov berish va inglizcha-o'zbekcha mashina tarjimasini yaratish sohasida bir qator ishlar ham nashr ettirilgan¹.

Kiritilgan tanlanma matnlar integrallashgan dasturiy muhit Delphi dasturi asosida qayta ishlandi. Dasturiy ta'minotda masalani yechish quyidagi bosqichlarni bajarishni talab qildi:

1. Fayldan (.rtf, .doc, .docx kengaytmali) matnni o'qish, matnni qayta ishlash hamda hosil bo'lgan lug'atni faylga yozish, shuningdek lug'atni boshqa dasturiy muhitga (MS Excel, MS Access) eksport qilish.

2. Kirish matnini kitob ko'rinishida rasmiylashtirish va sahifalarni nomerlash.

3. Matndagi har bir so'zni W S P(F) formatda chop qilish. Bu yerda W - so'z, S - so'zning chastotasi (matnda uchrash soni), P - sahifa nomeri, F - so'zning P sahifadagi chastotasi.

4. Takroriy, ketma-ket so'zlarni hisobga olish. Masalan, «kamdan-kam», «yuzma-yuz», «birin-ketin», «qarama-qarshi» kabi so'zlar bitta so'z sifatida qaraldi.

Dasturiy ta'minot interfeysi menyu va qism menyulari quyidagi ko'rinishda tashkillashtirilgan:

Fayl (Ochish, Saqlash, Eksport, Chiqish).

Lug'at (Alifboli lug'at, Chastotali lug'at, Chappa lug'at).

Statistika (Kirish fayli, Matnni qayta ishlash vaqti, Lug'atlar).

Lug'at ko'rinishini sozlash.

Yordam (Foydalanish yo'riqnomasi, Dastur haqida).

Ishlab chiqilgan dasturiy ta'minot va algoritmlar majmuasini avtomatik lug'atlarni yaratishda, badiiy matnlarni statistik tahlil qilishda, matndagi harflar chastotasini aniqlashda, informasion qidiruv tizimlarini yaratishda, matnlarni imloga tekshirish tizimini ishlab

¹ Арзикулов Х.А., Сафаров Ш.С. Автоматизированная система переработки узбекского текста // Строй языка и методы обучения иноязычному общению. Сборник научных статей. – Самарканд: Изд.СамГУ, 1997. С.5-19; Арзикулов Х.А., Қаршиев А.В. Лингвистический автомат: UZLANGTON // Материалы Республиканской научной конференции «Современное состояние проблемы и перспективы развития информатизации в Узбекистане». - Ташкент: Фан, 1999. С. 47-50; Арзикулов Х.А., Сафаров Ш.С., Қаршиев А.Б., Уринбоева Д. Автоматизированная система переработки узбекского текста //Строй языка и методы обучения иноязычному общению. Сборник научных статей. – Самарканд: Изд.СамГУ, 1997. С.8-12.

chiqishda, tilni o'qitish uchun dasturiy ta'minot yaratishda qo'llash mumkin.

Biz tanlanma matnlarning lingvostatistik tahlilini amalga oshirish maqsadida til birliklarining chastotali ro'yxatini yuzaga keltirdik. Kompyuterda leksikografik dasturlar asosida ularning chastotali lug'ati tuzildi. Xususan: a) so'zshakllarining alifbo tartibida berilishiga asoslangan alfavitli-chastotali lug'at (AChL); b) so'zshakllarning qo'llanish (eng yuqori ko'rsatkichli so'zshaklidan kamayish tartibida) chastotasi berilishiga asoslangan chastotali lug'at (ChL). Bu orqali so'zshakllarining o'sish rangi (toifasi) yuzaga chiqadi; v) izohli lug'at.

Yaratilgan lug'atlar asosida 60358 ta, takrori bilan 277642 ta so'zshakli qo'llanganligi aniqlandi. Jumladan, doston janrida umumiy matn hajmi – 14029 ta so'zshakli, takrori bilan – 96011 ta, ya'ni – 49,2 %ni; maqolda – 12231 ta, takrori bilan – 45132 ta, ya'ni 27,5%ni; topishmoqda – 8569 ta, takrori bilan 27334, ya'ni 23,5 %ni, ertakda - 14837, takrori bilan – 77304, ya'ni 24,7 %ni, qo'shiqda - 10692 ta, takrori bilan – 31858, ya'ni 27,6% ini tashkil qilgan. Mazkur natijalarga Sipfa qonunini asos qilib, tanlanma matnlarni uch tomonlama:

- chastotali lug'atning turli zonalaridan ehtimoliy matnni to'ldirish;

- so'zshakllarining o'rtacha qaytalanishi va sintetizmi;

- kam qo'llangan so'zshakllari asosida matnni to'ldirish ko'effitsiyentlari tahlil qilindi.

Kvantitativ-sistem tadqiq jarayonida taqsimlanish qonuni asosiy o'rin egallaydi. Umumiy tanlanma hajmni kichik mikrotanlanmalarga, gorizontal ravishda so'z chastotalarining guruhlariga bo'linishi taqsimlanish qonuni deyiladi¹. Chastotali lug'atlarni tuzishda yuzaga keladigan muammolardan biri chastotali zonalarni aniqlab olish hisoblanadi². Ko'p holatlarda zonalarni aniqlashda so'zshakllarining chastotasini taqsimlanishiga tayanishadi. Lingvostatistiklar o'rtasida bu ayrim munozaralarni keltirib chiqarmoqda. Masalan, so'zshakllarning taqsimlanishida rang tipining o'zgarishi (Мартыненко G.Ya., 1978), so'z shakllarining ranglar bo'yicha taqsimlanishida Sipfa qonunining

¹ Пиотровский Р.Г., Турыгина Л.А. Антимония «язык-речь» статистическая интерпретация нормы и языка // Статистика речи и автоматический анализ текста. - Ленинград: Наука, 1971. - С.5-46.

² Илмий адабиётларда зона атамасидан кенг фойдаланилган. Биз ҳам ушбу атамани қўллашни лозим топдик.

o'zgarishi (Gorkova V.I., 1969) va boshqalar (Marshakova I.V., 1974; Malaxovskiy L.V., 1980) ¹. Shu sababli lingvistik ma'lumotlarni tahlil etishda asosiy diqqat tanlanmalarni va zonalarni bo'lishga qaratiladi. Tanlanma matnlarni shakllantirishda asosan «minimal» yoki «standart» tanlanmalar uzunligi minimal 1000 so'zshakldan iborat matn olinadi². T.A.Yakubaytisning ta'kidlashicha: «Minimal» tanlanma aloqador matnning barcha xususiyatlarini o'zida aks ettiradi³. Lug'atni tuzish uchun alohida matn yoki matn tanlanmalari, birligi sifatida so'zshakli va leksemalar olinadi. Shularni hisobga olgan holda, biz ushbu tadqiqotimizda yuqorida sanab o'tilgan beshta janrning chastotali lug'atlarini gorizontall ravishda zonalarga bo'lib chiqdik. Birinchi zona (1-50 so'z shakli), ikkinchi zona (1-100 so'zshakli), uchinchi zona (1-500 so'zshakli), to'rtinchi zona (1-1000 so'zshakli), beshinchi zona (1-1500 so'zshakli), oltinchi zona (1-2000 so'zshakli) oralig'ida bo'lib, ishda keltirilgan tahlillarda shu zonalar inobatga olinadi.

Taqsimlanish tipining aniqlanishi matndagi semantik dominant birliklarni betaraf, umumxalq ishlatadigan birliklardan ajratib olishga imkon beradi. Ma'lumki Sipfa qonuni bo'yicha chastotali lug'at asosan uch zonaga bo'linadi. Tabiiy tillarga oid matnlar tajribadan o'tkazilar ekan, konsentratsiya⁴ va taqsimlash effekti ko'zga tashlanadi. Bu holat «Bektayev effekti» degan nom bilan yuritiladi⁵. Bunda ko'p qo'llaniladigan so'zshakllarning kichik guruhi – chastotali lug'at «yadrosi», 1 va 2 marta qo'llaniladigan so'zshakllarning katta guruhi – chastotali lug'at «dumi yoki noyobi», o'rtacha ko'p qo'llaniladigan so'zshakllarning guruhi – chastotali lug'at «markazi» hisoblanadi. «Yadro»da matnning asosiy tayanch tushunchalari, «noyobi»da matn va ijodkor nutqiga xos so'zshakllar, «markazda» betaraf so'zshakllar saqlanadi. Aynan shu qonuniyatga ko'ra, taqsimlanish qonuni so'zlikning chastotalar zonasini aniqlab olish orqali yuzaga kelib, leksik birliklarni chastotasini aniqlash nafaqat tilshunoslikda, balki

¹ Тулдава Ю. Проблемы и методы количественно-системного исследования лексики. - Таллин: Валгус, 1987. - С.65.

² Алексеев П. М. О ранговых распределениях в количественной типологии текст. - Тартус. гос. ун-т // Количественная лингвистика и автоматический анализ текстов. 1987. - С. 3—14. (Ученые записки / Тартус. гос. ун-т ; вып. 774); Арапов М. В., Шрейдер Ю. А. Классификации и ранговые распределения // Научно-техническая информация. Сер. 2. -Москва, 1977. №.11-12. - С. 15—21.

³ Якубайтис Т.А., Скляревич А.Н. Вероятностные характеристики вязных текстов. - Рига, 1978. - С.62.

⁴ Концентрация – бир жойга тўплаш, йиғиш. (ЎТИЛ, 2-том, 405-бет.)

⁵ Тулдава Ю. Проблемы и методы количественно-системного исследования лексики. - Таллин: Валгус, 1987. - С.7.

pedagogika va psixologiyada (minimum-lug'atlar tuzish ishlarida, psixologik tajribalar o'tkazishda), matnni avtomatik tahrir va tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Taqsimlangan mikrotanlanmalarning chastotali lug'at qamrovi o'zgarishi bilan olingan natijalar ham turlicha yoki aksincha bo'lishi mumkin. Turli matnlardagi so'zshakllar turli ranglarda bo'lsa-da qonuniyat ularni yaxlit shaklda taqsimlaydi. Adabiyotlarda ta'kidlanishicha, so'zshaklning chastotasi – matnda uning takrorlanishi, ya'ni eslash, aniqlash, kodirovka qilish demakdir¹. Chastotali lug'atlar matnning qayta ishlangan asosiy modeli, ya'ni matndagi birliklarning qo'llanish chastotasini taqsimlash modeli sanaladi². Ayrim olimlar bundan tashqari, so'zlarni sinf va rang (toifa)larga ajratadi³. Ajratish so'z chastotasidan kelib chiqadi. Bu holat turli tipdagi chastotali lug'atlarni yuzaga keltiradi. Bunday lug'atlarning yuzaga kelishi lingvostatistik tahlil qilish bilan bog'liq bo'lgan qator umumnazariy va amaliy muammolarni hal qilish uchun bosh manba bo'lib xizmat qildi.

So'zlarning nutqdagi funksional-uslubiy roli o'rganilar ekan, ularga berilgan mazmuniy tavsif miqdoriy ko'rsatkichlar bilan to'ldirilishi lozim. Chunki statistik metod so'zlar yoki iboralarning tabiatini, ularning nutqda qo'llanish xususiyatlarini chuqurroq o'rganishga ko'maklashadi.

Turkiy matnlar tipologiyasi bo'yicha tadqiqot olib borgan K.B.Bektayev lug'atning hajmi kengayishi bilan lug'at tarkibidagi kam qo'llangan so'zlar foizi kamayadi, degan fikrni olg'a suradi⁴. Vaholanki, kam chastotali so'zlar hisobiga lug'at hajmi kengayadi⁵. Eng ko'p qo'llanadigan so'zlarning chastotasini aniqlash o'z-o'zidan qiziqarli bo'lish bilan birga juda foydali hamdir⁶. So'zshakllarining o'rtacha qaytalanish chastotasi (\bar{F})ning dinamik o'sishi matnning muayyan ulushi hisobiga chastotali lug'atning turli zonalarini to'ldirish qonuni bilan bog'liq. Nisbiy to'plash chastotasi lug'at tarkibidagi ko'p qo'llanadigan so'zshakllarining matndagi o'rtacha

¹ Ризаев С. Ўзбек тилининг лингвостатистик тадқиқи: Фил.фан.док...дис. автореф. -Тошкент, 2010. – Б.50.

² Тулдава Ю. Ўша асар. - Б.54.

³ Тишлер И.С. О проблемах омонимии в английском языке: Автореф.дис...канд.фил.наук. - Москва, 1966. – С.24. Ранг дейилганда сўзларнинг частотасини камайиш тартибида гурухлаштириш назарда тутилади.

⁴ Бектаев К.Б. Статистико-информационная типология тюркского текста. - Алма-ата, 1978. - С.52.

⁵ Статистика речи и автоматический анализ текста. – Ленинград: Наука, 1980. - С.102.

⁶ Ризаев С. Ҳозирги ўзбек адабий тилини статистик метод асосида ўрганишга доир //Ўзбек тили ва адабиёти. 1966. № 4. – Б.38.

to'ldirish ulushini ko'rsatadi. Biror bir zonaga taalluqli so'zshakllarining miqdoriy tasnifi ushbu so'zshakllarining sifat jihati bilan ehtimoliy bog'lanadi. Masalan: betarafilik (chegaralanganlik yoki chegaralanmaganlik), mavzuiylik (kalit so'zlar va iboralar) va boshqalar. Mazkur tajribani amalga oshirishda quyidagi formulalardan foydalanamiz:

$$\text{Bunda: } L_{c/\phi} = \frac{N}{L_{c/\phi}} \quad (1).$$

har bir lug'aviy birlik so'z shakli (L); umumiy tanlanma matn hajmi (N), qo'llangan so'zlar (**f**); qaytalanish chastotasi (\tilde{F}).

$$f = \frac{F}{N} \quad (2).$$

f foiz o'lchovida $\frac{F}{N} * 100\%$ kengligida baholanadi.

O'XOI asarlarining lug'atdagi yuqori chastotali so'zshakllarining matnni to'ldirish koeffitsiyenti haqidagi ma'lumotni keltiramiz:

2.2-jadval.

Lug'atdagi yuqori chastotali so'zshakllarning matnni to'ldirish koeffitsiyenti.

chastotali lug'atlar ¹	N	L ^{c/φ}	1-50	1-100	1-500	1-1000	1-1500	1-2000
Doston	96011	14029	15,78	21,68	37,33	44,91	49,16	52,02
Maqol	45135	12231	17,99	24,18	43,83	54,92	61,93	66,97
Topishmoq	27334	8569	18,40	24,99	46,85	58,51	65,85	71,24
Ertak	77304	14837	22,58	29,94	51,55	61,87	67,82	72,04
Qo'shiq	31858	10692	20,99	26,36	44	54,50	61,28	66,14

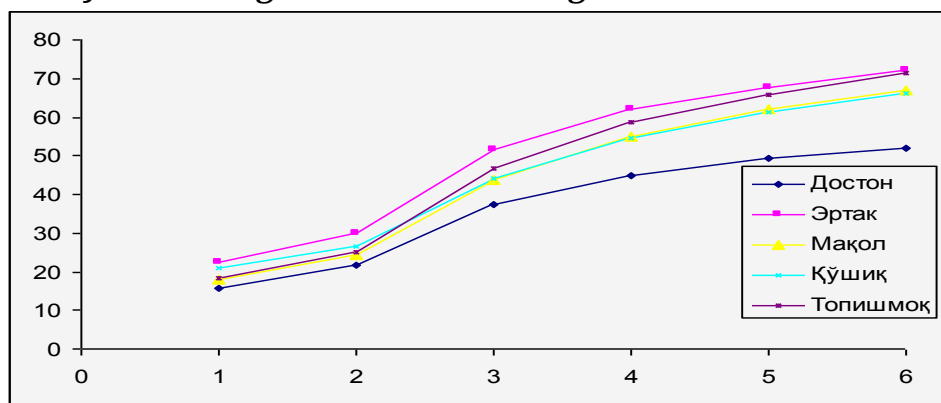
Jadvalga e'tibor qaratsak, birinchi zonada (1-50) maqol-topishmoq, qo'shiq-ertak janrlarining to'plash chastotasi bir-biriga yaqin. Ikkinchi zonada (1-100) maqol-topishmoq janri nisbatan yaqinlashgan. Bu zonada doston va ertak janrlarining nisbiy to'plash chastota ko'rsatkichi keskin o'sgan. Uchinchi zonada (1-500) maqol-qo'shiq tenglashgan, keskin o'sish dinamikasi topishmoq va ertak janrlariga to'g'ri kelgan. Qolgan uch zonada (1-1000), (1-1500), (1-2000) maqol-qo'shiq janrlarining o'sish sur'ati bir xil darajada

¹ Куйида дoston жанри –Д, кўшиқ жанри –К, эртак жанри –Э, мақол – М, топишмоқ – Т қискартирилган ҳолда қўлланилади.

bo'lgan. Topishmoq, ertak janrlarida sakrash holatidagi keskin o'sish ko'zga tashlanadi. Doston janrida esa nisbiy to'plash chastotasining o'sish sur'ati pog'onama-pog'ona ko'tarilib borgan. Barcha zonalarda nisbiy to'plash chastotasining yuqori darajasini ertak janri bir xilda ushlab turibdi va eng yuqori chastotani ko'rsatmoqda. Me'yoriy o'sish holati doston va qo'shiq janrlarida uchraydi. Nisbiy to'plash chastotasining dinamik o'sishi grafikda quyidagi holatda aks etadi:

2.3-jadval.

Janrlardagi so'zshakllarning dinamik o'sishi.

Demak, statistik to'plash chastotasining sekinlik bilan me'yoriy o'sish dinamikasi matndagi so'zshakllarining yasalishi va matn tarkibida qo'llanishidagi rang-baranglikni namoyon etadi. To'plash chastotasining yuqori darajasi janrlarning analitik xususiyatini ko'rsatadi. Shu o'rinda taniqli tilshunos olim N.Maxmudovni fikrini keltirmoqchiman: «Albatta, tilda so'z yasalishi qoliplari mavjud, ular asosida, shubhasiz, nutqda so'z yasaladi, ammo yasalgan so'z til odatiga, ya'ni uzusga o'tishi bilan majburiylik kasb etadi, yasama so'zni har kim har safar nutq jarayonida yangidan tuzmaydi¹».

2.3. Matnlardagi so'zshakllarining o'rtacha qaytalanishi, sintetizm va to'ldirish koeffitsenti

O'XOI asarlarining tili o'rganilayotganda, avvalo, ularning lug'at boyligiga murojaat qilinadi. Har bir ijodkorning lug'at fondida ming-minglab so'zlar mavjud bo'lib, ijod jarayonida ularning ayrim-laridangina foydalaniladi. Shunday ekan, manbalarning dastlab eng asosiy hamda tez-tez qo'llangan so'zshakllarini tahlil qilamiz, keyin

¹ Махмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2017. – Б.83.

faqat ijodkor nutqida qo'llangan ayrim so'zshakllari yuzaga chiqadi. Bularni aniqlashda esa lingvostatistik ma'lumotlar asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

Kvantitativ lingvistikada turli matnlarning yaqinligi, aloqadorligini qiyoslash jarayonida 2 xil usul qo'llaniladi. Birinchi holatda, matnlarning lug'at tarkibida ma'lum darajada yaqinligining teng kelishi, ya'ni chastotalar hisobga olinmagan holda leksik aloqalarning indeksatsiyasi (turli formulalar) orqali amalga oshiriladi. Ikkinchi holatda, matnlarning yaqinligini tenglik darajasini (korrelyatsiya) aniqlashda lug'atdagi so'zshakllarining chastotasi hisobga olinadi. Bunda, asosan, distributiv-statistik metod qo'llanilib, ma'lum bir uzunlikdagi matn parchalarida so'zlarning uchrash ehtimoli aniqlanadi¹. Bu haqda taniqli olim B.Golovin shunday yozadi: «Ikki o'rganilayotgan hodisalarning statistik aloqadorlik kuchi yo korrelyatsiyaning tanlanma koeffitsenti, yo korrelyatsiyaning rang koeffitsenti bilan o'lchanadi... Korrelyatsiyaning tanlanma koeffitsenti juda qat'iy va ishonchli, ammo ulkan va murakkab hisoblashlarni talab qiladi. Korrelyatsiyaning rang koeffitsenti esa nisbatan qat'iy bo'lib, lingvistik masalalarni yechishda qulay va qo'llanishda juda sodda, chunki murakkab hisoblashlarni talab qilmaydi»². Olimning fikrini davom ettirgan holda, «birinchidan, korrelyatsiyaning rang koeffitsenti tafovuti va o'zaro bog'lanish qiymati yuqori bo'lmasligi, ikkinchidan, olingan raqamlar ahamiyatga ega bo'lishi lozim»³.

Matndagi yuqori chastotali so'zshakllarining o'rtacha qaytalanish chastotasi haqida so'z ketganda, agar \bar{F} (qaytalanish chastotasi) yuqori darajani ko'rsatsa, matndagi so'zshakllarining rang-baranglik darajasi past; agar \bar{F} past ko'rsatkichga ega bo'lsa, demak, matndagi so'zshakllari ko'p va rang-baranglik darajasi yuqori ekanligi ma'lum bo'ladi⁴. Matnda o'rtacha qaytalanish chastotasi quyidagi formula asosida aniqlanadi:

¹ Тулдава Ю. Проблемы и методы квантитативно-системного исследования лексики. - Таллин: Валгус, 1987. - С.15.

² Головин Б.Н. Опыт применения корреляционного анализа в изучении языка. Вопросы статистической стилистики. - Киев: Наукова думка, 1974. - С.6.

³ Тукмакова Н.П. Опыт сопоставительного лингвостатистического анализа русского и чувашского языков (на материале газетной публицистики): Автореф. дисс... канд.филол. наук.- Чебоксары, 2003. С.13.

⁴ Айимбетов М.К. Проблемы и методы квантитативно- типологического измерения близости тюркских языков. ДД. - Ташкент, 1997. - С.47.

$$L_{c/\Phi} = \frac{N}{L_{c/\Phi}} = \tilde{F} \quad (3).$$

Tahlillar davomida soʻzshakllarining oʻrtacha qaytalanish sintetizm koeffitsientini quyidagi formula asosida aniqladik:

$$\text{sint} = \frac{L_{c/\Phi}}{N} * 100 \% \quad (4).$$

OʻXOI matnlari tilining leksik-statistik tuzilishini oʻrganish jarayonida soʻz va soʻzshakllarining oʻrtacha qaytalanishini, chastotali lugʻatning turli qismlaridan olinib, matnning toʻldirilishini, kam va koʻp uchraydigan leksik birliklarning oʻzaro munosabatini aniqladik. Tahlil uchun olingan har bir janrning eng koʻp qoʻllangan yuqori chastotali soʻzshakllarini kamayish tartibida tanladik. Ular quyidagilar:

2.4-jadval.

No	doston	l	maqol	l	topishmoq	l	ertak	l	qoʻshiq	l
1	bu	1069	ham	583	bir	504	bir	1710	alla	1178
2	bir	1004	yaxshi	480	bor	499	deb	901	mayda	1052
3	deb	863	bilan	466	yoʻq	339	bilan	857	yo	767
4	ham	676	bir	447	oʻzi	214	debdi	729	bir	219
5	boʻlib	524	yomon	384	u	194	ekan	674	bor	214
6	bul	466	boʻlsa	347	ikki	165	ham	626	turey	169
7	bilan	425	yoʻq	334	emas	139	olib	626	bolam	165
8	men	425	bor	329	ham	132	podshoh	620	o	118
9	Qalmoq	383	boʻlmas	317	uzun	129	bu	601	bilan	113
10	shunday	380	boʻlar	247	qora	125	shu	546	gul	111
11	sen	371	koʻp	193	yer	122	men	481	hoʻsh	109
12	edi	354	xotin	169	oq	113	qilib	411	oq	105
13	soʻzni	347	ot	166	toʻrt	98	boʻlib	408	keldi	101
14	endi	346	er	163	suv	92	dedi	388	ikki	89
15	koʻp	334	el	162	har	89	va	382	jonim	88
16	qilib	319	oʻz	142	bu	88	u	355	men	87
17	bor	304	soʻz	132	bilan	86	kelib	310	kim	82
18	ekan	301	boʻl	130	qizil	83	bor	308	shu	82
19	boʻladi	298	it	130	ichida	74	chiqib	278	boʻlsin	81
20	boradi	295	ikki	128	boʻlar	73	qiz	274	a	80
21	har	295	ish	125	tagida	73	borib	272	olib	79
22	aytib	291	yer	123	ustida	72	edi	267	ketdi	74
23	Qorajon	289	qiz	121	koʻk	71	nima	260	qiz	73
24	olib	276	odam	120	ichi	70	kampir	247	bu	72
25	yor	270	suv	114	koʻzi	63	keyin	246	deb	69
26	Alpomish	264	doʻst	109	nima	60	shunda	223	ham	69
27	boʻlsa	249	emas	102	oyogʻi	60	endi	218	deydi	68

28	<i>bo'ldi</i>	243	<i>osh</i>	101	<i>qiz</i>	60	<i>chol</i>	213	<i>ha</i>	68
29	<i>mening</i>	243	<i>bo'lsang</i>	92	<i>ko'p</i>	58	<i>qarab</i>	204	<i>yo'q</i>	67
30	<i>bunda</i>	241	<i>bo'lsin</i>	91	<i>uni</i>	58	<i>yana</i>	203	<i>qora</i>	65
31	<i>nima</i>	237	<i>har</i>	90	<i>ketdi</i>	57	<i>uchun</i>	202	<i>man</i>	59
32	<i>kelib</i>	235	<i>ishi</i>	87	<i>og'zi</i>	56	<i>bo'lsa</i>	196	<i>oy</i>	59
33	<i>qiladi</i>	235	<i>kishi</i>	87	<i>yuradi</i>	55	<i>oldiga</i>	193	<i>qizil</i>	59
34	<i>bo'p</i>	225	<i>ko'r</i>	87	<i>katta</i>	54	<i>kun</i>	192	<i>ekan</i>	58
35	<i>ko'rib</i>	224	<i>bola</i>	86	<i>ko'rdim</i>	54	<i>ikki</i>	191	<i>qizim</i>	58
36	<i>turgan</i>	224	<i>chiqar</i>	85	<i>o'n</i>	54	<i>meni</i>	190	<i>bola</i>	56
37	<i>so'z</i>	223	<i>uy</i>	81	<i>oy</i>	54	<i>o'z</i>	188	<i>ko'k</i>	56
38	<i>necha</i>	220	<i>yerda</i>	81	<i>to'la</i>	54	<i>sen</i>	186	<i>suv</i>	56
39	<i>sening</i>	217	<i>mol</i>	79	<i>va</i>	54	<i>tulki</i>	184	<i>katta</i>	54
40	<i>borib</i>	216	<i>aql</i>	77	<i>top</i>	53	<i>shahzoda</i>	183	<i>san</i>	54

Barcha janrlardagi yuqori chastotali 40 so'zshakllarning leksikasiga nazar tashlasak, barchasi turkiy tillarga xos, betaraf so'zlardir. Morfologik nuqtai nazardan asosiy o'rinni quyidagi so'z turukmlari egallagan: *Ot* – D: 7; M:21; T:10 ; E:7 ; Q:9. *Fe'l* – D:19; M:10; T:7; E:12; Q:8. *Sifat* – M: 2; T:9; Q:6. *Olmosh* – D: 11; M:2; T:7; E:8; Q:7. *Son* – D:1; M:2; T:4; E: 2; Q:2. *Ravish*: D:1; E:2. *Yordamchi so'zlar turkumi* - D:2; M:4; T:2 ; Q:8. Raqamlarga qaraganda ot so'z turkumida maqol janri, fe'lda doston, sifatda topishmoq, olmoshda doston, sonda topishmoq, ravishda ertak, yordamchi so'zlarda (bu guruhga yordamchi va alohida guruhni kiritdik) maqol dominant bo'lib kelayapti. Hech bir janrda so'z qo'llash mutanosibligi mavjud emas. Ko'pgina tilshunos olimlarni ot+sifat, ot+fe'l, ravish+fe'l, ot+ko'makchi kabi birikmalar o'zbek tili morfologiyasiga xosligi qiziqtiradi. Ammo raqamlar bunda hech bir yaqinlikni ko'rsatmayapti. Qonuniyatga ko'ra, ot so'z turkumining yuqori chastotali bo'lishi sifatni ham ergashtirishi lozim edi. Shunday qonuniyatlarni aniqlash uchun tahlillarni davom etamiz. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, beshta janrning tanlanmalari zonalarga bo'linib alohida olinib tahlil etildi.

2.5-jadval.

Tanlanma matnning 1000 so'zshakllarining o'rtacha qaytalanish va sintetizm koeffitsiyenti.

<i>janr nomi</i>	<i>N</i>	<i>L_{c/φ}</i>	<i>F̃</i>	<i>Sint</i>
doston	1000	560	1,7	56
maqol	1000	582	1,7	58
topishmoq	1000	559	1,7	55
ertak	1000	553	1,8	55
qo'shiq	1000	627	1,5	62

Tanlanma hajm 1000 soʻz qoʻllanishida oʻrtacha qaytalanish doston, maqol janrlarida $\tilde{F}=1,7$, ertak $\tilde{F}=1,8$, qoʻshiq janrida $\tilde{F}=1,5$ qiymatga teng. Soʻzshakllarining oʻrtacha qaytalanish (1,5-1,8) oraligʻida joylashgan. 1000 soʻz qoʻllanishida qaytalanish koeffitsiyenti \tilde{F} yuqori koʻrsatkich ertak, keyin doston, maqol, topishmoq janrlarini koʻrsatgan. Eng kam koʻrsatkich \tilde{F} qoʻshiq janriga toʻgʻri kelgan.

2.6-jadval.

Tanlanma matnning 2000 soʻzshakllarining oʻrtacha qaytalanish va sintetizm koeffitsiyenti.

<i>janr nomi</i>	<i>N</i>	<i>L^{c/φ}</i>	<i>\tilde{F}</i>	<i>Sint</i>
doston	2000	1036	1,9	51
ertak	2000	925	2,1	46
maqol	2000	1097	1,8	54
qoʻshiq	2000	1208	1,6	60
topishmoq	2000	822	2,4	41

Tanlanma hajm 2000 soʻz qoʻllanishiga koʻtarilganda, soʻzshakllarining oʻrtacha qaytalanish (1,6-2,4) oraligʻida joylashgan. 2000 soʻz qoʻllanishida qaytalanish koeffitsiyenti \tilde{F} yuqori koʻrsatkich topishmoq janriga $\tilde{F}=2,4$, eng past \tilde{F} qoʻshiq janriga $\tilde{F}=1,6$ ga toʻgʻri kelgan.

2.7-jadval.

Tanlanma matnning 6000 soʻzshakllarining oʻrtacha qaytalanish va sintetizm koeffitsiyenti.

<i>janr nomi</i>	<i>N</i>	<i>L^{c/φ}</i>	<i>\tilde{F}</i>	<i>Sint</i>
doston	6000	2685	2,2	44
maqol	6000	2898	2	48
topishmoq	6000	2413	2,4	40
ertak	6000	2499	2,4	41
qoʻshiq	6000	3725	1,6	62

Tanlanma hajmni yana ikki barobar, yaʼni 6000 soʻz qoʻllanishiga koʻtarilganda, oʻrtacha qaytalanish koeffitsiyenti deyarli oʻzgarmadi. Soʻz qoʻllanishida qaytalanish koeffitsiyentining yuqori koʻrsatkich ertak, topishmoq janriga $\tilde{F}=2,4$, eng past $\tilde{F}=1,6$ qoʻshiq janriga toʻgʻri kelgan.

2.8-jadval.

So'zshakllarining o'rtacha qaytalanish va sintetizm koeffitsiyenti.

<i>janr nomi</i>	<i>N</i>	<i>L_{c/φ}</i>	<i>F</i>	<i>Sint</i>
doston	96011	14029	6,8	15
maqol	45135	12231	3,6	27
topishmoq	27334	8569	3,1	31
ertak	77304	14837	5,2	19
qo'shiq	31858	10692	2,9	33

Umumiy matn hajmida ham eng yuqori $\bar{F} = 6,8$ doston matniga, eng past $\bar{F} = 3$ qo'shiq janriga teng kelgan.

2.9-jadval.

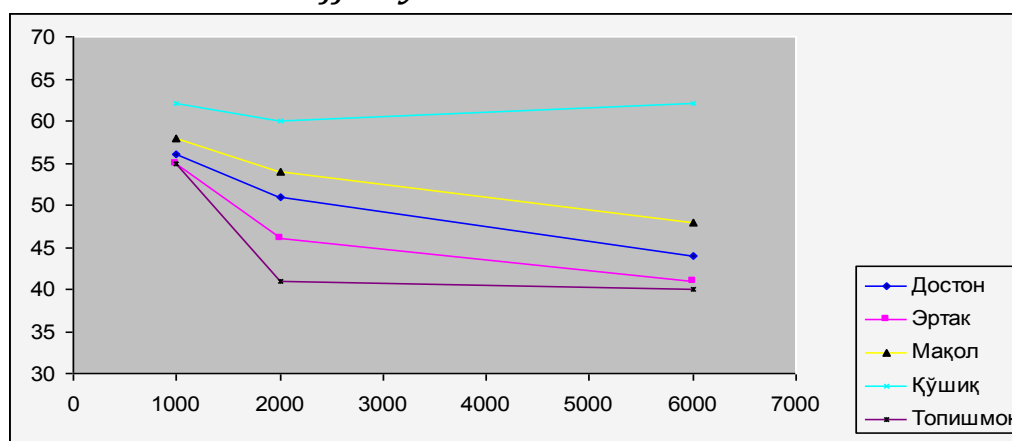
So'zshakllarining o'rtacha qaytalanish va sintetizm koeffitsiyenti.

<i>chastotali lug'at va so'zshakllari</i>	<i>N (so'z qo'llanishi) hisobida</i>			
	<i>zona</i>			<i>umumiy hajm</i>
	1-1000	1-2000	1-6000	
doston	56	51	44	15
maqol	58	54	48	27
topishmoq	55	41	40	31
ertak	55	46	41	19
qo'shiq	62	60	62	33

Mazkur jadvalni grafikda ifoda etamiz:

2.10-jadval.

Janrlardagi so'zshakllarining o'rtacha qaytalanish va sintetizm koeffitsiyenti dinamik o'sishi.

Demak, asarlarda qo'llangan so'zshakllarining o'rtacha qaytalanish koeffitsiyenti tanlanma hajmni oshirgani sayin koeffitsiyent pasayib bordi. Har holatda ham eng yuqori \bar{F} topishmoq, ertak, doston janrlariga, eng past \bar{F} qo'shiq, maqol janrlariga to'g'ri kelgan. Bu

esa topishmoq, ertak janrlarida soʻz qoʻllashdagi rang-baranglik, grammatik shakllarning xilma-xilligi quyi darajada ekanligi kuzatilsa, qoʻshiq, maqol janrlarida esa soʻz qoʻllashdagi rang-baranglik, grammatik shakllarining xilma-xilligi yuqori ekanligidan dalolat beradi. Bu, oʻz navbatida, janrlar leksik qatlamiga ham taʼsir etadi.

Shu oʻrinda yana ushbu jadvallarga murojaat etgan holda sintetizm koeffitsiyentini tahlil etamiz. Sintetizm koeffitsiyentini janrlararo qiyoslaganda, 1000 soʻz qoʻllanishida eng yuqori sintetizm koeffitsiyenti qoʻshiq janriga, eng past topishmoq va ertak janriga toʻgʻri kelgan. Tanlanma hajmini 2000, 6000 soʻz qoʻllanishiga koʻtarganimizda ham deyarli bir xil koʻrsatkich saqlangan. Umumiy matnni tahlil qilib, janrlararo qiyoslaymiz. Sintetizm koeffitsiyenti doston janrida 15, ertak janrida 19, demak,

$$\mathbf{Sint}_{doston} < \mathbf{Sint}_{ertak}$$

Sintetizm koeffitsiyenti maqol janrida 27, topishmoq janrida 31, demak,

$$\mathbf{Sint}_{maqol} < \mathbf{Sint}_{topishmoq}$$

Sintetizm koeffitsiyenti doston janrida 15, qoʻshiq janrida 33, demak,

$$\mathbf{Sint}_{doston} < \mathbf{Sint}_{qo'shiq}$$

Juftliklarni birlashtirsak, quyidagi tengsizlik hosil boʻladi:

$$\mathbf{Sint}_{doston} < \mathbf{Sint}_{ertak} < \mathbf{Sint}_{maqol} < \mathbf{Sint}_{topishmoq} < \mathbf{Sint}_{qo'shiq}$$

Koʻrinib turibdiki, janrlardagi soʻzshakllarining eng yuqori sintetizm koeffiseti qoʻshiq janriga, eng quyisi doston janriga toʻgʻri kelmoqda. Qoʻshiq janri statistik nuqtai nazardan, coʻzlarning rang-barangligi, grammatik shakllarning boyligi bilan boshqa janrlardan ajralib turadi. Doston janrida oʻrtacha qaytalanish chastotasi - 6,8, ertakda - 5,2, maqolda - 3,6, qoʻshiqda - 2,9, topishmoqda - 3,1 ni tashkil etadi.

Yuqoridagi tahlillarning barchasi matnlardagi yuqori chastotali soʻzshakllarining tahliliga qaratilgan va tanlanmaning lingvostatistik holatini aniqlagan edik, quyida kam qoʻllangan soʻzshakllari asosida matnni toʻldirish holatini belgilaymiz. Buning uchun biz bir va ikki marta qoʻllangan soʻzshakllarini tahlilga tortamiz va quyidagi formuladan foydalanmiz:

$$\xi = \left[1 - \frac{n(1,2)}{N} \right] * 100 \% \quad (5).$$

Bunda: ξ – to‘ldirish koeffitsiyenti; N - tanlanma matn hajmi; n (1,2)

– chastotali lug‘atda bir va ikki marta qo‘llangan so‘zshakllari; 100% - foiz.

2.11-jadval.

Tanlanma matnning 1000 so‘z hajmida kam uchraydigan so‘zshakllarining kvantitativ ma‘lumotlari.

<i>janr nomi</i>	<i>N</i>	<i>L_{s/f}</i>	<i>F₁</i>	<i>F_{1%}</i>	<i>F₂</i>	<i>F_{2%}</i>	<i>F_{1,2}</i>	<i>F_{1,2%}</i>	ξ
doston	1000	553	F ₃₈₅	38	F ₇₃	7,3	F ₄₅₈	45,3	55
maqol	1000	582	F ₄₃₅	43,5	F ₇₂	7,2	F ₅₀₇	50	50
topishmoq	1000	627	F ₃₇₁	37	F ₈₃	8,3	F ₄₅₄	45,4	55
ertak	1000	500	F ₃₄₆	34,6	F ₆₇	6,7	F ₄₁₃	41,3	59
qo‘shiq	1000	559	F ₄₅₉	46	F ₅₁	5,1	F ₅₁₀	51	49

1000 so‘zshakllarining to‘ldirish koeffitsiyenti eng yuqori ko‘rsatkichni ertak matni $\xi=59$, eng past ko‘rsatkichni qo‘shiq $\xi=49$ ko‘rsatgan. Bu ko‘rsatkichlar qo‘shiq matnida ertak matniga nisbatan so‘z qo‘llanishining rang-barangligini izohlaydi.

2.12-jadval.

Tanlanma matnning 2000 so‘z hajmida kam uchraydigan so‘zshakllarining kvantitativ ma‘lumotlari.

<i>janr nomi</i>	<i>N</i>	<i>L_{s/f}</i>	<i>F₁</i>	<i>F_{1%}</i>	<i>F₂</i>	<i>F_{2%}</i>	<i>F_{1,2}</i>	<i>F_{1,2%}</i>	ξ
doston	2000	1090	F ₇₇₄	38,7	F ₁₅₈	7,9	F ₉₃₂	46,6	54
maqol	2000	1208	F ₈₉₈	44,9	F ₁₆₇	8,3	F ₁₀₆₅	53,2	47
topishmoq	2000	1036	F ₆₉₇	34,8	F ₁₇₀	8,5	F ₈₆₇	43,3	57
ertak	2000	856	F ₅₃₉	26,9	F ₁₄₄	7,2	F ₆₈₃	34,1	66
qo‘shiq	2000	1197	F ₈₂₈	41,4	F ₂₀₂	10	F ₁₀₃₀	51,5	49

2000 tanlanma hajmning to‘ldirish koeffitsiyentini janrlararo solishtirilganda ma‘lum bo‘ldiki, har bir so‘zshaklining to‘ldirish koeffitsiyenti (66-47) interval orasida joylashgan. 2000 tanlanma hajmning to‘ldirish koeffitsiyenti eng yuqori ko‘rsatkichni ertak matni $\xi=66$, eng past ko‘rsatkichni $\xi=47$ maqol matni ko‘rsatdi.

2000 tanlanma hajmda birorta stilistik jihatdan betaraf soʻzlar qoʻllanmagan. 30 soʻzshakl eng yuqori koʻrsatkichga ega. Bular: koʻmakchilar, tarixiy vaziyatni ifodalovchi soʻzlar, stilistik buyoqdor soʻzlar.

2.13-jadval.

Tanlanma matnning 6000 soʻz hajmida kam uchraydigan soʻzshakllarining kvantitativ maʼlumotlari.

<i>janr nomi</i>	<i>N</i>	<i>L_{s/f}</i>	<i>F₁</i>	<i>F_{1%}</i>	<i>F₂</i>	<i>F_{2%}</i>	<i>F_{1,2}</i>	<i>F_{1,2%}</i>	<i>ξ</i>
doston	6000	2499	F ₁₆₀₇	26,7	F ₃₉₆	6,6	F ₂₀₀₃	33	67
maqol	6000	2725	F ₁₈₇₅	31,2	F ₄₁₉	6,9	F ₁₄₅₆	25	76
topishmoq	6000	2685	F ₁₇₇₅	29	F ₄₁₉	6,9	F ₂₁₉₄	36	64
ertak	6000	2615	F ₁₇₄₄	29	F ₃₅₈	5,9	F ₂₁₀₂	35	65
qoʻshiq	6000	2693	F ₁₉₂₃	32	F ₄₀₈	6,8	F ₂₃₃₁	38	62

Tanlanma hajm 6000 soʻzshakli miqdorida kvantitativ tadqiq etish jarayonida toʻldirish koeffitsiyenti esa (76-62) interval orasida joylashgan. 6000 tanlanma hajmning toʻldirish koeffitsiyenti eng yuqori koʻrsatkichni maqol matni $\xi=76$, eng past koʻrsatkichni $\xi=62$ qoʻshiq matni koʻrsatdi. Eng yuqori toʻldirish koeffitsiyenti qoʻshiq matniga, eng past koeffitsiyent maqol matniga toʻgʻri keldi. Soʻzshakllarining umumiy matn hajmida toʻldirish koeffitsiyentini tadqiq etsak, (88-71) interval orasida joylashganligi maʼlum boʻldi.

Statistik tahlil natijasida folklor janrlari matnida soʻzshakllarining qoʻllanish chastotasi umumiy hajmning foiz hisobida quyidagicha koʻrinishini yuzaga keltirdi:

2.14-jadval.

Kam uchraydigan soʻzshakllarining kvantitativ maʼlumotlari.

<i>janr nomi</i>	<i>N</i>	<i>L_{s/f}</i>	<i>F₁</i>	<i>F_{1%}</i>	<i>F₂</i>	<i>F_{2%}</i>	<i>F_{1,2}</i>	<i>F_{1,2%}</i>	<i>ξ</i>
doston	96011	14029	F ₇₄₀₄	52,7	F ₄₃₄₂	30,9	F ₁₁₇₄₆	83,6	88
maqol	45132	12231	F ₇₀₂₉	57,4	F ₄₀₅₄	33,1	F ₁₁₀₈₃	90,5	75
topishmoq	27334	8569	F ₅₂₇₅	61,5	F ₂₆₃₆	39,7	F ₇₉₁₁	92,2	72
ertak	77304	14837	F ₈₂₆₅	55,7	F ₄₅₈₀	30,8	F ₁₂₈₄₅	86,5	83
qoʻshiq	31858	10692	F ₆₈₀₉	63,6	F ₂₅₃₈	23,7	F ₉₃₄₇	87,3	71

Umumiy matn hajmida toʻldirish koeffitsiyenti eng yuqori koʻrsatkich doston matniga $\xi=88$, eng past koʻrsatkich $\xi=71$ qoʻshiq matniga teng.

2.15-jadval.

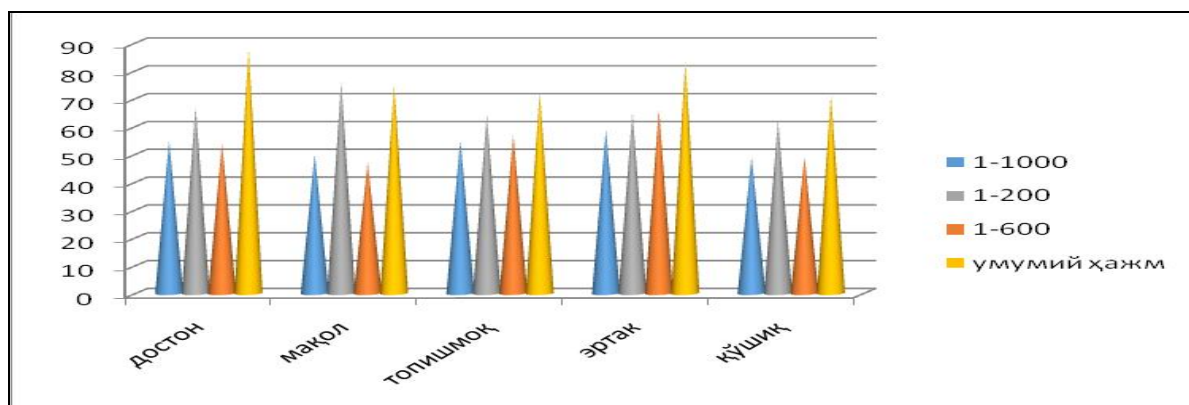
Matnlaridagi tanlanma hajmning ko'payishiga ko'ra kamqo'llangan so'zshakllarining dinamik o'sishi.

chastotali lug'at va so'zshakllari	N (so'z qo'llanishi) hisobida			
	zona			umumiy hajm
	1-1000	1-2000	1-6000	
doston	55	54	67	88
maqol	50	47	76	75
topishmoq	55	57	64	72
ertak	59	66	65	83
qo'shiq	49	49	62	71

Mazkur jadvalni grafikda ifoda etamiz:

2.16-jadval.

Janrlaridagi tanlanma hajmning ko'payishiga ko'ra kamqo'llangan so'zshakllarining dinamik o'sishi.

Ushbu ko'rsatkichlarning o'sish dinamikasini kuzat-ganimizda, tanlanma hajm 1000 so'zshaklidan iborat bo'lganda, eng yuqori ko'rsatkich ertak janri $\xi=59$ ga, tanlanma hajmni 6000 so'zshakliga ko'targanimizda, ertak $\xi=65$ ga teng bo'ldi va deyarli o'zgarmadi. Eng past to'ldirish koeffitsiyenti qo'shiq janriga teng bo'lib, u ham deyarli o'zgarmadi. Matnning to'ldirish koeffitsiyenti tanlanma hajmning o'sishiga qarab nafaqat so'z qo'llashda o'zgaradi, balki tili va uslubida ham o'zgarish seziladi.

O'XOI janrlarini to'ldirish koeffitsiyentining darajasini aniqlaganimizda quyidagi tengsizlik yuzaga keldi:

$\xi_{qo'shiq} < \xi_{topishmoq} < \xi_{maqol} < \xi_{ertak} < \xi_{doston}$

Ushbu tengsizlik janrlarning so'z qo'llashdagi o'ziga xosligi, xilma-xilligini ko'rsatadi. To'ldirish koeffitsiyentining ko'rsatkichi past darajani olishi bilan tahlilga tortilgan matnning leksik boyligi ko'zga tashlanadi. ξ yuqori darajani ko'rsatgan sayin leksik qatlam takror so'zshakllarining ko'pligi bilan xarakterlanadi va so'z qo'llashdagi foiz kamayib boradi. Tanlanma matnning kengayishi bilan kam qo'llangan so'zshakllarining ulushi ham kamayib boradi¹. Eng yuqori to'ldirish koeffitsiyenti doston matniga, eng past to'ldirish koeffitsiyenti qo'shiq matniga xosligini namoyon etadi. Demak, qo'shiq janri leksik birliklarning va grammatik shakllarning rang-barangligi jihatidan boshqa janrlarga nisbatan dominant statistik vaznga egadir.

Janrlardagi yuqori va kam qo'llangan chastotali so'zshakllarning tahlilini birlashtirsak shu ayon bo'ldiki, janrlarning syujeti, asosan personajlarning maishiy hayot tasviri bilan bog'liq bo'lganligi sababli so'zshakllarning qo'llanishi bir-biriga yaqin. Buni quyidagi jadvalda ham ko'rsak bo'ladi:

2.17-jadval.

T/R	Mavzuviy guruhlar	doston	maqol	topishmoq	ertak	qo'shiq
1.	O'simlik nomi MG	22	43	55	33	58
2.	Hayvonlar nomi MG	44	56	56	52	58
3.	Qushlar nomi MG	21	23	24	21	25
4.	Toponimik MG	31	6	11	10	24
5.	Idish-tovoq MG	20	34	36	21	39
6.	Oziq-ovqat MG	28	43	53	35	50
7.	Musiqiy asboblari MG	4	9	13	8	10
8.	Diniy atamalar MG	119	12	6	10	9
9.	Urf-odat MG	30	0	0	0	0
10.	Me'morchilik MG	20	1	2	1	1
11.	Unvon nomlari MG	37	5	3	2	2
12.	Qurol-aslaha MG	58	4	4	10	4
13.	Ot anjomlari MG	72	8	10	7	6
14.	Dialektal so'zlar MG	220	38	65	47	57
	Jami:	726	282	338	257	343

Ushbu jadvaldagi qo'llangan raqamlarga izoh bersak, janrlarda qo'llangan so'zlarni quyidagi mazmun guruhlariga (MG) ajratdik:

¹Тулдава Ю. Проблемы и методы квантитативно-системного исследования лексики. - Таллин: Валгус, 1987. - С.59.

1. Kiyim-kechak nomlari MG: a) «bosh kiyim» MG: *qalpoq* (D.i=55; Q.i=11; T.i=11), *lovdon ro'mol* (D.i=3), *ponza ro'mol* (D.i=5), *telpak* (D.i=17; Q.i=4; T.i=3; E.i=2; M.i=2), *po'ta* (D.i=9; Q.i=3; T.i=1; E.i=1), *ovsar* (D.i=1), *jelak* (D.i=4; T.i=1), *dastor* (D.i=2; T.i=4; Q.i=1), *jig'a* (D.i=6) kabi.

b) «ustki kiyim» MG: *to'n* (D.i=10; E.i=1; M.i=23; T.i=5; Q.i=8), *chopon* (D.i=6; E.i=7; M.i=2; T.i=1; Q.i=3), *kebanak* (D.i=4), *jegda* (D.i=1), *sholvor* (D.i=1) kabi.

v) «oyoq kiyim» MG: *choriq* (D.i=2; M.i=8; Q.i=1), *etik* (D.i=10; E.i=1; M.i=23; T.i=5; Q.i=8), *kovush* (D.i=3; T.i=2; Q.i=7), *maxsi* (D.i=2; E.i=2; T.i=1; Q.i=2), *paypoq* (D.i=1; T.i=1) kabi.

2. Harbiy sohaga oid nomlar MG: a) «qo'shin va uning qismlarining nomlari» MG: *qo'shin* (D.i=29; E.i=9; M.i=1), *qo'sh* (D.i=10; E.i=11; M.i=11; T.i=25; Q.i=9), *lashkar* (D.i=49; E.i=30; M.i=2), *dasta* (D.i=22; E.i=3; M.i=3; T.i=3; Q.i=10), *navkar* (D.i=10; E.i=3; M.i=3), *suvori* (D.i=1).

b) «qurol - aslaha nomlari» MG: *yoy* (D.i=83; E.i=15; M.i=1; T.i=3), *kamon* (D.i=4; E.i=5; M.i=1; Q.i=4), *qilich* (D.i=59; E.i=110; M.i=23; Q.i=9; T.i=11), *isfaxon qilich* (D.i=2), *dastgir qilich* (D.i=2), *gurzi* (D.i=2; E.i=3), *parang miltiq* (D.i=2; Q.i=1; T.i=2), *qora miltiq* (D.i=2), *jazoyil* (D.i=4), *xurma to'p* (D.i=1), *xitoycha* (D.i=1).

v) «himoya vositalari nomlari» MG: *qalqon* (D.i=11; E.i=3; M.i=2; Q.i=2), *kirovka* (D.i=6), *dubulg'a* (D.i=1).

g) «harbiy harakat nomlari» MG: *g'azot* (D.i=5), *shabgir tortmoq* (D.i=6), *savash* (D.i=25).

3. Ot anjomlariga oid nomlar MG: *ayil* (M.i=3; D.i=12; Q.i=1; T.i=1), *pushtan* (D.i=14), *ayil-pushtan* (D.i=3), *toziyona* (D.i=1), *uzangi* (M.i=2; D.i=23; Q.i=3; T.i=2), *bellik* (D.i=3), *terlik* (D.i=2), *jilov* (M.i=2; D.i=29; Q.i=2; T.i=2; E.i=2), *zul* (D.i=1), *umuldirik* (D.i=16), *jahaldirik* (D.i=2), *abzal* (M.i=1; D.i=16) kabi.

4. Hayvonlar nomlari MG: a) uy hayvonlari: «qoramol» MG: *novvos* (D.i=3; M.i=1), *ho'kiz* (D.i=4; E.i=78; M.i=28; Q.i=14; T.i=19), *sigir* (E.i=4; M.i=32; Q.i=14; T.i=22), *tana* (Q.i=1) kabi.

b) «ot» MG: *baytal* (M.i=2; Q.i=2), *biya* (D.i=11; E.i=2; M.i=28; Q.i=4; T.i=4), *ayg'ir* (D.i=1; E.i=1; M.i=4; T.i=2), *yo'rg'a* (D.i=16; E.i=3; M.i=10; Q.i=10; T.i=14), *saman* (D.i=11; E.i=1; Q.i=7; T.i=3), *do'nnon* (D.i=11; M.i=2; T.i=1), *toy* (D.i=17; E.i=2; M.i=26; Q.i=18; T.i=7),

to'bichoq (D.i=7), *bedov* (D.i=80; M.i=2; Q.i=4), *asov* (D.i=5), *yobi* (D.i=10; M.i=1), *to'riq* (D.i=7; M.i=1; Q.i=1; T.i=2) kabilar.

v) «it» MG: *ko'ppak* (D.i=3; M.i=2), *tozi* (D.i=95; E.i=15; M.i=10; Q.i=5; T.i=8), *kuchuk* (D.i=17; E.i=9; M.i=7; Q.i=23; T.i=4), *it* (D.i=12; E.i=37; M.i=110; Q.i=23; T.i=20) kabi.

g) o'rmon hayvonlari: «cho'chqa» MG: *qobon* (D.i=1), *megajin* (D.i=1).

d) «yirtqichlar» MG: *bo'ri* (D.i=6; E.i=219; M.i=46; Q.i=20; T.i=12), *sher* (D.i=39; E.i=64; M.i=32; Q.i=5; T.i=2), *yo'lbars* (D.i=31; E.i=33; M.i=12; Q.i=2; T.i=4), *qarsoq* (D.i=1; M.i=1), *tulki* (D.i=3; E.i=271; M.i=34; Q.i=13; T.i=11).

ye) «o'txo'r» MG: *kulon* (D.i=4; Q.i=1), *bulon* (D.i=3), *kiyik* (D.i=4; E.i=49; M.i=6; Q.i=4; T.i=4), *ohu* (D.i=12; M.i=1).

5. Parandalar nomlari MG: a) «sayroqi qushlar» MG: *bulbul* (D.i=45; E.i=23; M.i=16; Q.i=42; T.i=1), *tovus* (D.i=3; E.i=9; M.i=2; Q.i=1; T.i=1), *to'ti* (D.i=4; E.i=14; Q.i=3; T.i=1).

b) «la'limi qushlar» MG: *mayna* (D.i=59; E.i=2; M.i=1; Q.i=1; T.i=1), *laylak* (D.i=36; E.i=53; M.i=2; Q.i=25; T.i=11), *g'urrak* (D.i=1; Q.i=1), *g'azalay* (D.i=3), *puchchakkalon* (D.i=1; Q.i=1), *olashaqshaq* (D.i=1; T.i=1), *musicha* (D.i=4; M.i=1; Q.i=4), *g'oz* (D.i=64).

v) «yirtqich qushlar» MG: *g'ajir* (D.i=8; M.i=1; T.i=1), *boqush* (D.i=1; M.i=1), *burgut* (D.i=7; E.i=17; M.i=4; Q.i=4; T.i=2), *qarchig'ay* (D.i=26; E.i=2; M.i=1; Q.i=1) kabilar.

6. Oziq-ovqat nomlari MG: *bulamig'* (M.i=2), *atala* (E.i=3; Q.i=8), *pista* (D.i=7; M.i=2; Q.i=27; T.i=1), *pista-rusta* (D.i=1), *qatlama* (D.i=3; E.i=25; T.i=4) kabilar.

7. Tabiat hodisalari MG: *chaqmoq* (D.i=1; E.i=2; M.i=4; Q.i=2; T.i=2), *qor-yomg'ir* (E.i=2), *yomg'ir-yomg'ir* (D.i=1), *momaqaldiraq* (D.i=1; M.i=1; T.i=3).

8. Unvon-lavozim nomlari MG: *o'gach* (D.i=1), *o'dag'a* (D.i=3), *salom og'a* (D.i=1), *xudaychi* (D.i=2), *sayis* (D.i=1), *kengashboshi* (D.i=1).

9. Musiqiy asboblari MG: *karnay* (D.i=9; E.i=18; M.i=2; Q.i=3; T.i=4), *karnay-surnay* (D.i=4; E.i=4), *do'mbira* (D.i=1), *doira* (E.i=9; T.i=3). Bu MG paradigamasini yana davom ettirsa bo'ladi. MG paradigmasiga kiritilgan so'zlar ma'lum tartib, ma'lum ziddiyatlar asosida o'zaro barqaror munosabatlarda bo'ladi.

Ijodkorning emosional-ekspressiv uslubi qahramonlarga nisbat berib qo'llagan barcha ifodalar uchun bir xil: ular, asosan, ot va fe'l so'z turkumlari bilan ifodalangan. Bu o'rinda emosional-ekspressiv ma'nolar o'ziga xos tarzda ifodalanganligini ham nazardan qochirmaslik zarur. Bunday ma'nolar janrlar tilida umumiy semalar asosida hosil qilingan va ularda albatta, yo salbiy, yo ijobiy munosabat ko'zga yorqin tashlangan.

Ikkinchi bob yuzasidan xulosalar

1. O'XOI tilini zamonaviy metodlar asosida o'rganish, o'zbek tili sathlarining o'ziga xos xususiyatlarini turkiy tillar va boshqa til oilalari bilan qiyosiy o'rganish doirasini kengaytiradi.

2. Chastotali lug'atning turli zonalaridan ehtimoliy matni to'ldirish koeffitsiyenti tahlili natijalariga ko'ra, ertak, topishmoq janrlaribarcha zonalarda nisbiy to'plash chastotasining yuqori darajasini ko'rsatgan bo'lsa, maqol va qo'shiq keyingi pog'onani egallagan. Eng past ko'rsatkich doston matniga to'g'ri kelgan.

3. Asarlarining kvantitativ tadqiqi janrlar orasidagi miqdoriy farqlarni belgilaydi. Ushbu farq, avvalo, sintetizm koeffitsiyentining darajasi bilan aniqlanadi. Janrlarning sintetizm koeffitsiyentining darajasi quyidagi tengsizlikda ko'rinadi:

$$\mathbf{Sint}_{doston} < \mathbf{Sint}_{ertak} < \mathbf{Sint}_{maqol} < \mathbf{Sint}_{topishmoq} < \mathbf{Sint}_{qo'shiq}$$

O'XOI janrlarining to'ldirish koeffitsiyentining darajasini aniqlaganimizda quyidagi tengsizlik yuzaga keldi:

$$\xi_{qo'shiq} < \xi_{topishmoq} < \xi_{maqol} < \xi_{ertak} < \xi_{doston}$$

4. Eng yuqori to'ldirish koeffitsiyenti doston matniga, eng past to'ldirish koeffitsiyenti qo'shiq matniga xos. Demak, qo'shiq leksik birlik va grammatik shakllarning rang-barangligi jihatidan boshqa janrlarga nisbatan dominant hisoblanadi. Buning sababini, doston, ertak, topishmoq, maqol janrlarining davr o'tishi bilan deyarli o'zgarmaganligi bilan izohlash mumkin.

5. Janrlarning tanlanma hajmida so'zshakllarining qo'llanish chastotasiga ko'ra qo'shiqda bir marta qo'llangan so'zshakllari miqdor jihatidan ko'p uchraydi. Ular ot va fe'l so'z turkumiga oiddir. 1 marta qo'llangan so'zshakllarining eng ko'p miqdori qo'shiqqa, eng past miqdori dostonga xosdir. Doston, ertak, maqol janrlari 1 marta qo'llangan («noyob so'zlar») so'zshakllari jihatdan teng, 2 marta qo'llangan so'zshakllari jihatdan esa teng emas. Bu shundan daololat beradiki, doston janrida «noyob» so'zshakllarning asosiy qismi uslubiy jihatdan betaraf hisoblanadi. Qolgan qismi esa okkazional so'zshakllar – shevaga xos, doston leksikasiga xos.

6. Qo'shiqda xalq tafakkuri, dunyoqarashi, an'analari, urf-odatlarini, o'ziga xos xususiyatlari aks etadi. Aslida xalq ruhiyatini uning qo'shiqlari orqali o'rganish kerak¹. Qo'shiq janri xalq hayoti

¹Шода-шода марварид. Эргаш Очилов. Қўшиқларга жо бўлган олам. – Тошкент: Шарқ, 2006. – 3 б.

bilan bog'liq holda o'zgargan va turli davrlarning til elementlarini o'zida saqlab qolgan. Bundan tashqari, qo'shiqlarda tushunarsiz so'zlar ham uchraydi (masalan, *attum, battum, adina, badina* kabilar). Bunday so'zlarning qo'llanishi janrda bolalar folklori asosiy o'rinni egallaganligi bilan izohlanadi. Shunday qilib, so'z qo'llash va ularning rang-barangligi jihatdan birinchi o'rinda qo'shiq, keyin topishmoq, keyin maqol, keyin ertak va oxirda doston turadi. Bu esa janrlarning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olishni taqozo etadi va xalq qo'shig'i, topishmoq, maqollar ertak va doston kabi syujetli emasligi bilan izohlanadi.

III BOB

O'ZBEK XALQ OG'ZAKI IJODI MATNLARI

FONETIK VA LEKSIK BIRLIKLARINING

LINGVOSTATISTIK TADQIQI

Hozirgi zamon tilshunosligida til qonuniyatlarini yaxlit tizim sifatida tadqiq etish uchun lingvostatistik kuzatishlarga katta ehtiyoj sezilmoqda. Chunki lisoniy sathning har bir jihatini o'rganish jarayonida aniq dalil va isbotlarga tayanmasdan tadqiqotlarning nazariy va amaliy yangiligini ochish ancha mushkul. Amaliyotda mazkur usulni tatbiq etish bilan, birinchidan, lingvistik kuzatishlarda aniq faktlarga tayaniladi, ikkinchidan, metatilni yaratishday dolzarb muammo sari bir qadam qo'yiladi. Chunki matn o'z-o'zini tashkil etuvchi, ochiq sistema sifatida hozirgi davrda mavjud bo'lgan leksik va grammatik axborotlarni statistik saqlash tizimidir. Kompyuter dasturiy ta'minoti matnni tahlil qiladi va uzatilayotgan tavsifni tahlil qilinayotgan tildagi matndan to'playdi. Bu jarayon katta hajmli morfologik, sintaktik, semantik va qoidalardan iborat lug'atga ega bo'lgan ma'lumotlar bazasining bo'lishini talab qiladi. Dasturlar katta lug'at hamda takomillashgan lingvistik qoidalar asosiga quriladi. Terminologiya mashina dasturlari samaradorligini oshirishda muhim omil sifatida o'rin egallaydi.

Har bir matnda sistem-grammatik va sistem-leksik birliklarni tanlash imkoniyati yaratiladi, leksik va grammatik birliklarning til tizimida saqlanuvchi umumiy va xususiy ma'nolari aniqlashib boradi. Ana shu mulohazalardan kelib chiqib, ishimizning ushbu bobida fonetik va leksik vositalar lingvostatistikasi hamda ularning matn tilshunosligiga oid navbatdagi tadqiqotlarga qiladigan xizmatlari haqida mulohaza yuritamiz. Agar tadqiqot obyekti sifatida biror bir matn olinsa, birinchi navbatda tovushlar, ular orqali so'z, so'ng janrlar tili o'rganiladi. Biz ham mavzu tadqiqida shu qoidaga rioya qilamiz.

3.1. Fonetik birliklar lingvostatistikasi

Fonologiya nazariyasining asoschilaridan bo'lgan va tilshunoslikda bu sohani o'rganishning amaliy jihatlariga e'tiborni qaratgan N.Trubeskoyning fikricha, nutqdagi so'zlovchiga tavsif berishga xizmat qiladigan barcha vositalar ekspressivlikka ham xizmat qiladi. Ekspressivlikni ifodalovchi vositalar turli-tuman

bo'lishi mumkin. So'zlovchining muayyan bir inson tiliga tegishliligi, uning jismoniy va ruhiy xususiyatlari va hakoza. Uning ovozigina, talaffuziga, umuman, so'z tanlash va gap tuzishini o'z ichiga oladigan nutq uslubiga qarab xulosa chiqarsa bo'ladi. Ammo bizni fonologik ekspressiv vositalar, ya'ni belgilarning shartli tizimi sifatida tildagi tovushlarda mavjud bo'lgan ekspressiv vositalar qiziqtiradi¹.

Binobarin, O'XOIga oid matnlarning lingvostatistik va leksikografik talqinida ham barcha harakatlar bosh maqsadga – badiiy matnlardagi har bilan lingvistik birlikning ekspressivlik darajasini, poetik ifoda jarayoniga qo'shgan hissi va bu jarayonda tutgan o'rnini aniqlashga bo'ysundiriladi. Shu sababdan, taniqli o'zbek tilshunosi M.Mirtojiyevning eksperimental kuzatishlar asosida yaratilgan fundamental tadqiqot – «O'zbek tili fonetikasi» monografiyasi ham ishimizning ushbu qismida metodologik tayanch vazifasini o'tadi². Chunki olimning sohaga oid nazariy qarashlarining ma'lum qismi nutq tovushlari talaffuzidagi ekspressivlik bilan bog'liq. Ifodada ekspressivlik berish yoki semantik ottenka ilova qilish nutqqa xos bo'lib, unga nutq kechimida erishish mumkinligi haqidagi qarashlarini hamda nutqning eng kichik birligi sifatida e'tirof etilgan nutq tovushi har qanday tilning asosi va u fonemaning shakllanishiga xizmat qilishini ta'kidlagan olim tovush balandligi, tovush kuchi, tovush cho'ziqligi, tovush tembri singari jihatlarini tahlil qilib, ularda emosional-ekspressiv xususiyatlar mavjudligiga e'tibor qaratadi³. Shunday qilib, O'XOI janrlari badiiyati, ifoda uslubi, ma'naviy-ma'rifiy ahamiyat kasb etish darajasi bir-birlaridan farq qilish barobarida, badiiy ijodning boshqa janrlaridan ham ajralib turganligi bois, ularning lingvostilistik va lingvopoetik jihatdan tadqiq etish g'oyatda muhim lingvistik ahamiyat kasb etadi.

Kvantitativ-sistem tadqiq birliklar (so'zshakl)ning matnda miqdoriy taqsimlanishiga oid kuzatishlarimiz O'XOI matnlarning fonetik qurilishi, ularning vazifaviy-uslubiy farqlanishi, unli va undoshlarning tadrijiy taraqqiyoti va qonuniyati, bo'g'in tuzilishidagi o'zgarishlar to'g'risida muayyan xulosalar chiqarishga imkon beradi. Har bir so'z aniq tovush (fonema, grafema)ga ega bo'lib, leksik-

¹ Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – Москва: Иностранная литература, 1960. – С. 76.

² Миртожиев М. Ўзбек тили фонетикаси. – Тошкент: Фан, 2013.

³ Каримов С. Ўзбек тилининг фонетик стилистикаси. – Самарканд: СамДУ нашри, 2016. - Б.21-22.

fonetik guruhda «ma'lum bir ijtimoiy qimmatga – ma'no farqlash xususiyatiga ega bo'ladi»¹.

H.Ne'matovning ta'kidlashicha, «Fonetik sistema tilning qurilish birliklari orasida o'zining o'zgaruvchanligi bilan leksikadan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Buning sababi shundaki, tilning ichki rivojlanish qonuniyatlari, tashqi muhit – qo'shni tillar, jamiyat va fan-texnikaning rivoji, yangi-yangi so'zlarning kirib kelishi tilning fonetik qurilishiga tez ta'sir qiladi»². Shuning uchun ham tilning tovush tizimidagi har bir o'zgarish leksikada ham yaqqol ko'zga tashlanadi.

Til birliklarining miqdoriy taqsimlanishi fonetik qurilishidagi (so'zning boshi va oxirida, fono- va grafemataktikada, tovushlarning distributiv modelida, fonema yoki grafema ekanligida, so'zning uzunligida) o'zgarishlarning leksik qurilishdagi o'zgarishlar bilan aloqadorligi, o'ziga xosliklarini ochishga imkon yaratadi. Tanlanma matnning avtomatik tahlili harflarning chiziqli tartibini inobatga olgan holda, «harfiy zanjir»³ bilan ish ko'radi. Harfiy zanjirlarni tekshirish orqali harf va tovushlarning matnda qo'llanish darajasi, fonemalar tarkibining nutqiy oqimdagi ohangdorligi aniqlanadi.

I.Golub tovushlarni statistik metodlar bilan tahlil etishning ahamiyati haqida so'z yuritib, «Asarning tovush tuzilishi fonetik tahlilida aniqlikning ideal sharoiti matndagi unli va undosh tovushlarning umumiy miqdoridan bizni qiziqtiradigan tovushlarning foizini aniqlash hamda olingan natijalarni o'rtacha statistik raqamlar bilan solishtirish bo'lib hisoblanadi», degan edi⁴.

A.Po'latov o'zbek tilidagi matnlarni kompyuterda o'qib beradigan dasturni yaratishda yuzaga keladigan muammolar qatorida, so'zlarni bo'g'inga ajratish, o'zlashma, shevaga xos so'zlar, paronimlarni to'g'ri intonasiya bilan o'qish, ketma-ket kelgan unli va undoshlarni to'g'ri talaffuz qilish, ng tovushi, ' va belgisi, qo'sh unli va undoshlar qatnashgan so'zlar ro'yxatini tuzish kabi masalalarni sanab o'tadi va «mazkur kamchiliklarni matnlarning katta bazasi asosida so'zlarning ma'lum kontekstda kelish ehtimolini aniqlash orqali bartaraf etishga urinilmoqda» deb ta'kidlaydi⁵.

¹ Неъматов Х. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б. 3.

² Неъматов Х. Ўша асар. – Б. 5.

³ Тулдава Ю. Проблемы и методы квантитативно-системного исследования лексики. – Таллин: Валгус, 1987. – С.104.

⁴ Голуб И.Б. Стилистика современного русского языка. – Москва: Высшая школа, 1986. – С. 34.

⁵ Пулатов А. Компьютер лингвистикаси. – Тошкент: Академнашр, 2011. – Б.20.

M.Hakimov va V.Jabborovlar nutqni, jumladan poetik nutqni tashkil etishdagi tovushlarning xoslanishini statistik metodga tayangan holda tahlil etib, *d, u* tovushlarining ham poetik nutqqa xoslanganligini; *q, g', ng, v, ch, h, x, f, j, p* tovushlari chastotasining nisbatan kam ekanligini; *a, i* unililari, *t, b, s, y, k, o', sh, z, e, g* tovushlarining umumnutq tovushlari hisoblanishini isbotlab berishgan¹.

S.Karimov «O'zbek tilining fonetik stilistikasi» asarida tovushlarning she'riy matnlarga xoslanganligi haqida xulosa chiqarish uchun ular nasriy matnlar bilan ham qiyoslanishi zarurligini va ular orasida qaysi bir tovushga poetik matnlar uchun xoslangan element sifatida qarash mumkinligi ta'kidlaydi². «Agar fonemaning tovush haqidagi tasavvur ekanligini inobatga olsak, aynan tovushlardagi tovlanishlar tufayli nutqda til birliklari ma'nolaridagi ottenkalarining yuzaga chiqishini ham tan olishimizga to'g'ri keladi. Bu e'tirof esa, o'z navbatida, tovushlar talaffuzidagi turli-tumanlik nafaqat fonemalarni, undan yirik ko'lamdagi til birliklarida vujudga keladigan ottenkalarni ham farqlashimizga olib keladi. Bu ottenkalar nutq jarayonida til birliklarida paydo bo'layotgan stilistik ottenkalardir»³.

Demak, turli janrlar matnidagi tovushlarni statistik jihatdan o'rganish, birinchidan, janrlar uchun xoslangan elementlarni aniqlashga, ikkinchidan, so'zlarning stilistik ottenkalarini paydo bo'lish sabablarini o'rganishga, uchinchidan, matnni tahrir, tarjima qilish va avtomatik ishlov berish kabi kompyuter dasturlarini yaratishda manba vazifasini bajarishga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, matnda so'z qo'llanishining o'ziga xos xususiyatini aniqlash uchun, avvalo, fonemalarning matndagi qo'llanish chastotasini tahlil qilamiz⁴.

Doston, maqol, topishmoq, qo'shiq, ertak janrlariga oid o'rtacha 1000 ta so'zni qamrab olgan matnlarlarda qo'llangan harf-tovushlarning statistikasi quyidagicha bo'ldi:

¹ Hakimov M., Jabborov V. Poetik nutqda tovushlarning xoslanishiga doir // Ўзбек тили ва адабиёти, 2006, №4. – Б.21.

² Каримов С. Ўзбек тилининг фонетик стилстикаси. – Самарқанд, 2016. – Б. 129.

³ Жамолхонов Х. Ўзбек тилининг назарий фонетикаси. – Тошкент: Фан, 2009. – Б.21.

⁴ Тулдава Ю. Ўша асар. – С. 105.

3.1-jadval.

<i>doston janri</i>			<i>maqol janri</i>			<i>topishmoq janri</i>			<i>ertak janri</i>			<i>qo'shiq janri</i>		
A	738	13,00%	A	733	13,00%	A	614	13,00%	A	774	13,00%	A	1160	20,00%
I	826	14,00%	I	666	12,00%	I	631	13,00%	I	751	13,00%	L	816	14,00%
N	407	7,00%	N	523	9,10%	R	347	7,10%	N	400	6,90%	I	515	8,90%
B	394	6,80%	L	390	6,80%	O	307	6,30%	R	349	6,10%	N	414	7,20%
R	362	6,20%	R	342	6,00%	L	229	4,70%	B	348	6,00%	O	290	5,00%
L	348	6,00%	G	313	5,50%	Q	229	4,70%	L	348	6,00%	M	259	4,50%
D	277	4,80%	O'	234	4,10%	T	225	4,60%	O	297	5,10%	B	227	3,90%
O	264	4,50%	T	234	4,10%	N	223	4,50%	D	296	5,10%	R	226	3,90%
T	248	4,30%	O	226	4,00%	M	221	4,50%	T	190	3,30%	G	174	3,00%
G	184	3,20%	B	216	3,80%	D	207	4,20%	Q	174	3,00%	T	170	2,90%
U	174	3,00%	S	175	3,10%	U	179	3,70%	K	165	2,90%	D	162	2,80%
O'	165	2,80%	M	167	2,90%	B	166	3,40%	U	163	2,80%	U	159	2,80%
Y	163	2,80%	K	166	2,90%	K	163	3,30%	G	160	2,80%	Y	158	2,70%
K	159	2,70%	U	153	2,70%	S	156	3,20%	O'	159	2,80%	S	140	2,40%
Q	143	2,50%	D	149	2,60%	Ye	125	2,50%	M	158	2,70%	O'	123	2,10%
M	139	2,40%	Q	138	2,40%	O'	125	2,50%	Y	151	2,60%	Q	122	2,10%
Z	131	2,20%	Ye	132	2,30%	G	120	2,40%	Ye	149	2,60%	K	93	1,60%
Ye	119	2,00%	Z	109	1,90%	Y	112	2,30%	S	142	2,50%	Ye	75	1,30%
S	108	1,90%	Y	85	1,50%	Z	107	2,20%	Ch	119	2,10%	Sh	64	1,10%
Sh	86	1,50%	Sh	81	1,40%	Sh	70	1,40%	Sh	80	1,40%	Z	60	1,00%
Ch	60	1,00%	G'	61	1,10%	G'	63	1,30%	Z	68	1,20%	Yo	54	0,94%
V	51	0,88%	Ch	60	1,00%	Ch	60	1,20%	X	54	0,94%	Ch	43	0,75%
H	42	0,72%	V	60	1,00%	Yo	43	0,88%	V	51	0,88%	G'	43	0,75%
E	40	0,69%	P	57	1,00%	V	41	0,84%	G'	41	0,71%	Ya	39	0,68%
G'	38	0,65%	E	55	0,96%	P	33	0,67%	E	39	0,68%	J	30	0,52%
X	34	0,58%	Yu	50	0,87%	Ya	24	0,49%	P	35	0,61%	H	29	0,50%
P	29	0,50%	Yo	47	0,82%	E	21	0,43%	H	32	0,55%	X	28	0,49%
Yo	27	0,46%	H	37	0,65%	Yu	19	0,39%	Yu	20	0,35%	V	28	0,49%
F	21	0,36%	X	23	0,40%	J	18	0,37%	J	19	0,33%	P	23	0,40%
Yu	15	0,26%	Ya	22	0,38%	X	13	0,27%	Yo	17	0,29%	Yu	15	0,26%
J	10	0,17%	F	8	0,14%	H	10	0,20%	Ya	8	0,14%	E	13	0,23%
Ya	10	0,17%	J	8	0,14%	F	3	0,06%	'	7	0,12%	F	7	0,12%
'	5	0,09%		0	0,00%	S	0	0,00%	F	5	0,09%	'	6	0,10%
S	0	0,00%	'	0	0,00%	'	0	0,00%	S	0	0,00%		0	0,00%
	0	0,00%	S	0	0,00%		0	0,00%		0	0,00%	S	0	0,00%

Jadval yordamida ushbu janrlarda eng faol bo'lgan tovushlar haqida tasavvurga ega bo'lish mumkin. Umumiy va 1000 so'zli matnlardagi tovushlar qo'llanishidan darak beruvchi harflarning qo'llanish chastotasidagi farqlar juda katta emas. Masalan, *a* va *i* tovushlarining doston, maqol, topishmoq, ertak matnlarida uchrashi 13-14 % atrofida, ammo qo'shiqda *a* 20 %ni, *i* esa 9%ni tashkil etadi. Yoki *b* va *l* tovushlarining qo'llanishi 3,5 %dan 7%gacha bo'lgan oraliqda joylashgan, ammo *l* undoshining qo'shiqda qo'llanilishi 14 %ni ko'rsatmoqda.

Mana shu statistik dalillarning o'zi ham O'XOI janrlari fonetikasi haqida ba'zi bir xulosalarni chiqarishga asos bo'ladi. O'zbek tili tovushlar tizimidagi elementlarni shartli ravishda uchga – yuqori, o'rta, quyi darajalarga ajratganimizda, birinchi o'nlikni egallash dara-

jasidagi farqlar, yuqorida ta'kidlaganimizdek, unchalik katta emas. Ular quyidagilar: dostonlarda – *a, i, n, b, r, l, d, o, t, g*; maqollarda – *a, i, n, ye, l, s, sh, f, b, z*; topishmoqlarda – *a, i, r, o, l, q, t, n, m, d*; ertaklarda – *a, i, n, l, b, r, o, d, m, g*; qo'shiqlarda – *a, l, i, n, o, m, b, r, g, y*.

Bu tovushlar jami 18 tani tashkil etadi va ular orasida *a, o, i* unilari va *l, n, b, r, g, d, m* undoshlari eng faol tovushlar sanaladi. Qolgan *t, ye, z, y, q, s, f, sh* tovushlari esa keyingi o'rinlarni ishg'ol etadi. Ularning qo'llanishdagi faollikda tabiiylik bor va bu qo'llanish o'zbek nutqining fonetik me'yorlariga to'la mos keladi. Bu fikrni o'zbek tilshunosligida olib borilgan boshqa kuzatishlar ham tasdiqlaydi. Masalan, M.Hakimov va V.Jabborovlar tomonidan e'lon qilingan «Poetik nutqda tovushlarning xoslanishiga doir» maqolasida E.Vohidovning «O'zbekim» qasidasi statistik jihatdan o'rganib, unda 400 ta unli, 600 ta undosh tovush borligi aniqlangan. Bu matnda ham *a* va *i* unilari qo'llanishining ustuvorligi hamda 128 va 119 nisbatda bo'lganligi qayd etilgan. Maqola mualliflari masalaga o'z maqsadlaridan kelib chiqqan holda yondashib, bu unli tovushlarning qo'llanishidagi faollik ularni sof poetik tovushlar deb atashga asos bo'ladimi, degan savolni o'rtaga qo'yadi va quyidagi xulosalarini ma'lum qiladi: «*a* va *i* unilalarining qasida tovush tuzilishida chastota jihatdan o'ta ortiqligi ularning poetik nutqqa xoslangan «asosiy poetik tovush» maqomini olishlari uchun «da'vo» qilishlariga asos bo'la olmaydi. Ular, ta'bir joiz bo'lsa, poetik nutqda asosan «qora ish» - sintaktik aloqa uchun xizmat qiladi»¹.

Shu mazmundagi kuzatishlar S.Karimovning «O'zbek tilining fonetik stilistikasi» nomli monografiyasida ham mavjud. Tadqiqotchi Muhammad Alining «Saylanma» she'riy to'plamiga kiritilgan kichik she'riy asarlari misolida olib borgan. Uning olib borgan kuzatishlari natijalari quyidagicha: «Saylanma»ning 11,46,80,82,102-betlaridagi she'rlar matnlarida 248 ta o'zak so'z 279 ta so'zshakl tarzida 348 marta qo'llangan bo'lib 5 martadan 1 martagacha uchraydi va ularda 2043 ta harf-belgi ishlatilgan: «asosiy raqamlarni tashkil etadigan, 70 va 300 oralig'ida bo'lgan birinchi o'nlikdagi tovushlar *a, i, o, l, n, r, d, y, m, u* bo'lib, umumiy 2043 marta foydalanilgan tovushlarning 62,2 foizini (1373 ta) tashkil etadi»². Bu tadqiqotlar o'zbek tili fonetik manzarasi haqida muayyan tasavvurlarni uyg'ota oladi, albatta. Am-

¹ Ҳақимов М., Жабборов В. Ўзбек тили ва адабиёти, 2006, №4, -Б.21.

² Каримов С. Ўзбек тилининг фонетик стилистикаси. – Самарқанд, 2016. –Б.131.

mo ularning matnlardagi ishtirokiga hamma o‘rinlarda ham bir xil o‘lchov qo‘yish tarafdori emasmiz. Chunki, boshqa janrlardan keskin farq qilib, qo‘shiqlardan olingan tanlanma matnda *a* unlisining 20%ni, *l* undoshining 14 %ni tashkil etishi bu yuqori chastotalikning sababini aniqlashni taqozo etadi. Buning uchun tahlil obyekti qilib olingan yuqoridagi 1000 so‘z atrofidagi qo‘shiq matnining lug‘ati tarkibiga ko‘z yugurtirishga to‘g‘ri keladi. Masalan, har bir janrdan 10 ta yuqori chastotali so‘zlarning qo‘llanishiga e‘tiborni qaratamiz.

3.2-jadval.

<i>doston</i>		<i>maqol</i>		<i>topishmoq</i>		<i>ertak</i>		<i>qo‘shiq</i>	
<i>bir</i>	20	<i>o‘z</i>	20	<i>gilam</i>	25	<i>bir</i>	27	<i>alla</i>	193
<i>biylar</i>	19	<i>yolg‘iz</i>	18	<i>yo‘q</i>	22	<i>chol</i>	19	<i>bolam</i>	47
<i>bo‘lib</i>	18	<i>bo‘l</i>	16	<i>bir</i>	20	<i>deb</i>	15	<i>alla-yay</i>	24
<i>ham</i>	14	<i>bo‘lmas</i>	16	<i>bor</i>	13	<i>dedi</i>	14	<i>alla-yo</i>	19
<i>bu</i>	13	<i>yel</i>	16	<i>yer</i>	13	<i>ekan</i>	14	<i>jonim</i>	15
<i>olib</i>	11	<i>yer</i>	15	<i>biri</i>	10	<i>bilan</i>	13	<i>jon</i>	7
<i>qirq</i>	11	<i>el</i>	13	<i>otim</i>	10	<i>olib</i>	12	<i>qo‘zim</i>	7
<i>berdi</i>	9	<i>ham</i>	13	<i>og‘ir</i>	10	<i>qarg‘a</i>	12	<i>katta</i>	6
<i>kun</i>	9	<i>bir</i>	12	<i>desam</i>	9	<i>borib</i>	10	<i>seni</i>	6

Qo‘shiq matnidagi *alla* (193), *bolam* (47), *alla-yay* (24), *alla-yo* (19) birliklari eng yuqori chastotali so‘zlar sifatida namoyon bo‘lib, lug‘at eng yuqori beshligida turibdi. Agar ularning shakldoshlarini va ular bilan birgalikda qo‘llaniladigan *aytmoq* singari elementlarni hisobga olsak, *a* tovushi chastotasi yuqoriligining sabablari ayon bo‘ladi. Tanlangan qo‘shiqlar matnida *l* tovushining 800 dan qo‘llanganligi ham asosan, yuqoridagi so‘zlar bilan bog‘liq: *Alla*, *bolam*, *alla-yay*, / *Jonim*, *bolam*, *alla-yay* kabi. Bundan tashqari, «Alla»lar matnida ekspressivlik uchun xizmat qiladigan *sinlim*, *sinbatlim*, *tarlonim*, *arslonim*, *qoplonim*, *yuraklim*, *keraklim*, *yulduzim*, *burgut qoboqlim*, *bahrin tirnoqlim*, *bulbulim*, *lolam*, *qizil gulim* va *uxlamoq* singari subyektiv baho anglatuvchi va *alla* bilan bog‘liq harakatni bildiruvchi so‘zlar hisobiga *l* tovushi ishtirok etgan so‘zlar faol qo‘llangan. Shuningdek, *-lar* ko‘rsatkichi o‘zining ko‘plik ifodalash doirasidan tashqariga chiqib, allaning nihoyatda ta’sirli bo‘lishi uchun xizmat qilishi evaziga ham *l* tovushi nafaqat faollashgan, balki eng muhim lingvopoetik vosita sifatida qo‘shiqlar tarkibida ahamiyat kasb etgan:

Suyansang, so‘rilar bo‘lay, alla,
O‘t yoqsang mo‘rilar bo‘lay, alla.

*Boshingda parvonalar bo'lib, alla,
Uyingda cho'rilar bo'lay, alla singari.*

Qo'shiqlar matnida muayyan tovushning faollik yoki nafaollik darajasi haqida so'z yuritganda, yuqorida tahlil qilingan holatni ilmiy-metodik yo'nalish sifatida qarash mumkin bo'lgani holda barcha qo'shiqlar matni uchun umumiy-ideal o'lchov sifatida qabul qilish to'g'ri bo'lmaydi. Biz faqat 1000 ta so'z ko'lamidagi matnni tahlil obyekti qilib olganimizni esdan chiqarmasligimiz kerak. Bir matnda faol sanalgan *a* yoki *l* tovushi boshqa bir matnda o'zini oqlamasligi mumkin. Chunki qaysidir bir til birligini matnda aktuallashtiruvchi va yadroviy so'zga aylanuvi, janr doirasida tanlangan mavzu ifodasiga bog'liq bo'ladi. Binobarin, bu so'zlarning tovush tarkibi ham shunga bog'liq tarzda shakllanadi.

Fikrimizning tasdig'i uchun ertak janridagi matnni ko'zdan kechiramiz. 1021 so'z qo'llangan ushbu janrga oid matnda jami 5769 harf mavjud bo'lsa, shundan eng yuqori chastotali tovushlar o'nligi quyidagilar ekanligi aniqlandi: *a* – 774 – 13,00%, *i* – 751 – 13,00%, *n* – 400 – 6,90%, *r* – 349 – 6,10%, *b* – 348 – 6,00%, *l* – 348 – 6,00%, *o* – 297 – 5,10%, *d* – 296 – 5,10% kabi. Ularning birortasini ertakka xos tovushlar sifatida e'tirof etib bo'lmaydi. Ammo bu tovushlar faolligini ularning umumo'zbek tovushlari sifatida ertaklar matnida ham qatnashganini ta'kidlagan holda aynan shu janr uslubiga xos bo'lgan so'zlar tarkibida kelib faollashganini ta'kidlash to'g'ri bo'ladi. Masalan, *bir bor ekan, bir yo'q ekan*. Yoki *demoq* fe'lining *deb* (15), *debdi* (4), *degan* (3), *deganda* (1), *dedi* (14), *deyishibdi* (1), *demanglar* (2), *desa* (2), *desang* (2), *desangiz* (3) tarzida, *emoq* ning *edi* (6), *edilar* (1), *edim* (2), *ekan* (14), *ekanlar* (1), *emish* (2) shaklidagi faollik yuqoridagi ertaklarning ifoda uslubiga xos bo'lgan jumladagi *bir, bor* elementlarining doimiy takrorlanishi ertaklar matnida ayrim so'zlarning xoslanishiga olib kelgan. Tabiiyki, ular tarkibidagi tovushlar ham shunga bog'liq tarzda faollik kasb etadi, ya'ni muayyan tovushlarning faollashuvi ular shakllantiradigan ertaklarga xos so'zlar bilan birga kechadi.

Ushbu matnlarda ' belgisi bilan bog'liq bo'lgan yana bir holat kuzatiladi. Xuddi shu belgiga ega bo'lgan so'zlar doston va ertak matnida 5 martadan, qo'shiq matnida 2 marta uchraydi. **Dostonda:** *Biylar aytdi: – ... bu **daf'a** bizdan nima ko'tohlik o'tdi, bizni bunday behurmat qildinglar. «... bizlardan tilla-tanga **in'om** olsa», – deb uylarni o'ylab,*

biylar ovga jo'nab ketdi. **Ertakda:** Ammo do'stlik yaxshi ekan, endi sizga sira zarar yetkazmayman, – deb chinakam **va'da** beribdi. «Ha, padaringga **la'nat** Laylakvoy, meni aldab boshqa xumcha beribdi; men ertaga borib boshqa sovg'a so'rayman», deb qo'ydi. **Qo'shiqda:** **Za'farondek** sarg'ayibman / Bandida qolgan olmadek... **Na'ra** sherday haybatlim. / Alla, bolam, alla-yay, / Jonim, bolam, alla-yay kabi. Garchi gaplar tarkibidagi ' belgili so'zlar na dostonlar, na ertaklar, na qo'shiqlar tili va uslubiga xos bo'lmasa-da, kompyuter ta'minoti yordamida tarkibida ushbu belgi bo'lgan arabcha so'zlarni bir yerga to'plash va maqsadli tahlil qilish imkoni yaratiladi.

Topishmoqlar haqida fikr yuritadigan bo'lsak, «topishmoqda ko'rsatilgan sifatlar topishmoq asosidagi narsaning shakli, tusi-rangi, belgisi, qattiq-yumshoqligi, quloqqa eshivilishi va ko'rish mumkinligiga qarab turli xil bo'ladi». «Ba'zi topishmoqlar quloqqa eshivilishiga, tovushiga qarab yaratiladi»¹. Masalan, **Shiliq-shiliq etadi, O'zi sira to'ymaydi (Mesh). Taltayib turadi, Tarsillatib uradi (keli) (T.136)**. Misollardagi **t, sh** tovushlari topishmoqning ohangdorligi, musiqiyligini vujudga keltirish bilan birga tinglovchining javob tezroq topishga undamoqda. Tabiiyki, boshqa janrlardagi kabi topishmoqlar tilida turli shevalarga xos fonetik xususiyatlar saqlanib qolgan. Masalan: **Qamish boshi qaltiroq / Jilg'a to'bi jaltiroq, (Shamol, suv) (T.23). Jumboqqinam jutuldi, / Toqqa qarab qutuldi (Zilzila) (T.23)**. Bu o'rinda «jaltiroq» so'zi «yaltiroq», «jutuldi» so'zi «yutildi» shaklida almashtirib bo'lmaydi. Chunki, birinchidan, tovushlarning takrori ohang va musiqiyligiga, ikkinchidan, topishmoqning badiiyligiga putur yetadi.

Matnlarni tovush jihatdan tashkil etish nutqning ta'sirchanligi va obrazlilikiga xizmat qiladi. Darhaqiqat, har qanday matnga xos bo'lgan fonetik xususiyatlarni tahlil etishda qo'l kelishi mumkin bo'lgan yuqoridagi lingvostatistik usullar O'XOIning har bir janri tiliga xos bo'lgan jihatlarni o'rganishda ishonchli yo'l hisoblanadi. Shu boisdan, quyida og'zaki ijod namunalari tilining alohida fonetik xususiyatlarini ko'rsatishda fikrlarimizning asosli bo'lishi uchun tahlillarimizni yana ushbu usulga tayangan holda davom ettiramiz. Chunki «asarlar tilida uchraydigan ayrim fonetik o'zgarishlargina badiiy matnda stilistik mazmun kasb etadi»². O'XOI matnlariga qo'yidagi

¹ Хусаинова З. Сўнги сўз. Қаранг: Топишмоқлар. –Тошкент, 1981. Б.342.

² Каримов С. Ўзбек тилининг фонетик стилистикаси. – Самарқанд, 2016. – Б. 126.

fonetik hodisalar xos bo'lib, kompyuter lisoniy bazasini yaratishda unga alohida e'tibor qaratishimiz lozim:

1. *Unli fonemalarning cho'zilishi*. Matnlarda «ma'no farqlovchi cho'ziq unlilar bo'lmay, balki sporadik holatda vujudga keladigan, ya'ni ma'no farqlash xususiyatiga ega bo'lmagan ikkinchi darajali cho'ziq unlilar mavjud»¹. «Ko'pchilik tillarda, jumladan, o'zbek tilida ham unlilarning cho'zib talaffuz etilishi ma'lum ekspressiv vazifani bajaradi. Unlilar sof ovozdand iborat bo'lganligi tufayli ularda ohangdorlik kuchli bo'ladi va ulardagi prosodik (nutqda tonning balandligi, davomlilik) xususiyatlari shodlanish, xursandlik, kayfiyatning yaxshiligi; hayratlanish, taajjub, iztirob, o'kinish; g'azablanish, xafalik, kuchli to'lqinlanish kabi konnotativ ma'nolarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi»². O'XOI janrlari matnida cho'ziq unlilar quyidagi usullar bilan yuzaga kelgan. Yondosh unlining cho'ziq talaffuz etilishi ma'lum undosh fonemaning tushib qolishi hisobiga bo'ladi:

[**k**] fonemasining tushishi natijasida unli cho'ziladi: *Uli-tiri*, (D.i=1)³, *katta-kichi* (D.i=1), *chuchu* (Q.i=3).

[**q**] fonemasining tushishi natijasida unli cho'ziladi: *Qullu bo'lsin*, *akajon arg'umog'ing* (D.82⁴); (D.i=3). *Bir xili yig'laydi*, «*qismatim qatti*» (D.135); (D.i=1).

Bu o'rinda tovushlarning cho'zilishi nutq muallifining subyektiv munosabatiga bog'liq bo'ladi. «*Qullu bo'lsin*» birikmasida [**u**] fonemasining ataylab cho'zilishi bilan so'zlovchining emosional holati ta'kidlanib, «*xursand ekanligi*» pragmatik ma'nosi yuzaga chiqadi. «*Qismatim qatti*» birikmasida esa, [**i**]ning cho'zilishi bilan pragmatik ma'noning yuqoridagiga nisbatan aks, ya'ni «*ezilish, qiynalish, tashvishlanish*» ma'nosi hosil bo'lgan. S.Karimovning ta'kidlashicha, «har bir badiiy detal o'ziga xos bo'yoqlarda chizilar ekan (mas., xursandchilik yoki qayg'u, xushchaqchqlik va motam kabi holatlar), ularga mos tarzda nafaqat so'zlar, balki tovushlar ham tanlanishi mumkin. Badiiy matnda obrazlar tovush yordamida ham kuchaytiriladi»⁵.

¹ Тошкент области ўзбек шевалари. - Тошкент: Фан, 1976. –Б. 8; Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. - Тошкент: Фан, 1962. – Б.82; Решетов Р.Р. Узбекский язык. I, 1959. - С.156-157.; Дмитриев Н.К. Вторичные долготы тюркских языков: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I, Фонетика. - Москва, 1955. С.198-203; Абдуллаев Ф. Чўзик унлиларнинг табиати тўғрисида // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1959. № 3. 27-33-бет.

² Яхшиева Г. Ўзбек тилида фонографик услубий воситалар. – Тошкент: Фан, 1996. –Б. 14-27.

³ Д. –достон матни, Э. –эртак матни, М.- мақол матни, Т.- топишмоқ матни, Қ.-кўшиқ матни. і – сўзшакли. Рақам сўзнинг матнда қўлланиш частотаси.

⁴ Мисол олинган манба саҳифаси.

⁵ Каримов С. Ўзбек тилининг фонетик стилистикаси. - Самарканд, 2016. – Б. 12.

[l] fonemasining tushishi natijasida unli cho'ziladi: *bo'sin* (Q.i=3), *ke* (Q.i=2).

[g] fonemasining tushishi natijasida unli cho'ziladi: *uli* (D.i=2), *ulli-ulli* (Q.i=2).

Bo'g'in o'zgarishi va fonemalarning qayta taqsimlanishi natijasida: *boshimdolib* (D.i=2), *so'zdaytib* (D.i=32). So'z o'rtasidagi undosh fonemalarning tushishi va unlilarning torayishi natijasida: *bo'p* (D.i=225; M.i=1; Q.i=2; T.i=1), *bo'pti* (D.i=25; M.i=1; Q.i=8; E.i=3). O'XOI asarlari tilida «tovush cho'ziqligi emosionallik va ekspressivlik bilan bog'liq holda kechadi. Ayrim tovushlarning so'zda cho'ziq talafuz etilishi so'z ma'nosidagi emosionallik va ekspressivlikni ifodalaydi»¹.

2. Unli fonemalarning o'zgarishi.

[i>u] o'zgaradi: *buzular*, *uzular* (D.i=1).

[u>i] o'zgarishi: *zaril* (D.i=1), *gugirt* (Q.i=1).

O'XOI asarlari matnida «...ba'zi so'zlarning tovush tomonidan o'xshash bo'lib qolishi natijasida omonimlar tug'iladi»².

Masalan: *Sening yurgan yering adir o'rama?*

Oldi ur kelganda otni o'rama? (D.29)

Fonemalarning o'zgarishi bilan hosil bo'lgan omonim so'zshakllarning ma'no farqlanishi matnda oydinlashadi. Birinchi *o'rama* – *o'rmi*, ikkinchi *o'rama* – *o'rarmi* ma'nosida qo'llangan.

[u>a], [a>u] o'zgarishi: *dastarxon* (D.i=14), *shulla* (D.i=1).

[a>o] o'zgarishi: *qobog'* (D.i=4), *sarosi* (Q.i=1).

[a>i] o'zgarishi: *nечи* (Q.i=2).

3. Unli fonemaning kuchsizlanishi. Unli fonemalarning ayrim so'zshakllar doirasida kuchsizlanishi yoki reduksiyaga uchrashi xalq tili uchun xosdir. Bu hodisa bir tomondan, so'z tarkibidagi ayrim unli-larning zaif pozitsiyada turishi bilan izohlansa, ikkinchidan, so'z strukturasi o'zgarishi, bo'g'in torayishi bilan bog'liq bo'lgan boshqa fonetik hodisalar orqali yuzaga keladi³.

[i] unlisi kuchsizlanadi: *kalmago'y* (D.i=22), *boshimdolib* (D.i=2).

[u] unlisi kuchsizlanadi: *shukrilillo* (D.i=10; E.i=4), *tovshi*, *kovshi* (T.i=1).

¹ Миртожиев Р.М. Ўзбек тили фонетикаси. - Тошкент: Фан, 2013. – Б. 20.

² Тошкент области ўзбек шевалари. - Тошкент: Фан, 1976. – Б.11.

³ Абдуллаев Ф.А. Фонетика Хорезмских говоров. - Ташкент, 1967. – Б.69; Тошкент области ўзбек шевалари. - Тошкент, 1976. – Б.13.

[a] unlisi kuchsizlanadi: *ololmas* (D.i=4; E.i=5; M.i=2; T.i=1; Q.i=2), *borolmaysan* (D.i=10; E.i=3; M.i=2), *qololmaysan* (D.i=11), *ko'rolmaysan* (D.i=16; M.i=3; T.i=1; Q.i=2), *bilolmaysan*, *borolmaysan* (D.i=2).

4. *Unli fonemaning ortishi*. Nutqda tovush orttirilishida fonostilistika bilan aloqador bo'lgan pragmatik ma'no yuzaga keladi. Chunki «tildagi biror stilistik xususiyat leksik yoki grammatik jihatdan to'la namoyon bo'lmasa, uni fonetik jihatdan shakllantirish natijasida to'ldiriladi»¹.

Nutqda talaffuzni osonlashtirish uchun unli fonemalar tushiriladi. Ammo ayrim o'zlashgan so'zshakllarda buning aksi kuzatiladi: *rasimi* (D.i=8), *aqili* (D.i=12).

5. *Undosh fonemalarning o'zgarishi*. [b>p] hodisasi nutqda so'z oxirida muntazam bo'lib, so'z boshida va o'rtasida ham uchraydi: *kep* (D.i=57), *op kep* (D.i=2).

[b>m] hodisasi ba'zan sonor tovushlar ta'sirida yuzaga keladi²: *minan* (Q.i=4).

[m>b]: bo'ljal / mo'ljal: *bo'ljalning* (D.i=3).

[v>l]: *shulla* (D.i=1).

[v>b]: *chibin* (D.i=5).

[g>y]: *tuyildi* (D.i=1), *iyana*, *tuyna* (T.i=2), *teydirib* (D.i=8; Q.i=2).

[g'>v]: *ovirdi* (D.i=3); *tov-tov* (M.i=3; Q.i=4), *buvun-buvun* (T.i=4).

[g'>y]: *jiyildi* (D.i=15), *boylading* (D.i=50; M.i=5; Q.i=24; E.i=8).

[r>l]: *devolcha* (E.i=6; T.i=8; Q.i=1), *sayl* (D.i=18; Q.i=12), *zarul* (D.i=1), *zalal* (D.i=2).

[h>y]: *soyibi* (D.i=6), *joyildi* (D.i=1), *panoyim* (Q.i=1).

[s>ch]: *choching* (D.i=13; T.i=1;), *chochog'i* (D.i=2), *chichqon* (D.i=5; Q.i=4).

[y>j]: *jiyildi* (D.i=4), *jaltiroq* (T.i=1).

[t>d]: *dovush* (D.i=24), *dengi-dushi* (D.i=8), *odingdanay* (Q.i=6).

[n>l]: *lodon* (D.i=23).

[f>p]: *jup* (Q.i=2; E.i=2), *zulupi* (Q.i=1).

O'XOI asarlarida *f* tovushi kam qo'llanuvchi fonema bo'lib, o'rniga *p* fonemasi qo'llanilgan. Bunga sabab, «*f* tovushi bilan

¹ Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. - Тошкент, 1992. - Б.16.

² Тошкент области ўзбек шевалари. - Тошкент: Фан, 1976. - Б.18; Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. - Тошкент: Фан, 1962. -Б. 96.

boshlanuvchi ko'pchilik so'zlar chetdan – arab yoki fors tilidan qabul qilingani bois ularning o'zbekcha talaffuzida muayyan qiyinchiliklar vujudga keladi: *falokat/falakat – palakat, falonchi – palonchi, farzand – parzand* kabi»¹. Bu esa folklor asarlarining tili qadimiy ekanligidan dalolat beradi.

[*n>m*]: *gulg'umcha* (D.i=2), *emdi* (D.i=1).

[*p>v*]: *teva* (M.i=4; Q.i=1).

[*ch>j*]: *birinj* (Q.i=2).

Misollarda ko'rinadiki, tovushlarning o'zgarishi birinchidan, yashirin maqsadni, vazifa asosidagi munosabatni ifodalash bilan fonopragmatik, ikkinchidan, talaffuz me'yori asosida ijtimoiy mavqeyini tushunib olish orqali sosiofonetik, uchinchidan, imitasiya usuli bilan ma'lum bir obrazli ma'no ifodalashi orqali fonosemantik ifodalashga xizmat qilgan. Nutq subyekting yosh jihatdan farqi, shunga ko'ra o'ziga xos ohangi sosiofonetik omilni ro'yobga chiqargan².

6. *Undosh fonemalarning tushishi* xususiy munosabat va pragmatik ma'no ifodalovchi salbiy yoki ijobiy hodisa sifatida baholanadi:

[*l*]: *ketirsa* (Q.i=8).

[*q*], [*t*]: *go'sh* (Q.i=3; D.i=2), *to'r oti* (to'riq ot) (D.i=2), *qullu bo'lsin* (D.i=4).

[*k*]: *o'li-tiri* (D.i=2), *katta-kichi* (D.i=1).

[*g*]: *uli* (D.i=1), *ulim* (Q.i=1).

[*g*]: *tillara, gullara, qullara, ellara, yo'llara, cho'llara* («Alpomish»).

Doston matnida jo'nalish kelishigi qo'shimchasi *-ga* ning talaffuzda qisqargan *-a* ning qo'llanishi me'yoriy holat hisoblanadi va bu uning xalq tiliga yaqinligining ko'rsatkichlaridan biri sanaladi: *akama, tanama, kulbaxonama, enama, orqama* kabi. Ular 896/63 nisbatda qo'llangan.

7. *Undosh fonemalarning ortishi*. [*y*]: *doyim* (D.i=1), *yilon* (D.i=1).

[*ch*]: *chechinib* (D.i=15).

[*n*]: «Alpomish»da u 30 ta so'z tarkibida *n* ning orttirilgani so'z ichida tovush orttirilishi – epentezani dostonlar tili uchun xos xususiyat deb aytish mumkin bo'ladi: *mulkinda, elinda, ko'linda, huk-*

¹ Жамолхонов Х. Ўзбек тилининг назарий фонетикаси. – Тошкент: Фан, 2009. – Б.37.

² Абдуазизов А. Кўрсатилган асар. – Б.17.

minda, badaninda, doboninda, zamoninda, somoninda, kuninda, ke-larinda, axirinda, borinda, qatorinda, tushmasinda, berisinda, qavatin-da, davlatinda, muzofotinda, yurtinda, ostinda, ustinda, viloyatinda, vaqtinda, chinda, ichinda, yilqichinda, boshinda, yaqinda, yig'inda, fi-rog'inda kabi. epenteza hodisasi tilimiz tarixida ham bo'lgan: *Ağgylükñimsuw azaqında kēmish bashında tilä* – xalqqa yaxshilik qil, uni suv tagiga tashlasangda, uni ustida ko'rasan¹. Ammo bu kabi qo'llanish qipchoq dialekti uchun xos xususiyat emas. U o'g'uzlarda va poeziyada faol qo'llaniladi.

8. *So'z birikmalarining qisqarishi*. Bu hodisa og'zaki ijro jarayonida ma'noga putur yetkazilmagan holda, talaffuzni mukammal darajada osonlashtiradi: *shuvaqqacha* (D.i=1), *har na* (D.i=42), *ne* (D.i=151; M.i=11; T.i=17; E.i=5; Q.i=27), *na* (D.i=40; M.i=2; T.i=2; E.i=1; Q.i=3), *qaqqa* (Q. i=2), *anovi* (D.i=12; E.i=7; Q.i=13), *netay* (D.i=1), *naylayin* (D.i=10; Q.i=4), *uytib-buytib* (D.i=46; T.i=1; Q.i=3), *qaytamiz, qaytib* (D.i=3), *nimish* (D.i=7), *keldimikan* (D.i=2), *tuyaman* (D.i=2), *song* (D.i=2).

9. *Fonemalarning o'rin almashinishi*. [p↔r] almashinuvi j-lovchi sheva vakillarining tilini aks ettiradi: *turpoq* (D.i=6; M.i=12; T.i=5; E.i=12; Q.i=5).

O'XOI namunalaridan tanlab olingan matnlarning tovush tizimi yuzasidan olib borilgan lingvostatistik kuzatishlar bu borada muayyan xulosalarga kelishga imkon beradi. Og'zaki ijod namunalarini xalq tilidan transkripsiya asosida yozib olinmaganligi ushbu asarlar tilining haqiqiy fonetik manzarasini aniqlashni qiyinlashtiradi. Buning ustiga, bu materiallarni yozib oluvchilarning ruhiyatida matnni mumkin qadar adabiy tilga yaqinlashtirishga intilish ham, og'izdan-og'izga o'tish jarayonida chet so'zlar qo'shib, matnlarning bir qadar murakkablashib borishi ham ma'lum ma'noda, uni jonli til tabiiyigidan yiroqlashtiradi. Shunday bo'lishiga qaramasdan, muayyan xalq va muayyan davr tilini o'zida aks ettirgan hamda g'oyatda qimmatli ma'naviy meros sanaladigan xalq og'zaki ijodi namunalarini tilshunoslikning barcha parametrlari bo'yicha ilmiy kuzatishlar olib borish tilimiz tarixini, badiiy-didaktik asarlar lingvopoetikasini tadqiq etishda, kompyuter, ya'ni axborot uslubiga moslashtirilgan

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. II том. – Тошкент: Фан, 1963. -Б.126.

tilimizning boshqa tillar bilan muloqotga kirishishini osonlashtirishda muhim vazifa sanaladi.

Ana shu tadqiqotlar tizimida qaraladigan fonetik vositalarga oid lingvostatistik va leksikografik kuzatishlar esa O'XOI matnlariga doir to'plangan materiallarning to'la-to'kisligiga, janrlar tiliga xos fonetik xususiyatlarga oid tadqiqotlarning mukammal va ishonchli bo'lishiga olib keladi. Yuqoridagi folklor matnlaridagi fonetik o'zgarishlar tahlili ana shunday xulosalarga kelishimizga asos bo'ldi.

3.2. Leksik birliklarning lingvostatistikasi

Statistik usul lug'aviy birlikning chastotasi aniqlash, uni matnlar qurshovida ajratib olish, to'plash va fonetik, leksik-semantik, grammatik jihatdan tahlil etish imkoniyatini yuzaga keltiradi. Ushbu bo'limda statistik-informasion uslubni qo'llagan holda, janrlararo qiyosiy tavsifni amalga oshiramiz. Janrlararo o'zaro qiyoslash janrlarda qo'llangan so'zshakllarining o'xshash, farqli xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi. Tanlanma matn sifatida tadqiq qilinayotgan janrlar – doston, ertak, maqol, qo'shiq, topishmoq o'rtasidagi kvantitativ-leksik yaqinlik darajasini aniqlash, nutqiy aktda leksik birliklarning vazifasidagi mushtarak hamda xususiylik, o'ziga xoslik tomonlarini kuzatish janrlarning qiyoslanishi orqali amalga oshiriladi. Natijalar Spirmenning rang korrelyasiya qonuni orqali tahlil qilinadi¹. Bunda ranglar qiyoslanib quyidagi ifoda bilan oydinlashadi:

$$P = 1 - \frac{6 \sum Di^2}{n^2(n-1)} \quad (6).$$

Bunda: P – Spirmen usuli bilan rang korrelyasiya koeffisienti;
 Di^2 - so'zshakllarining rang bo'yicha har xilligi; n – ikki lug'atdagi so'zshakllarning miqdori; 1 dan n gacha – so'zshakllarining ketma-ketlik miqdori.

Yuqori chastotali so'zshakllarni ranglar orqali qiyoslash quyidagi masalalarni aniqlaydi: 1) besh janrning tili va so'z qo'llash jarayonidagi yaqinlikni; 2) matnlarning moddiy yaqinligini².

¹ Тулдава Ю. Проблемы и методы квантитативно-системного исследования лексики. - Таллин: Валгус, 1987. - С.132; Айымбетов М.К. Проблемы и методы квантитативно-типологического измерения близости тюркских языков: Дис. док. фил. наук. - Ташкент, 1997. - С.88.

² Айымбетов М.К. Проблемы и методы квантитативно-типологического измерения близости тюркских языков. Дисс... док. фил. наук. -Ташкент, 1997. – С. 87.

Birinchi vaziyatda tanlanma matnlardagi soʻzshakllarning fonetik koʻrinishi, oʻzagi hisobga olinmagan holda, ularning qoʻllanish rangi, ekvivalentlarning maʼnosi chogʻishtiriladi.

Ikkinchi vaziyatda soʻzshaklining fonetik koʻrinishi, oʻzagi bilan birga ekvivalentlarning rangi ham alohida koʻzdan kechiriladi. Qiyoslanayotgan matnning hajmi turli xil boʻlgach, matnda soʻzlarning qoʻllanish nisbati aniqlanadi.

Doston-ertak, doston-maqol, doston-qoʻshiq, doston-topishmoq janrlari lingvostatistikasi. Chastotali lugʻatning (1-300) oraligʻida boʻlgan zonada doston-ertak-maqol-qoʻshiq-topishmoq oʻrtasida jami 30 ta soʻzshakllari oʻzaro teng qoʻllangan.

Janrlarning juftligini qiyoslaganda esa, chastotali lugʻatning (1-300) oraligʻida boʻlgan zonada doston-ertak janrlari oʻrtasida 35 ta, doston-qoʻshiq oʻrtasida 100 ta, doston-maqol oʻrtasida 71 ta, doston-topishmoq oʻrtasida 73 ta soʻzshakli oʻzaro teng qoʻllangan:

a) soʻzshakllar janrlarda qoʻllanilishining nisbatan yaqin oʻxshashligi: *ot* ($i_d=57 \perp i_e=47$), *yoʻl* ($i_d=87 \perp i_e=78$), *bu* ($i_d=1 \perp i_e=9$), *men* ($i_d=8 \perp i_e=11$), *yaxshi* ($i_d=121 \perp i_e=76$), *katta* ($i_d=130 \perp i_e=72$), *bir* ($i_d=2 \perp i_e=1$), *oʻn* ($i_d=75 \perp i_e=151$), *qilib* ($i_d=16 \perp i_e=12$), *boʻlsa* ($i_d=27 \perp i_e=3$

2), bilan ($i_d=7 \perp i_e=3$), *ham* ($i_d=4 \perp i_e=6$), *yoʻq* ($i_d=97 \perp i_e=42$), *bor* ($i_d=17 \perp i_e=18$).

kun ($i_d=92 \perp i_k=131$), *men* ($i_d=8 \perp i_k=15$), *mening* ($i_d=29 \perp i_k=49$), *nima* ($i_d=31 \perp i_k=43$), *shu* ($i_d=46 \perp i_k=17$), *u* ($i_d=159 \perp i_k=124$), *bir* ($i_d=2 \perp i_k=4$), *oʻn* ($i_d=75 \perp i_k=41$), *olib* ($i_d=24 \perp i_k=21$), *ketdi* ($i_d=45 \perp i_k=22$), *bilan* ($i_d=7 \perp i_k=8$).

ot ($i_d=57 \perp i_m=13$), *yoʻl* ($i_d=87 \perp i_t=91$), *oʻzing* ($i_d=220 \perp i_m=201$), *bir* ($i_d=2 \perp i_m=4$), *yetti* ($i_d=277 \perp i_m=286$), *boʻlsa* ($i_d=27 \perp i_m=6$), *bilan* ($i_d=7 \perp i_m=3$), *ham* ($i_d=4 \perp i_m=1$).

odam ($i_d=54 \perp i_t=50$), *ot* ($i_d=57 \perp i_t=53$), *hech* ($i_d=50 \perp i_t=55$); *bir* ($i_d=2 \perp i_t=1$), *oʻn* ($i_d=75 \perp i_t=36$); *ketdi* ($i_d=45 \perp i_t=31$), *keladi* ($i_d=53 \perp i_t=92$), *bilan* ($i_d=7 \perp i_t=17$), *ham* ($i_d=4 \perp i_t=8$).

b) so'zshakllar qo'llanilishining o'rtacha darajadagi farqi: *odam* ($i_d=54 \perp i_e=92$), *kun* ($i_d=92 \perp i_e=34$), *sen* ($i_d=11 \perp i_e=38$), *mening* ($i_d=29 \perp i_e=54$), *bular* ($i_d=204 \perp i_e=145$), *olib* ($i_d=24 \perp i_e=7$).

yo'l ($i_d=87 \perp i_k=223$), *yerga* ($i_d=241 \perp i_k=187$), *sen* ($i_d=11 \perp i_k=50$), *bu* ($i_d=1 \perp i_k=24$), *yo'q* ($i_d=97 \perp i_k=29$).

odam ($i_d=54 \perp i_m=24$), *kun* ($i_d=92 \perp i_m=45$), *kim* ($i_d=68 \perp i_m=85$), *o'z* ($i_d=48 \perp i_m=16$), *qirq* ($i_d=129 \perp i_m=112$), *besh* ($i_d=224 \perp i_m=49$), *bo'lar* ($i_d=65 \perp i_m=10$), *bor* ($i_d=17 \perp i_m=8$).

bu ($i_d=1 \perp i_t=16$), *kim* ($i_d=68 \perp i_t=97$), *bo'lar* ($i_d=65 \perp i_t=20$), *agar* ($i_d=278 \perp i_t=181$).

v) so'zshakllar qo'llanishidagi tafovut: *xabar* ($i_d=47 \perp i_e=268$), *bolam* ($i_d=64 \perp i_e=108$), *shunday* ($i_d=10 \perp i_e=83$), *necha* ($i_d=38 \perp i_e=106$), *sening* ($i_d=39 \perp i_e=225$), *ikki* ($i_d=119 \perp i_e=35$), *qirq* ($i_d=129 \perp i_e=56$), *bo'ladi* ($i_d=19 \perp i_e=133$), *aytib* ($i_d=22 \perp i_e=123$), *keyin* ($i_d=211 \perp i_e=25$), *uchun* ($i_d=268 \perp i_e=31$), *agar* ($i_d=278 \perp i_e=71$).

yor ($i_d=25 \perp i_k=276$), *ot* ($i_d=57 \perp i_k=111$), *sening* ($i_d=39 \perp i_k=142$), *senga* ($i_d=44 \perp i_k=112$), *yaxshi* ($i_d=121 \perp i_k=54$), *katta* ($i_d=130 \perp i_k=39$); *ikki* ($i_d=119 \perp i_k=13$), *qirq* ($i_d=129 \perp i_k=267$), *bo'lib* ($i_d=5 \perp i_k=82$), *kelib* ($i_d=32 \perp i_k=290$), *bor* ($i_d=17 \perp i_k=5$).

yor ($i_d=25 \perp i_m=245$), *yerda* ($i_d=195 \perp i_m=38$), *nima* ($i_d=31 \perp i_m=182$), *o'zi* ($i_d=122 \perp i_m=50$), *yaxshi* ($i_d=121 \perp i_m=2$), *katta* ($i_d=130 \perp i_m=75$), *o'n* ($i_d=75 \perp i_m=277$), *ikki* ($i_d=119 \perp i_m=20$), *bo'lib* ($i_d=5 \perp i_m=116$), *bo'ldi* ($i_d=28 \perp i_m=210$), *keyin* ($i_d=211 \perp i_m=190$), *uchun* ($i_d=268 \perp i_m=138$), *yo'q* ($i_d=97 \perp i_m=7$).

yerda ($i_d=195 \perp i_t=41$), *yerga* ($i_d=241 \perp i_t=54$), *sen* ($i_d=11 \perp i_t=228$), *shu* ($i_d=46 \perp i_t=105$), *katta* ($i_d=130 \perp i_t=34$), *ikki* ($i_d=119 \perp i_t=6$), *qirq* ($i_d=129 \perp i_t=65$), *bo'lib* ($i_d=5 \perp i_t=86$), *qilib* ($i_d=16 \perp i_t=190$), *yo'q* ($i_d=97 \perp i_t=3$), *bor* ($i_d=17 \perp i_t=2$).

Qo'shiq-maqol, qo'shiq-topishmoq, qo'shiq-ertak janrlari lingvostatistikasi. Yuqorida doston janri boshqa janrlar bilan qiyoslangan bo'lsa, bunda qo'shiq janriga so'zshakllari qiyoslandi: qo'shiq-topishmoq, qo'shiq-maqol, qo'shiq-ertak kabi.

Qo'shiq-maqol-topishmoq-ertak o'rtasida 37 ta so'zshakllar o'zaro teng qo'llangan bo'lsa, ularni juftlikda qiyoslasak, chastotali lug'atning (1-300) oralig'ida bo'lgan zonada qo'shiq-topishmoq o'rtasida 57 ta, qo'shiq-maqol o'rtasida 33 ta, qo'shiq-ertak o'rtasida 45 ta so'zshakli o'zaro teng qo'llangan:

a) nisbatan yaqin qo'llangan so'zshakllar: *suv* ($i_k=38 \perp i_t=14$), *suvga* ($i_k=181 \perp i_t=178$), *bizga* ($i_k=247 \perp i_t=252$), *bu* ($i_k=24 \perp i_t=16$), *qora* ($i_k=30 \perp i_t=10$), *shirin* ($i_k=132 \perp i_t=104$), *besh* ($i_k=65 \perp i_t=49$), *bir* ($i_k=4 \perp i_t=1$), *agar* ($i_k=189 \perp i_t=181$), *yo'q* ($i_k=29 \perp i_t=3$), *bor* ($i_k=5 \perp i_t=2$);

suv ($i_k=38 \perp i_m=25$), *yor* ($i_k=276 \perp i_m=245$), *o'zing* ($i_k=201 \perp i_m=201$), *bir* ($i_k=4 \perp i_m=4$), *ikki* ($i_k=13 \perp i_m=20$), *qarab* ($i_k=123 \perp i_m=114$), *kelar* ($i_k=62 \perp i_m=58$), *bilan* ($i_k=8 \perp i_m=3$), *uchun* ($i_k=134 \perp i_m=138$), *yo'q* ($i_k=29 \perp i_m=7$), *bor* ($i_k=5 \perp i_m=8$).

bola ($i_k=36 \perp i_e=53$), *sichqon* ($i_k=239 \perp i_e=282$), *biz* ($i_k=146 \perp i_e=143$), *men* ($i_k=15 \perp i_e=11$), *bir* ($i_k=4 \perp i_e=1$), *bo'ldi* ($i_k=45 \perp i_e=45$), *ketgan* ($i_k=252 \perp i_e=228$), *kerak* ($i_k=83 \perp i_e=112$), *yo'q* ($i_k=29 \perp i_e=42$), *ey* ($i_k=48 \perp i_e=48$).

b) so'zshakllar qo'llanilishining o'rtacha darajadagi farqi: *qo'y* ($i_k=105 \perp i_t=244$), *bola* ($i_k=36 \perp i_t=125$), *biz* ($i_k=146 \perp i_t=115$), *kim* ($i_k=16 \perp i_t=97$), *bo'lar* ($i_k=57 \perp i_t=20$), *bo'lib* ($i_k=82 \perp i_t=86$), *bilan* ($i_k=8 \perp i_t=17$), *ham* ($i_k=26 \perp i_t=8$), *kerak* ($i_k=83 \perp i_t=149$).

qo'y ($i_k=105 \perp i_m=62$), *qush* ($i_k=179 \perp i_m=104$), *u* ($i_k=124 \perp i_m=102$), *kim* ($i_k=16 \perp i_m=85$), *qora* ($i_k=30 \perp i_m=89$), *shirin* ($i_k=132 \perp i_m=111$), *bo'lar* ($i_k=57 \perp i_m=10$), *deb* ($i_k=25 \perp i_m=63$), *ko'rgan* ($i_k=294 \perp i_m=139$), *kerak* ($i_k=83 \perp i_m=60$).

ko'zi ($i_k=110 \perp i_e=189$), *oltin* ($i_k=298 \perp i_e=212$), *bu* ($i_k=24 \perp i_e=9$), *kim* ($i_k=16 \perp i_e=87$), *qora* ($i_k=30 \perp i_e=94$), *yaxshi* ($i_k=54 \perp i_e=76$), *ikki* ($i_k=13 \perp i_e=35$), *uch* ($i_k=56 \perp i_e=60$), *bo'lsa* ($i_k=69 \perp i_e=32$), *deb* ($i_k=25 \perp i_e=2$), *bilan* ($i_k=8 \perp i_e=3$).

v) so'zshakllar qo'llanishidagi tafovut: *bobom* ($i_k=127 \perp i_t=269$), *qush* ($i_k=179 \perp i_t=48$), *sen* ($i_k=50 \perp i_t=228$), *shu* ($i_k=17 \perp i_t=105$), *qirq* ($i_k=267 \perp i_t=65$), *to'rt* ($i_k=77 \perp i_t=13$), *bo'ldi*

($i_k=45 \perp i_t=142$), *tushdi* ($i_k=51 \perp i_t=179$), *ustida* ($i_k=242 \perp i_t=22$), *deb* ($i_k=25 \perp i_t=148$), *ichida* ($i_k=81 \perp i_t=19$).

tosh ($i_k=166 \perp i_m=77$), *to'y* ($i_k=153 \perp i_m=261$), *nima* ($i_k=43 \perp i_m=182$), *katta* ($i_k=39 \perp i_m=75$), *yetti* ($i_k=188 \perp i_m=286$), *qirq* ($i_k=267 \perp i_m=112$), *ber* ($i_k=278 \perp i_m=47$), *qil* ($i_k=104 \perp i_m=46$), *ham* ($i_k=26 \perp i_m=1$), *ichida* ($i_k=81 \perp i_m=256$).

bolam ($i_k=6 \perp i_e=108$), *echki* ($i_k=92 \perp i_e=129$), *hech* ($i_k=159 \perp i_e=52$), *mana* ($i_k=195 \perp i_e=95$), *oq* ($i_k=11 \perp i_e=195$), *qirq* ($i_k=267 \perp i_e=56$), *yetti* ($i_k=277 \perp i_e=196$), *bo'lib* ($i_k=82 \perp i_e=13$), *deydi* ($i_k=27 \perp i_e=156$), *agar* ($i_k=278 \perp i_e=71$), *ham* ($i_k=26 \perp i_e=6$), *ichida* ($i_k=81 \perp i_e=167$), *uchun* ($i_k=134 \perp i_e=31$), *bor* ($i_k=5 \perp i_e=18$), *e* ($i_k=46 \perp i_e=68$), *ha* ($i_k=28 \perp i_e=227$), *hoy* ($i_k=67 \perp i_e=249$), *xo'p* ($i_k=274 \perp i_e=179$).

So'zshakl atamasi ostida umumlashtirilayotgan hamda muayyan so'z turkumiga tegishli yoki ma'lum bir semantik mazmunga ega bo'lgan bu leksik elementlarning O'XOI janrlari matnida qo'llanish chastotasidagi tafovutlar ularning matnlar doirasidagi faollik va nofaollik darajasi va xoslanishini ko'rsatdi. Shu asosda bizning har bir janr matni til xususiyatlari haqidagi tasavvurimiz yanada oydinlashdi. Ayni paytda, leksik birliklar qo'llanishidagi faollik va nofaollik, matnlar uslubiga xos jihatlarning izlanishi jarayonida ayrim leksemalar bajargan lingvostilistik va lingvopoetik vazifalarning ham namoyon bo'lganligi matn lingvistikasida lingvostatistik, lingvostilistik va lingvopoetik tahlillarning birgalikda olib borilishi zarurligi haqidagi nazariy qarashni amaliy jihatdan isbotladi.

Leksik birliklar yuzasidan olib boriladigan lingvostatistik kuzatishlar so'zsiz leksikografik ishlanmalarning paydo bo'lishiga olib keladi va, shu ma'noda, yuqorida tilga olingan tadqiqotlar leksikografik kuzatishlarga ham tayanilgan holda amalga oshirilishi taqozo etiladi. O'zbek tilidagi har bir leksik-semantik guruhga oid birliklar, har bir so'z turkumiga oid elementlar ana shu tahlil metodlariga tayanilgan holda olib borilishi mumkin va zarur. Ana shunday tadqiqotlarga muayyan matn lingvistikasi haqida asosli xulosalar chiqarishimizga sabab bo'ladi.

Bu tadqiqotlar o'zbek tilidagi har bir leksik guruh yoki so'z turkumi doirasida olib borilishi maqsadga muvofiqligi bois keyingi bu-
limda bu tadqiqotlarning mushtarakligi haqida fikr yuritiladi.

3.3. Lingvostatistik tahlillar leksik-semantik, lingvostilistik va lingvopoetik tadqiqotlar asosi sifatida

Oldingi faslda aytilganidek, matn lingvistikasiga oid umum-
filologik tadqiqotlar silsilasida lingvostatistik, leksikografik,
lingvostilistik va lingvopoetik tadqiqotlar mushtarakligining ta'min
etilishi ko'zlangan maqsadga olib keladi.

A.Po'latov axborot uslubini yaratishda leksikologiyada qilinishi
lozim bo'lgan ishlar jumlasiga ko'p ma'noli so'zlarning ma'nosini
aniqlashga yordam beradigan shakliy belgilarni o'rganib chiqish,
omonim va sinonimlarning darajalarini aniqlash, lug'at qatlamidan
faol so'zlarni ajratish, tub, yasama, qo'shma so'zlar masalasiga aniqlik
kiritish kabilarni sanab o'tadi va so'zlarni aniq miqdorini belgilash
ularni to'g'ri tahlil etishga yordam berishini, so'zlarni bog'li qur-
shovda tartiblash lozimligini ta'kidlaydi»¹. Quyida namuna sifatida
olingan odam va predmet belgisi bilan bog'liq ayrim so'zlar tahliliga
ana shu tamoyil asosida yondashildi.

Darhaqiqat, **sifatlar** lingvostatistikasi ham ushbu turkumga oid
so'zlar orasida muayyan janrlarda faol bo'lgan birliklarni aniqlash va
ular yuzasidan tahlillarni amalga oshirish imkonini berdi. Masalan:
O'XOI tilida rang bildiruvchi sifatlarning o'rni va faolligi alohida. Bu,
ayniqsa, ularning badiiy matnlar lingvostilistik va lingvopoetik tadqi-
qida yaqqol seziladi. Shu bois, ishmizning ushbu bobida sifatlarning
statistik va leksikografik tahliliga ana shu tadqiqotlar uchun
poydevor sifatida qaraldi. Tahlil uchun *alvon, gulgun, ol, qizil, qirmizi,*
zangori, ko'k, yashil, yashil-ko'k, oq, qora so'zlari tanlandi.

¹ Пулатов А. Компьютер лингвистикаси. – Тошкент: Академнашр, 2011. – Б.22.

Rang bildiruvchi sifatlarning chastotasi.

№	so'zshakl	doston	maqol	topishmoq	ertak	qo'shiq
1	<i>alvon</i>	17	-	-	6	-
2	<i>gulgun</i>	10	-	3		2
3	<i>zangori</i>	1	-	1	-	-
4	<i>ko'k</i>	192	21	129	43	75
5	<i>malla</i>	-	-	7	1	3
6	<i>oq</i>	26	16	142	38	125
7	<i>ol</i>	4	-	3	-	1
8	<i>sariq</i>	4	1	20	4	6
9	<i>yashil</i>	12	1	15	-	-
10	<i>yashil-ko'k</i>	6	-	-	-	-
11	<i>qizil</i>	12	15	83	23	62
12	<i>qirmizi</i>	15	-	4	-	2
13	<i>qora</i>	49	73	132	239	86
	<i>jami</i>	348	127	539	354	362

Janrlardagi rang bildiruvchi sifatlar statistik qiyoslanishi natijasida chastotalar yig'indisining eng yuqori ko'rsatkichi topishmoqlarga to'g'ri kelib, boshqa janrlarga nisbatan 4 barobar ko'p. Qo'shiq topishmoqning mos keluvchi nisbati 2:1, qo'shiq – maqolda 2:1, doston janrlarining mos keluvchi nisbati 1:3, qo'shiq – ertak janrining mos keluvchi nisbati 4:1.

Ot so'z turkumi tahlilida ushbu turkumga oid ayrim grammatik kategoriyalar doirasida mulohaza yuritilgan bo'lsa, sifatlarning belgi ifodalash xususiyatlari tadqiqot uchun asos qilib olingani ma'lum ma'noda mavzudan chetga chiqishday tuyulishi mumkin, albatta. Ammo maqsad, til birligining qaysi so'z turkumiga tegishliligi, ularning grammatik turkumlari va kategoriyalari aniqlash orqali lingvostilistik va lingvopoetik tadqiqotlar tomon borish ekan, tahlilning bu yo'lini tanlashda ham noto'g'rilikni ko'rmaymiz.

O'zbek folklorida ranglar ifodasi bo'lgan birliklar poetikasini o'rgangan M.Ro'ziyeva «Folklor asarlarining tili tom ma'noda ramz va timsollar tilidir. Ranglar tabiatda barcha narsalarning tusi, belgisini farqlash imkonini beradi. Folklor va san'atga ko'chgach esa inson ko'nglida tug'iluvchi turli kayfiyat, his-tuyg'ularni, ongda uyg'ongan o'y-kechinmalarni, hayotda yuz beruvchi turfa voqea-hodisalarni ba-diiy ifodalash vositasi sifatida qo'llaniladi», degan fikrni aytadi¹.

¹ Рўзиева М. Ўзбек фольклоридан ранг символикаси. – Тошкент: Фан, 2016. -Б.2.

Ularning faollik darajasini jadvaldagi qo'llanish chastotasidan ham bilib olish mumkin. Quyida ularni birma-bir ko'rib chiqamiz.

ALVON. Tahlil uchun olingan matnlar orasida *alvon* so'zi faqat «Alpomish» dostonida 17 marta va ertaklar matnida 6 marta uchraydi. «O'zbek tilining izohli lug'ati»da ushbu leksik birlikning uch ma'nosi berilgan: 1.Qizil tusli, qip-qizil, qirmizi; 2.Qizil rangli mato; 3.Xilma-xil, turli-tuman¹.

Fozil shoir qo'llagan *alvon* so'zining ma'no va badiiy-estetik ta'sir ko'lami keng ekanligi sezilib turdi. Bu qo'llanishni to'rt yo'nalishda olib qarash mumkin:

1. Matnda *alvon* ning so'z elementiga bog'liqligi va *bir* so'zi bilan kuchaytirilishi: *So'z aytarman, ena, senga bir alvon, Yaxshilik so'z aytib turur Qorajon (D.41). Dushmanlarga solar oxirat zamon, So'z aytayin, aka, sizga bir alvon (D.243).* Bu o'rinda so'zning ma'nosi O'TILDagi uchinchi izohga – *xilma-xil, turli-tuman* ga to'g'ri keladi. Aytimoqchi bo'lgan so'zga shu yo'l bilan e'tibor kuchaytiriladi.

2. Ifodaning ikkinchi bir ko'rinishida *bir* so'zi *har* so'zi bilan almashinadi, ma'noni kuchaytirish mezonini avvalgicha qoladi: *Muna yurtida katta bo'lib yurasan, Xayolingni har alvonga bo'lasan (D.61). Borayotir har qaysiga so'z tashlab, Har alvon gapirib, vaqtini xushlab (D.217).*

3. Baxshi ma'noni, bu o'rinda harakat belgisini kuchaytirishning uchinchi yo'lidan – takror usulidan ham foydalanadi: *Qilarman yer bilan yakson, So'z aytarman alvon-alvon (D.125). Qilich solib alvon-alvon, Bandam desa qodir mavlon (D.220).*

4. To'rtinchi qo'llanish ham ifodaning ta'sir kuchini oshirish bilan bog'liq. Ammo bu qo'llanish Fozil shoir aytuvida, balki umuman doston kuylashda bir qadar turg'unlashgani hamda asosan otga va uning harakatiga baho sifatida keltirilishi bilan xarakterlidir: *yuz alvon o'ynamoq: Yuz alvon o'ynaydi minganda oting, Yarqillar belingda keskir po'latining (D.87). Ostingda yuz alvon uynaydi oting, Dushmanni o'rtaydi shohlik shavkating (D.102). Ostimda bedovim o'ynar yuz alvon, Olmos po'lat belda, egnimda qalqon (D.118). Ostingda yuz alvon o'ynaydi oting, Belingda yarqillar keskir po'latining (D.214). Senga yetgay mendayin mardning doli, Ostida o'ynaydi yuz alvon oti (D.318) kabi.*

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5 жилдли, биринчи жилд. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006, -Б.68-69.

Yuribdi Qorajon polvon, Qizlar ko'rib alvon-alvon, Har yoqdan yig'ilib kelgan (D.51) misralaridagi *alvon-alvon* umumiy harakat ifodasi doirasidan chiqib, faqatgina mana shu holatga – Qorajonni ko'rib hayajonga turgan qizlarning ruhiy holatiga, ayni paytda, ularning harakatlarining *alvon* mato tebranish va tovlanishlariga ham ishora borligini anglaymiz va uni matndagi muvaffaqiyatli qo'llangan lingvopoetik vosita sifatida baholaymiz.

Ushbu so'z ertaklar matnida qo'llanishida asosan O'TILda izohlangan ikkinchi – *qizil rangli mato* ma'nosiga yaqinlashadi va *mato* so'zining sinonimii vazifasini bajaradi. Ammo *mato* dan ko'ra ifodaning obrazli bo'lishini ta'min etadi: *Badanlariga mushkanbarlarni sepib, necha alvonlarni kiyib, o'ziga jilva berib o'tirgan edi. ...malika o'ziga oro berib, necha xil alvonlarni kiyib..., malika jamoli o'n to'rt kunlik to'lgan oydek, qirq kanizi bilan turibdi, necha alvon liboslar, oy desa og'zi bor, kun desa ko'zi bor, necha alvonlar kiygan... Parizod necha alvon kiyimlar kiyib, o'ziga oro berib o'tirgan ekan kabi.*

Mana bu *Shunda necha yuz qiz-juvon qo'sh chirmandalar chalib, necha alvon o'lan va yor-yorlarni aytib, kelinoyimni tilla jabduqli otning oldiga olib kelishdi* gapida esa u turli xil ma'nosida kelgan.

Har ikki janr matnida ham *alvon* o'zi sinonim bo'lishi mumkin bo'lgan birlikdan obrazlilik bilan keskin farqlangan, ifodadagi tasvir usulining muhim poetik unsuriga aylangan.

GULGUN. O'zbek tilida *qizil, qirmizi, pushti*; ko'chma holda *go'zal chiroyli* ma'nolarini beradigan *gulgun* so'zi¹ dostonida 10, topishmoqda 3, qo'shiqda 2 marta qo'langan.

«Alpomish» matnida *gulgun* deyarli barcha holatlarda *qirmizi* so'zi bilan **gulgun** *qirmizi* tarzida yonma-yon kelgan va uning poetik aniqlovchisi sifatida qo'llangan: *Kiygani gulgun qirmizi, Qaramaydi ko'p kanizi (D.51). Ustingga kiyganing gulgun qirmizi, Aqlimni oladi jodugar ko'zi (D.52). Shunday bo'ldi Barchin so'zi, Kiyganim gulgun qirmizi (D.92)* kabi.

Aslida *gulgun* va *qirmizi* ma'nodosh so'z va ular matniqan bu tarzda qo'llanilmasligi kerak edi. Ammo *qirmizi* elementining bunday qo'llanilgunga qadar ko'chimga yuz tutgani, metonimizasiyalashib ulgurgani va *kiyim* ma'nosida ishlatilayotgan bois *gulgun qirmizi* epitetli

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5 жилдли, биринчи жилд. – Тошкент: «Ўзбекисистон миллий энциклопедия-си» Давлат илмий нашриёти, 2006, -Б.518.

birikmasi *gulgun qirmizi ko'ylak* ma'nosida idrok qilinadi va bu birikuv dostonlar tili uchun me'yoriy holat, ayni paytda, obrazli tasviriy vosita sifatida qabul qilinadi. Faqat bir holatda *Qilich kelib alab-alab, Oltin kosa gulgun sharob, Ichilib maydon ichinda (D.289)* tarzida keladi va bunda u *qizil* birligining sinonimii sifatida keladi: *oltin kosa gulgun sharob – oltin kosa qizil sharob*. Tabiiyki, *qizil* so'zi bu o'rinda *gulgun* o'z zimmasiga olgan obrazlilikni bera olmaydi.

Tanlab olingan topishmoq matnlarida ham *gulgun* predmet rangini ifodalagan: *Pastu baland ko'p xotin, Ko'ylaklari oq, gulgun; Ichi un-un, Tashi gulgun, Tashi gulgun, Ichi un-un* kabi. Bu o'rinda *qizil* so'zini bemalol qo'llash mumkin bo'lgan holda imtiyozning *gulgun* ga berilgani qo'shiq janri poetikasi bilan bog'liq. Birinchidan, matndagi *xotin* va *un* so'zilarga qofiyadosh element tanlanishi, ikkinchidan o'rta tashlanayotgan muammo obrazli ifodalanishi lozim edi. Bu vazifani *qizil* dan ko'ra *gulgun* yaxshiroq uddalay olgan.

Qo'shiq janrida qo'llangan *gulgun* ham aynan obrazlilik ifodasi sifatida tanlangan: *Namoyishga kiyinib chiqar, chiriya, Gulgun ko'ylak, beli burma, chiriya* kabi.

ZANGORI. Ranglar tizimidagi *ko'k* elementining sinonimii sifatida qaraladigan va dominantaga nisbatan ekspressiv ottenkaga ega bo'lgan *zangor* so'zining qo'llanishi O'XOI janrlarida faol emas. Bu so'z faqat «Alpomish» va topishmoqdan tanlangan matnda 1 martadan uchradi. Har ikki holatda ham undan ekspressivlik ottenkasi ma'lum bo'lib turadi: «Alpomish»da: *Ko'lni yoqalab bora berdi, qarasa, oq chodir, ko'k chodir, zangori chodirlar tikib, yilqi boqadiganlarning ustidan qaraydigan, to'qson to'qaydagi yilqining ustidan xabar oladigan har qullar yotir aymashib, bir xillari yonboshlab, bir xillari do'staman bo'lib yotibdi (D.320)*. Topishmoqda: *O'yinchog'im bir yog'i, Qizil xuddi lola. O'rtasida belbog'i, Go'yo guldasta bog'lam. Boshqa tomoni eca, Zangori osmon misol. Yerga sekin bir ursam, sapchir tepaga darhol (koptok)* kabi.

KO'K. *Ko'k* so'zi O'XOI asarlari matnida eng ko'p qo'llangan birlikdir. Uning qo'llanish chastotasi dostonda – 192, maqolda – 21, topishmoqda – 129, ertakda – 43, qo'shiqda – 75 ni tashkil etadi. Ushbu so'zning semantik ko'lami ancha keng bo'lib, uning O'TILda 8 ma'nosi keltirilgan: 1.tiniq osmon rangidagi, moviy; ko'k rangidagi, kulrang; 3.s.t.yashil, sabza; 4.yer ustida gumbaz shaklida ko'rinib turadigan havo qatlami, osmon; 5.o'sayotgan o't – o'simlik, o't-o'lan,

maysa, ko'kat; 6.bahorda yangi chiqqan, somsa, chuchvara kabi ovqatlarga ishlatiladigan otquloq; 7.kashnich, jambil, ukrop kabi ovqatga qo'shib yeyiladigan rezavor o'simliklar, ko'kat; 8.s.t. dollar¹.

«**Alpomish**» **dostonida** ko'k o'zakli so'zshakllar statistikasi 192 tani tashkil etadi. Ushbu element qo'llanish ko'lamining bu qadar kengligi tahlil imkoniyatlarini ham kengaytiradi. Bu statistikaning miqdori ayrim onomastik nomlar hisobiga ortib borgan. Masalan, qalmoq alplarining nomlari *Ko'kaldosh*, *Ko'kaman*, *Ko'kqashqa* ekanligi, alp Ko'kaman mingan otning *Ko'kdo'non* deb nomlangani, Boysari biyning ko'chib borgan yeri ***Ko'kqamish*** ko'li atalishi hisobiga: *Biy o'n ming uyli Qo'ng'iro't eli bilan ko'chib borib, Ko'kqamish ko'lida eliboylik qilib, mollarini semirtirib, yaylovda yaylab yotib edi (18). Kattasini Ko'kaldosh der edi, undan kichkinasini Ko'kaman der edi, Ko'kqashqa der edi, Boyqashqa der edi, Toyqashqa der edi, Qo'shquloq (der edi), kenjatoyini Qorajon der edi. Barchin shunday qaradi: ko'rdi, Ko'kdo'nonni o'ynatib, bir kelayotir (Ko'kdunon alp Ko'kamanning oti) (52) kabi.*

Ammo Fozil shoir uslubi xos jihat *Ustiga yashil-ko'k* kiymoq jumlasining qo'llanishida namoyon bo'ladi. Bu jumla *Ustima kiyganim yashil-ko'k* edi, *Ustingga kiyganim yashilman ko'kdir*, *Ustima kiyganim mening yashil ko'k*, *Ustima kiyganim yashil ko'k* edi, *Ustingga kiyganim yashil, ko'kmidi*, *Ustimga kiyganim yashil ko'k* edi shakllarida faqat Fozil Yo'ldosh o'g'li aytgan «Alpomish» matnida uchraydi. Baxshining boshqa dostonlarida uchramaydi. Ushbu jumlagi «Balogardon»da bir martagina duch keldik: *Ustimga kiyganim yashil-ko'kmidi, Bundan boshqa mazgil senga yo'qmidi?*

Shuningdek, ushbu stilistik formula Ergash Jumanbulbul kuylagan «Xoldorxon», «Kuntug'mish» va «Oysuluv» dostonlari, Qodir baxshining «Oychinor» dostoni, Po'lgan aytgan «Yusuf va Ahmad» dostoni matnida uchramaydi. Bu tahlillar turg'unlashgan *ustiga yashil-ko'k kiymoq* Fozil Yo'ldosh ijodiy uslubiga xosligidan, uni qo'llash mahorati esa «Alpomish»da to'laligicha namoyon bo'lganligidan dalolat beradi. *Yashil* va *ko'k* so'zlarining gap tarkibida turli ko'rinishlarda birikuviga ham bu mahoratning dalili sifatida qaraymiz: *yashil ko'k*; *yashil-ko'k*; *yashilman ko'k*; *yashil, ko'k* kabi. Bu fikrga balki *yashil* va *ko'k* birikuvidagi bu xilma-xillik doston yozib

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5 жилдли, иккинчи жилд. – Тошкент: «Ўзбекисистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006, -Б.449-450.

olish jarayonida ro'y bergandir, degan e'tiroz bildirilar. Bo'lishi mumkin. Aytaylik, baxshi *yashil ko'k*; *yashil-ko'k*; *yashil, ko'k* birikuvlaridagi stilistik ottenkalarni payqamagan holda ham ularni *yashilman ko'k* birikuvidan ajratgani aniq. *Ustingga kiyganing yashilman ko'kdir, Dardimning dorisi qimiz bo'libdi (53)*. Aslida esa bu ottenkalarni Fozil shoir farqlagan. Masalan, *yashil-ko'k* tarzida so'zlar orasiga defis qo'yilganda, juftlashgan so'z umumiylikni – umuman libos ma'nosini anglatgan: *Ustima kiyganim yashil-ko'k edi, Bunday so'zlar ilgarida yo'q edi (20)*. Ular orasiga hech qanday tinish belgisi qo'yilmagan *ko'k* mustaqillik kasb etgan, *kiyimi* ma'nosini anglatgan va o'ziga *yashil* epitetini olgan: *Ustingga kiyganing yashil ko'k edi, G'ariblikda senga ko'ngil to'q edi (272)* kabi. Fozil Yo'ldosh ijodiy laboratoriyasida shakllangan va turg'unlashgan *ustiga yashil ko'k kiyimoq* sintaktik formula tarkibida *ko'k* so'zi *kiyim* ma'nosida qo'llanganligi ma'lum bo'lib turadi. *Ustima kiyganim kimxob ko'k edi, Senga o'lja bo'lgan Hakimbek edi (D.117)* bandi fikrimizni tasdiqlaydi.

«Alpomish» matnida *ko'k* so'zi yana quyidagi ma'nolari bilan ishtirok etgan:

-rang ma'nosida: *ko'k chovkar, ko'k chodir, ko'k ko'z, ko'k qarg'a: O'lja qilib minib kepsan chovkar ko'k, G'ariblikda minganlarga ko'ngil to'q (117)*. *Qursin Alpomish, ko'nglim yo'q edi, Yaxshimasdir, qursin ko'zi ko'k edi (119)*. *Ko'lni yoqalab bora berdi, qarasa, oq chodir, ko'k chodir, zangori chodirlar... (320)*. *Duppa-durust odamni qarg'a deysan, yor-yor, Ko'k qarg'alar uya qo'ysin quvushingga, yor-yor (375)*. Misollarning birinchisida *ko'k* stilizasiyalashgan, metonimiyaga uchrab, *ot* ni anglatishni o'z zimmasiga olgan;

-osmon, falak ma'nosida 15 marta qo'llangan: *Meni ko'kka olib ketib boradi, Boshlarim aylanib, ko'zim tinadi (144)* kabi;

-ko'chma ma'noda qo'llanib, ayol kishilarning **azadorligini** anglatishi o'zbek xalqi urf-odati ifodasi sifatida tilda qadimdan bor: **Ko'k** *kiyibsan, sen birovni yo'qlaysan, Ultonbekdan nega qo'rqib jilaysan (326)*.

Maqollar matnida ham *ko'k* o'zining asosiy mavqyeini – rang bildirish, osmon va o'simlik ma'nosini ifodalash xususiyatini saqlab qolgan: *Dalaning ko'kiga ishonguncha, Otangning go'riga ishon* kabi. Bu singari misollarning tahlili asosiy gap yuqorda tilga olingan ma'nolarni ifodalashda emas, balki maqollar poetikasi xos jihatlarda ekanligi ma'lum bo'ladi. Masalan, *Dalaning ko'kiga, Odamning po'kiga*

ishonma maqolida yetakchi fikr ikkinchi gapda ifodalangan. Birinchi gap esa *ko'makchi* – bu fikrni dalillovchi va mustahkamlovchi gapdir. Ayni paytda, fikrning ifodali bo'lishiga intilish *po'k* ka *ko'k* ning uyg'un tarzda keltirilishiga sabab bo'lgan va gaplar muvozanatini saqlab turuvchi sintaktik parallelizm vujudga kelgan.

Gadoga oq xalta ham bir, ko'k xalta ham. Oq tuya cho'kmas, ko'k tuya turmas maqollarini olaylik. Balki *ko'k* rangdagi xaltani *ko'rgandirmizu*, ammo *ko'k* tuyani hech kim *ko'rgan* emas. Maqolda esa shu so'z qo'llanilgan va uning qo'llanilishini matndagi boshqa so'z – *oq* taqozo etgan. Qiyoslash uchun maqol tarkibini o'zgartirib *ko'ramiz: Oq tuya cho'kmas, malla tuya turmas*. Shunday deb aytilganda ham mazmunga putur yetmaydi. Ifoda me'yori esa bitta bo'g'inning orttirilishi hisobiga buzilishi mumkin. *Osmon* ma'nosida *ko'k* qo'llangan mana bu maqolda ham ana shu poetik an'anaga rioya etilgan: *ko'k – ko'p: Ko'kka boqma, ko'pga boq*.

Mana bu *Ko'kka* tupurma, *yuzingga tushar, Noto'g'ri gapirma, boshingga tushar. Ko'kdan arpa yog'sa ham eshakning yemi nimcha. Odobli o'g'il – ko'kdagi yulduz, Odobli qiz – yoqadagi qunduz. Erkak ko'kdan tushgan emas, Ayol bolasi Elga boqqan erga boqmas, Ko'kka boqqan elga yoqmas Og'zingni ko'kka ochma, Halol mehnatdan qochma* maqollari tarkibidagi *ko'k* ni *osmon* bilan bemalol almashtirish mumkin. Ammo bu yerda ham masalaga maqollar poetikasi nuqtai nazaridan yondashiladigan bo'lsa, *osmon* ga qaraganda *ko'k* ning koinotni anglatish ma'nosida hali ohori to'kilmaganligini ta'kidlash joiz.

Maqollar matnidagi *ko'k* o'zakli so'zlarning faolligi undan *ko'karmoq, ko'kat, ko'kanak* so'zlarining yasalganligi bilan izohlanadi: *Duo bilan el ko'karar, Yomg'ir bilan er ko'karar. Ko'zga – ko'kanak, Oyoqqa – tikanak. Har ko'katning o'z suygan tuprog'i bor* kabi.

Rang ifodasi sifatida *ko'k* so'zi **topishmoqlar** matnida alohida ahamiyat kasb etadi. U ma'lum ma'noda topishmoq mazmuniga yashiringan so'zni topishga *ko'maklashadigan kalit – ochqich* vazifasini o'taydi. Masalan, *Ko'k ko'ylakka qo'l yetmas. Ko'k kosani tuntardim. Ko'k sandig'im ochildi Ichidan zar sochildi. Ko'k ko'ylakka g'o'za yoydim, Og'a-ini ming botir, Ko'm-ko'k gilamda yotir* topishmoqlari tarkibidagi *ko'ylak, kosa, sandiq* so'zlarining nimaga ishora qilayotganini dabdurustdan anglash qiyin kechadi. Ularning tagma'nosini payqashga *osmon* ma'nosidagi *ko'k* ko'maklashadi.

Matndagi *ko'ylak, kosa, sandiq, gilam* so'zlarining *osmon, samo, fazo* ma'nolari bu so'zsiz ro'yobga chiqmaydi. Qiyoslaymiz: *Ko'ylakka qo'l yetmas. Kosani tuntardim. Sandig'im ochildi. Ko'ylakka g'o'za yoydim. Gilamda yotar* kabi. Binobarin, matndagi *ko'ylak, sandiq, gilam* so'zlaridan kutilayotgan tagma'no ularga faqat *ko'k* so'zi metaforik aniqlovchi sifatida qo'shilgandan keyingina yuzaga chiqadi: *ko'k ko'ylak, ko'k kosa, ko'k sandiq, ko'k gilam* singari.

Tahlillar topishmoqlarda *osmon* ma'nosiga ishora qiladigan so'zlarning ko'lami keng ekanligini ko'rsatadi: *dasturxon, dengiz: Tepamda ko'k dasturxon, Dasturxonda shirmoy non (oy). Ko'k dengizda oq kema, Olov purkib suzadi (quyosh)* kabi.

Boshqa bir guruh topishmoqlarda *ko'k* topilishi lozim bo'lgan narsa-hodisaning, jonli mavjudotlarning rang-tusiga ishora qilish vazifasini o'taydi: *Mayda-mayda uzunchoq, Tashi ko'k, ichida zirachak (bodring). Puflasang shishar tarang, Ko'k, qizil, oq – rang-barang (shar)* singari.

Garchi kam bo'lsa-da, topishmoqlar matnida ushbu so'z *suv* ma'nosida ham keladi: *Ko'k ustida ustunli uy, o'y ustida hayot (ko'prik)*. Bu holat, ayniqsa, mikromatn tarkibida boshqa rang bildiruvchi elementning o'zaro zidlikda qo'llanilganida yana-da oydinlashadi: *ko'k-qizil: O'zi ko'm-ko'k, Yuzi qip-qizil (olma), Ko'm-ko'k dalsasi, qizil-qizil donasi (olcha). Ko'k otim qo'yivordim, Qizil otim olib qoldim (tutun, olov); oq-ko'k: Oq eshakka oq tushov, ko'k eshakka ko'k tushov (igna, ip)*.

Ayrim topishmoqlar matnida ranglar gammasining bir gapga to'planishi nafaqat muayyan predmetga xos bo'lgan belgilarga ishora qiladi, ayni paytda, aytilishida yuzaga kelgan sanash ohangi uning ifodalanishida ta'sirchanlikni ham ta'min etadi: *Ko'chati ko'm-ko'k, Guli sap-cariq, Mevasi qip-qizil, Odamga oziq (pomidor). Qizil, sariq, pushti, ko'k, u kirmagan eshik yo'q (atir sovun)*.

Ertaklar matnida *ko'k* o'zagidan yasalgan *ko'kat, ko'klam, ko'kalamzor, ko'karmoq* so'zlari uchraydi: *ko'kat: Birvaqt ho'kiz yerdagi ko'katni yeb, og'zini to'ldirib, boshini ko'tarib, o'zni chaynab, tog' tomonga qarab uzoqdan chopib kelayotgan ikkita bo'riga ko'zi tushibdi; ko'klam: Savdogarlar har yili bir marta erta ko'klam savdoga chiqib, kech kuz qaytib kelar ekanlar; ko'kalamzor: Bir ko'kalamzorga borib shahzoda va malika otdan tushdilar; ko'karmoq: Bahor kelib,*

o'tlar ko'karib, yozning issiq kunlari kelmasdan boylar o'z mollari bilan yaylovga ko'chib ketar ekanlar kabi.

Ushbu so'zni rang ma'nosida qo'llash ustunlik qiladi: *ko'k eshak: Bir ko'k eshak va bir bolta ham berasiz, – dedi; ko'k tosh: Ko'k toshni bosgan ekan, tepa yonlamasiga larzaga kelibdi; ko'k dengiz: Mabodo kerak bo'lib qolsam, ko'k dengiz qirg'og'iga kelib, meni uch marta chaqir; ko'k kaptar: Kampir: – Xohlasangiz shu, xohlamasangiz ko'k kaptar bo'lib Ko'hiqofga uchib ketaman, – debdi.*

Rang ma'nosi ba'zan kuchaytiriladi: *ko'm-ko'k ko'kat: Yerda ko'm-ko'k chaman ko'katlar, bedalar yashnabyotibdi; ko'm-ko'k vodi: Bir bor ekan, bir yo'q ekan, baland tog' bag'ridagi sero't, ko'm-ko'k vodiya bir echki o'z bolalari bilan yasharekan; ko'm-ko'k o'tloq: Shundan keyin ko'm-ko'k o'tloqdagi barra o'tlardan to'yib-to'yib yer, baland tog' bag'ridan sharqillab oqib tushayotgan shishadek tiniq buloq suvlaridan qonib-qonib ichar ekan; ko'm-ko'k o't: Ko'm-ko'k o't, barra maysa turganda, endi sening gapingga kirib, yantoqni yeymanmi? – dedi; ko'm-ko'k maysa: Bog'da gullar ochilgan, ko'm-ko'k maysalar yoyilgan, bulbullar, turli qushlar sayragan.*

Ba'zan ranglarning ketma-ketligi ifodani kuchaytirish, belgini ta'kidlash uchun ishlatiladi: *Qora toyni, saman toyni, ko'k toyni asboblari bilan tayyorlab qo'ydim. Qarasa, tepa ustiga qizil, sariq, ko'k harsang toshlar terilgan ekan, u sariq toshni bosgan ekan tepa tebranib ketibdi kabi.*

Mana bu Ertagiyo ertagi, echkilarning bo'rtagi, qirg'ovul qizil ekan, quyrug'i uzun ekan, *ko'k muzga* mingan ekan... jumlasida ham rang nazarda tutilgan bo'lishi kerak. Shuningdek, *kulini ko'kka sovurmoq* frazeologik birligi va *Ko'kcha* singari antroponimlar tarkibida qo'llaniladi. *Aytganim topilmasa, bunday shahar menga kerak emas, shaharning kulini ko'kka sovuraman, – debdi. Kaptarlar orasida Ko'kcha* keksa bir kaptar bor ekan.

Qo'shiqlar matnida ushbu so'zning ma'no ko'lami *ko'k ot, ko'kda oy, yeru ko'k, baxtning ko'ki, ko'k tanga, ko'k somsa, ko'k sholi, ko'k miyiq, ko'kda bo'lmoq, ko'k qog'oz, tilla ko'k, ko'k terak, ko'k sholi, ko'k ko'rak, ko'k sovun, ko'k qiz, ko'kka uchmoq, ko'k choy, ko'k ko'z, ko'm-ko'k, ko'k qalam, ko'k o't, ko'k kaptar, ko'k tasma, ko'kda yulduz, ko'kala maydon* singari birikmalar tarkibida kengayib borgan.

Matnlar tahlilida ko'zga yaqqol tashlanadigan holat esa uning oq so'zi bilan birgalikda kelishidir. *Oq* va *ko'k* so'zlarining qo'shiqlarda

yonma-yon qo'llanilishiga ayrim poetik holatlar sababchi bo'lgan deb o'ylaymiz. Birinchidan, ularning bir umumiy rang semasida birlashishi, ikkinchidan, hamma – kattayu kichikning bu ranglarni tasavvuriga sig'dira olishi, uchinchidan, *q* va *k* tovushlarining portlovchi va jarangsiz ekanligi va talaffuzda til orqasidan til oldiga o'tishning osonligi. Ularning birgalikda qo'llanishi mikromatnda leksik va grammatik parallelizmni paydo qiladi va qo'shiqni yod olishni osonlashtiradi: **Oq tepada oq kaptar, Ko'k tepada ko'k kaptar. Oq kaptarim non yeydi, Ko'k kaptarim don yeydi. Oq sovun, ko'k sovun, O'rtasi atir sovun. Oppoq-oppoq, oq ko'rak, Ko'm-ko'k, ko'm-ko'k, ko'k ko'rak** kabi.

Hatto bu bir qo'shiq matni ba'zan ana shu ikki so'z muvozanatiga qurilgan bo'ladi: **Oq terakmi, ko'k terak? Bizdan sizga kim kerak? Oq terakmi, ko'k terak, Bizga Alisher kerak; Oq terakmi, ko'k terak, Bizdan sizga kim kerak? Jilmayibgina turgan Bo'tako'z Zumrad kerak.**

Bolalar uchun mo'ljallangan tez aytishlarda ham bu ikki so'zning ishtiroki yetakchilik qiladi: *Oq choynakka oq qopqoq, ko'k choynakka ko'k qopqoq Ko'k choyni ko'k choynakka damlab ko'k ko'zli ko'ylagi ko'k Karimga berdimi yoki Qodirqul qora choyni qora choynakka damlab qora ko'zli ko'ylagi qora Qursiyaga berdimi? O'ktam ko'm-ko'k ko'rkam ko'klam rasmini ko'p ko'k qalamda chizmoqchi; Oq tepadagi oq kaptar ko'k tepadagi ko'k kaptarga don berdimi, ko'k tepadagi ko'k kaptar oq tepadagi oq kaptarga don berdimi? Olti juft oq chinni choynakka to'rt juft ko'k qopqoq, to'rt juft ko'k chinni choynakka olti juft oq qopqoq yopsa bo'ladimi?* kabi. Bu matnlarda so'zning mazmuni – rang anglatish xususiyati yetakchilik qilmaydi, shaklga e'tibor beriladi. Ular bir holatda gapning daromadi vazifasini o'tasa, ikkinchi bir vaziyatda talaffuzi oson bo'lmagan til birliklarining distribusiyasi va transformasiyasida yordamchi bo'ladi.

Allalarda *ko'k* elementining ma'no ko'lami va birikuv imkoniyatlari kengayib borganligi kuzatiladi. Masalan:

-**osmon** ma'nosida: *Ishonmasdan yeru ko'kka, Og'ushimda alalalay, Yuzlarimga tiniq ko'zgu, Ko'zlarindan aylanay, Alla, bolam, allayo.*

-**eng yuqori, baland** ma'nosida: *Aylanayin boyimdan, Kishnoqi shu toyimdan, Baxtginaamning ko'kida Porloqi shu oyimdan.*

Talaffuzdagi yengillik esa uning bolalar adabiyotida faollashuviga sabab bo'lgan: *Kakku ko'kka uchdimi? Kakku ko'kka uchdi. Baqa*

ko'kka uchdimi? Baqa ko'lga tushdi. Yoki: Bolam ko'ylagi **ko'kmidi**, alla-ya, alla, Kamarcha bog'i yo'qmidi, alla-ya, alla? kabi.

MALLA. Rang bildiruvchi sifatlar sirasidagi *malla* so'zining qo'llanishi faol emas. U olingan tanlanma matnlarda: topishmoqda – 7, ertakda – 1, qo'shiq – 3 marta qo'llangan. Hatto eng yirik asar – «Alpomish» dostonida ham Fozil Yo'ldosh bu so'zni ishlatmagan.

Topishmoqlarda qo'llanilishida ikki holat kuzatiladi. Birinchidan, topishmoqni topishda tanyach so'z, ishora vazifasini o'taydi, ikkinchidan rang ma'nosidan ko'ra narsa-hodisa ma'nosini kuchaytirishga yo'naltirilgan bo'ladi: *Yaznam uyidan yugurib chiqdi ko'k qashqa, Yovi yo'qdir malla mushukdan boshqa (sichqon). Past-past bo'yi bor, Malla to'ni bor (shaftoli). Mallagina to'ni bor, Nordongina ta'mi bor, Dum-dumaloq bo'yi bor, Palovda obro'yi bor (mayiz). Malla tukli, sap-sariq, Murabbosi mazalik, Palovga bossa bo'lar, Podvalga ossa bo'lar (behi)* kabi.

Qo'shiqlar matnida *malla* rang semasi bilan ishtirok etgan: *Ufq ufqdan, Qotdim sovuqdan, / Onam menga To'n tikadi Malla ipakdan. Oq paxta, malla paxta yigiraylik, Katta tutning ostiga yuguraylik* kabi.

Dehqonchilik bilan bog'liq qo'shiqlar matnida uchragan *Egamning oti Mallaxol, / Menga berar sholi poxol* misralarida kishi ismining *Mallaxol* deb nomlanishi poetik talab – *poxol* ga qofiya tarzida *xoll* ni keltirish va shu ismdagi kishining laqabi bilan aloqador, deb o'ylaymiz. Chunki bu ismning xalq orasida uchrashining guvohi bo'lmaganmiz.

Ertak matnida: *Daryo bo'yida dam olib o'tirsa, ro'parasida sallasining pechi yelkasiga, soqoli ko'ksiga tushgan, qo'lida xassa ushlagan malla to'nli, betidan nur yog'ilib turgan bir mo'ysafid chol paydo bo'libdi.*

OQ. Rang bildiruvchi birliklar orasida *oq* boshqa hamma so'zlardan chastotasiga ko'ra ustunlik qiladi. Ularning janrlararo taqsimoti quyidagicha: dostonda – 26, maqolda – 16, topishmoqda – 142, ertakda – 38, qo'shiqda – 125 marta.

«**Alpomish**»dan olingan misollar tahlilida *oq* sifatining dostonlarda deyarli ijobiy ma'noda, dastlab rang-belgini ifodalash, keyin ma'noni kuchaytirish maqsadida qo'llanilgani kuzatiladi va ular, asosan, an'anaviy xarakterga ega: - *oq bug'doy: Qo'y yoyilaykan deyding doboninda, yoy-yoy, Don qolmaydi oq bo'g'doy somoninda, yoy-yoy (374).* - *oq kirovka: Oq kirovka, oltin sovut kiyaman, Olmos olsam,*

qirmizi qon quyaman (209). - oq ko'pik: Tuyog'idagi mihlar ozor bergan, **oppoq ko'pikka** botgan, tuyog'idan chiqqan to'zon bilan to'riqday bo'p qotgan (151). - oq qubba: Qadimgidan sertaraddud bo'lib, biyning qizini tushida ko'rib: «**Oq qubba** kelgan, qizil chiroyli, xo'b barkamol, yaxshi ekan», – deb o'tlanib yotibdi (94). - oq olma: Oq olma, qizil olma, Yig'ilishgan beli tolma (266). - oq sarka: Yolg'iz bo'lib bul **oq sarka** ayrilib, Bo'sh tuproq ustiga chiqib ketadi (258). - oq sut: Barchindolib kelgan elning to'rasi, Kelib qoldi **oq sut** bergan enasi (189). - oq o'tov: Oltin otib, oltin qovoq ottirib, Shu zamonda **oq o'tovlar** yoptirib (389). - oq changal: **Oq changalning** tubiga siyib kelsang, yor-yor, **Oq changalning** putog'i qichuvini qondirama, yor-yor (375). - oq chodir: Ko'lni yoqalab bora berdi, qarasa, **Oq chodir**, ko'k chodir, zangori chodirlar tikib... yotibdi (320). - oq shuvoq: Boychiborni **oq shuvoqqa** boyladi, Alpomish bu gapni aytdi (97) kabi.

Dostonlar tilida an'anaviylik kasb etgan bo'lishiga qarmasdan, bu so'zning *badan* va *to'sh* so'zlari bilan birikuvidan tasviriylik kuchli ekanligi seziladi: *oq badan*: Baring kelgin hurday bo'lib, **Oq badaning** qorday bo'lib (265); *oq to'sh*: Qurru-yo qur, hayt-a, to'ramning oti, **Oq to'shim** – yayloving, sochim – shipirtki (153).

Matnda ushbu so'z ishtirok etgan frazeologik birliklardan ham foydalanilgan: *yuzi oq bo'lmoq*: O'n chopar Hakimbekni ko'rib: «**Oq yuzli** - obro'li bo'ldik», – deb otdan tushib, ta'zim qildi (89); *ota-onaga oq bo'lmoq*: Otasini o'rgan farzand **oq bo'lar**, Urma deyman Boybo'riday biyingni (350).

Maqollar matnida *oq* so'zi ko'pchilik holatlarda *qora* elementi bilan oppozitsiyada qo'llanilgani kuzatiladi va bu maqollarning ifoda mohiyatiga mos keladi. Bu har ikki so'zning atrofida ijobiylik va salbiylik o'ttenkali boshqa so'zlar birlashtirilib, go'yo tarozining ikki pal-lasiga qo'yiladi: *olqish-qarg'ish*, *oqarmoq-qoraymoq*, *qaqqillamoq-shaqillamoq* kabi. Ulardan xulosalar chiqarish esa tinglovchi va o'quvchining o'ziga havola etiladi: **Oq** degani – *olqish*, **Qora** degani – *qarg'ish*. **Oq** kunda oqararsan, **Qora** kunda qorayarsan. **Qora** tovuq qaqqillaydi, **oq** tovuq shaqqillaydi.

Oq tangang ortiq bo'lsa, **Qora** kuningga saqla maqolidagi *oq* va *qora* so'zlari metaforizasiyalashgan: *oq tanga* – halol yo'l bilan topilgan boylikni, *qora kun* esa hayotda bo'lishi mumkin bo'lgan og'ir kunlarni anglatadi. Shuningdek, *Oqlik bor joyda og'riq bo'lmas*. *Oqlik bo'lsa*, **ochlik** yo'q maqollarida ham *oqlik* so'zi *poklik*, *hallolik* so'zlari

ma'nosini o'z zimmasiga oladi. **Oq qo'l** – osh egasi, **Kuch qo'l** – ish egasi maqolidagi **oq qo'l** ushbu janrga xos jumla deyishimiz mumkin. Boshqa matnlarda uchramadi. U **oq ko'ngil** iborasiga to'g'ri keladi. Ammo ifoda uslubi bu o'rinda aynan shu so'zning qo'llanilishini taqozo etadi: **Oq qo'l** – kuch qo'l.

Ammo **Oqlik** sotgan oqarmas maqolida uning ifoda mohiyati o'zgaradi: **oqlik** – sut mahsulotlari ma'nosida keladi. Shunga bog'liq holda **oqarmoq** ning ma'nosi ham ko'chimga yuz tutadi – **boy bo'lmaslik** ma'nosini anglatadi. Qiyoslaymiz: **kosasi oqarmaslik, biri ikki bo'lmaslik** kabi.

Oq ko'ngillikning oti ham ozmas, To'ni ham to'zmas maqolidagi **oq** da ham ko'chim bor va u tilimizda ommalashgan. **Oppoq bo'lgan oq uyim, Osh-noni yo'q qoq uyim** maqolida esa **oq bo'lmoq** yangicha mazmun kasb etib, **bo'm-bo'shlik** ma'nosini g'oyatda ixcham va obrazli ifodalagan.

«Alpomish» va maqollar matnidan anglashiladiki, **oq** elementining stilistik ottenkalari rang-barang. **Oq it, qora it, bari** – **bir it** maqolida **oq-qora** juftligida umumlashtiruvchilik ma'nosi bo'lsa, **oq-ko'k** juftlashuvida ma'noni farqlash ottenkasi ustunlik qiladi: **Oq tuya cho'kmas, ko'k tuya turmas.**

Quyidagi **bir-biriga o'xshamoq** ma'nosidagi **Oq itning ketidan oqsoq it** maqolida **oqsoq** so'zining qo'llanilishiga **oq** birligi sababchi bo'lgan va bu qo'llanilish nihoyatda muvaffaqiyatli chiqqan: **oq-oqsoq**. Bu moslik ohangdorlikka, binobarin, maqolning ta'sirchan va obrazli ifodalanishiga bosh omil bo'lgan.

Topishmoqlar matnida **oq** so'zining qo'llanish chastotasi yuqori bo'lishidan tashqari, boshqa til birliklari bilan birikuvchanligi ham rang-barangdir. Bu birikuvlarda ular ham denotativ, ham konnotativ ma'nolari bilan namoyon bo'ladi. Qanday ma'noda kelishidan qat'i nazar, u birinchi navbatda, rang semasi ustunlik qiladi va matnda topilishi lozim bo'lgan jumboqning rangiga ishora qiladi. Masalan, mana bu maqollarda unda **qorga** ishora bor: **Oq tovuq, Katagi sovuq. Oqqina tovuq xirmon sochar. Sutdan tiniq, Paxtadan oq. Oq dasturxon eridi, Erib yerga singidi; Katta oppoq dasturxon, Hammayoqni qoplagan; Oppoqqina dasturxon, Yer yuzini qoplagan; Ulkan oppoq dasturxon, Dasturxon yoygan dehqon. Oq urchug'im aylanchiq, Buxoroning yo'li ochiq. Oq sigir turib ketdi, Qora sigir yotib qoldi** kabi. Matn tarkibidagi **tovuq, dasturxon, urchuq, sigir** so'zlarining **qorga** mutlaqo

aloqasi yo'q. Ammo uning *oq* so'zi bilan birga kelishi va matniy qurshovgina qorga ishora qiladi. Ularni aynan mana shu matndagi bir martalik o'xshatish vositalari sifatida baholash mumkin.

Darhaqiqat, ushbu rang bildiruvchi so'z tufayligina muayyan so'z topishmoqda tayanch birlik vazifasini ado etishi mumkin, bo'lmasa yo'q. Qiyos uchun javobi *tish* bo'lgan ikki topishmoqni keltiramiz: *Sandiq to'la oq sadaf. Bir uychada turardi, O'ttiz ikki pahlavon. Birdek kiygan oq libos, Birdek ahil, jonajon.* Unda *oq* qo'llanmasa ham *tishga* ishora borligini *sadaf, o'ttiz ikki pahlavon* so'z va jumllaridan payqash mumkin. *Og'il to'la oq eshak, Ustida ko'rpatushak. Og'il to'la oq eshak, Ko'gan to'la ko'k eshak* topishmoqlarida ham *tish* ma'nosi yashiringan. Bu yerda esa tayanch so'z vazifasini *eshak* elementi o'tamoqda. *Tishga* mutlaqo aloqasi yo'q, hazm bo'lishi qiyin va yoqimsiz so'z. Uni *tishga* yaqinlashtiradigan birdan-bir vosita aniqlovchi bo'lib kelgan *oq* so'zidir. *Oq toychog'im surgaladi, Oq yurgakka burkaladi* topishmog'idagi toychoqning pilla qurtiga aloqadorligini ham *oq* belgilab beradi. Tahlillardan shunday xulosa kelib chiqadiki, u topishmoqlar matnida o'rni bilan g'oyat muhim lingvistik vosita vazifasini bajarishi mumkin.

Ushbu so'zni topishmoqlar tarkibida hamma vaqt ham yetakchilik qiladi deyish to'g'ri emas. Ular oddiy rang bildiruvchi birliklar sifatida ishtirok etishi mumkin: ***Oq quvrayning boshini, Chertib o'tdim, bildingmi.*** Shamol ma'nosi yashiringan ushbu topishmoqda *chertib o'tmoq* fe'li asosiy mazmunni o'zida mujassam qilgan.

Maqollarda yumshoqligi, kuz faslida pishib yetilishi, dehqonning dasturxonni ekanligiga ishora bo'lishidan qat'y nazar *oq* so'zi paxtaning haqiqiy belgisi sifatida topishmoqlar tarkibida yetakchilik qiladi: *Qor emas oppoq, Par emas yumshoq; Rangi oq, qor emas, Yumshoqqina par emas; Ko'z faslida ochilar. Oq gullarning chamani. Ko'rku chiroyi bilan, Shod etadi hammani; Oq gulim, oppoq gulim, Ushlasam yumshoq gulim. Uni terib yiqqan edim, Bo'lib ketdi tog'-tog' gulim. Oppoq, oppoq, oppog'im. Tivitdan ham yumshog'im. Ichi to'la oq yog'im, To'n ko'ylagim, belbog'im; Ulkan oppoq dasturxon, Dasturxon yoygan dehqon. Shod etib elu yurtni, Tukibdi duru oltin* kabi. Xuddi shu kabi ishoralar mana bu topishmoqlarda ham *oq* rangi tufayli yaqqol bilinib turadi

Boshqa bir holatlarda esa bir necha ishoralarning biri sifatida ishtirok etishi mumkin. Masalan, ***Oq shohiga o'ralib, Choldek qo'yadi***

soqol, Silkinar kelsa shamol. Bo'yi bo'yingdan oshar, Xosili to'lib-toshar... topishmog'ida o'ylashga da'vat qilinayotgan predmet – mak-kajo'xori haqida tasavvur uyg'otish uchun odamzodning soqoli, sha-molda tebranishi, bo'yining uzunligi, hosilining mo'l bo'lishi singari omillarga ham ishora bor. Yoki maydalik, shirin emaslik, usiz ovqat qilib bo'lmaslik barobarida rangining oqligiga ishora qilish bu pred-metning tuz ekanligini tez topib olishga ko'maklashadi: *Shakar kabi oq mayda, Ta'mini ko'r, shirinmas, U bor har joy, har uyda, Usiz ovqat qilinmas.*

Oppoq bo'lib, qor emas, Suyuq bo'lib, suv emas. Shirin bo'lib, qand emas, Qani toping bu nima? tarkibidagi parallelizm va antiteza usulin-ing qo'llanilishi bolalarning nafaqat tafakkur olami, balki estetik zavq olishi va fantaziyasining kengayishiga ham xizmat qiluvchi, badiiy ji-hatdan yuksak bo'lgan topishmoqdir. *Oppoq* so'zining alohida urg'u bilan talaffuz etilishi esa uning ohangdorligini yana ham oshirgan.

So'zning ushbu janrdagi birikuvchanlik imkoniyatining kenglig-ini quyidagi dalillar ham tasdiqlaydi: *oq biqin, oq bodroq, oq bosh, oq dala, oq dastor, oq dengiz, oq don, oq dona, oq yozmoq, oq yer, oq oltin, oq otliq, oq sadaf, oq soqol, oq soch, oq tayoq, oq tovoq, oq tushov, oq uy, oq un, oq urchuq, oq chumboq, oq shox, oq eshak, oq yuz, oq yurgak, oq o'tov, oq quvray* kabi.

Ertaklar bayonida asar obrazlari tasvirida ularga nisbatan muay-yan rangni qo'llash an'anasi mavjud: *Yo'lda ketayotsa, bir oq echki boqib yurgan kampirni ko'ribdi. Tulkiboy oq echkini yetaklab keta-yotsa, bir nortuyani boqib yurgan cholni ko'ribdi* kabi. Bu an'anaviylik tilda ba'zan *oq* so'zi ishtirok etgan jummalarning turg'unlashuviga sab-ab bo'lgan: *Ularni otasiga oq fotiha berdirib, uydan haydatibdi.* Shuningdek, *Ariqlar to'la, oppoq sutday suvlar sharqirab oqib yotibdi* gapidagi obrazlilik sutning oqligiga ishora qilish hisobiga emas, balki *oq* ning *oppoq* tarzida kuchaytirilishi va suvning sutga qiyoslanishi tu-fayli yuzaga kelgan. Bunday ifodalarda *oq* so'zidan obrazlilik axtarish kerak emas, deb o'ylaymiz. Ularga ertakchilik an'alaridagi oddiy tasvir usuli sifatida qarash kerak. Bu an'anaviylik boshqa bir ertak-larda so'zlarni zidlantirish hisobiga mustahkam bo'lganligi va muay-yan ramziylik kasb etgani kuzatiladi: *O'tgan zamonda Oq podshoh bi-lan Qora podshoh bo'lgan ekan. Vazir: – Oq podshohimiz Qora pod-shoh bilan bo'ladigan urushda yengib chiqishi uchun polvon kerak, – dedi.*

Darhaqiqat, *Oq podshoh* va *Qora podshoh* larda bo'lgani singari, *oq ot*, *oq ilon*, *oq gul* aniqlovchili birikmalarda bir vaqtning o'zida ham ramziylik, ham obrazlilik, ham ijobiylik ottenkasi mavjud: *Tushimda bir qanotli oq otni ko'rdim. Qiz qo'rqqanidan yerga o'tirib, qattiq qichqirgan ekan, og'zidan bir oq ilon tushibdi. Tohir ustidan qizil gul, Zuhra ustidan oq gul, ular o'rtasida yotgan Qorabotir ustidan esa qora tikan o'sib chiqibdi kabi.*

Oq nozik badanini oq harirga o'rab yotgan o'n olti yashar qizga cho'lpon yulduzi cho'rilikka tayyor, buning uchun kun gul teradi, oy olma tashlaydi. Bor, o'sha qizni o'ldirib, qoniga mana bu ro'molchani bo'yab keltir! –deb, bir **oq ro'molchani** beribdi-yu, keyin qizning o'ldirilgan, o'ldirilmaganini so'ramabdi. Shundan so'ng podshoh kechalari qo'rqib uxlayolmay, o'q yegan to'ng'izday har tarafga yugurib, **oppoq tong** ottirib chiqadigan bo'lib qolibdi. Ularning eshiklari qimmatbaho yog'ochlardan yasalgan bo'lib, eshiklariga **oppoq pardalar** tortilgan emish. Qorasoch pari yolg'iz o'zi tush paytida uylarni salqin qilib, qizil gilamlar ustiga duxoba to'shaklar solib, qora sochlarini **oppoq yostiqa** yoyib, ikki qo'lining panjalarini bir-biriga juftlab, shirin uyquda yotgan ekan. –gaplari tarkibidagi *oq badan*, *oq ro'molcha*, *oppoq tong*, *oppoq parda*, *oppoq yostiqa* birikuvlarida aniqlanmishga nisbatan ijobiylik otenkasini paydo qiluvchi tasviriy vosita sifatida ishtirok etgan va o'zbek tilidagi matnlarning ko'pchiligida uchrashi mumkin.

Xalq **qo'shiqlarining** tanlanma matnlarida *oq* so'zi bilan aniqlovchi aniqlanmish tizimida quyidagi birikuvlar mavjud: *oq ayvon*, *oppoq oq batis*, *oq bermoq*, *oq beshik*, *oq bozor*, *oq bo'bak*, *oq bo'yin*, *oq bo'lmoq*, *oq bo'ta*, *oq dum*, *oq jiydali yigit*, *oq kalla*, *oq ko'kat*, *oq ko'rpa*, *oq meva*, *oq nazar*, *oq piyola*, *oq sandiq*, *oq saroy*, *oq sovun*, *oq tanga*, *oq tepa*, *oq terak*, *oq tosh*, *oq to'n*, *oq uy*, *oq o'tov*, *oq shoyi*, *oq sholi*, *oq yuz*, *oq qog'oz*, *oppoq-oppoq gavhar*, *oppoq-oppoq qizim*, *oppoq-oppoq upa* kabi.

Ular orasida *oq terak*, *oq kaptar* va *oq sholi* birikmalari faol va bu faollik qo'shiqlarning xarakteri, ma'lum bir mavzuga bag'ishlanganligi va tez aytishlar bilan izohlanadi. Masalan: *oq terakmi*, *ko'k terak*: **Oq terakmi, ko'k terak?** Bizdan sizga kim kerak? Jilmayibgina turgan *Bo'tako'z Zumrad kerak*. Yoki: *oq sholi*, *ko'k sholi*: **Oq sholini oqlaylik!** *Ko'k sholini ko'klaylik!* *Guruchidan Oyxonning To'yigacha saqlaylik!* *Xo'p-p!* *Xo'p-p!* – *oq sholi*. **Oq sholi-yu, ko'k sholi, Oq sholini oqlaylik.**

Oq o'tov birikmasining qo'llanishida an'anaviylik bor: *Borib ayting yigitga, bo'yona, Oq o'tovi borimish, bo'yona. Oq o'tovi ichida, bo'yona, Oy kelinchak borimish, bo'yona, Oq o'tovi ichida, Oy kelinchak bor emish, Oy kelinchak oldida, Tilla beshik bor emish.*

Ushbu so'zning yuz elementiga nisbatan qo'llanishida ham an'anaviylik mavjud: *Go'zal qizning betida nur bo'lsa-ya, Oq yuziga quyosh ham xushtor ekan; Oq yuzing qorday bo'lib, chiriya, Uydan chiqsang oyday bo'lib, chiriya kabi.*

Yana bir faol qo'llangan birikma *oq kaptar* qo'llanishi esa, ta'kidlanganidek, tez aytish o'yini bilan bog'liq: *Oq to'ning orasidan oq kaptar uchayapti. Oq tepada oq kaptar, Ko'k tepada ko'k kaptar. Oq tepadagi oq kaptar ko'k tepadagi ko'k kaptarga don berdimi, ko'k tepadagi ko'k kaptar oq tepadagi oq kaptarga don berdimi? Olti juft oq chinni choynakka to'rt juft ko'k qopqoq, to'rt juft ko'k chinni choynakka olti juft oq qopqoq yopsa bo'ladimi? Oq kaptarim non yeydi, Ko'k kaptarim don yeydi, Kimning esi yo'q bo'lsa, Qo'lini yuvmay non yeydi kabi.*

SARIQ. «Alpomish» matnida *sariq* so'zi belgi ifodalovchi so'z sifatida 4 marta uchradi: *Dobonbiy bobosidan qolgan qo'riqni Hakimbekning qo'lga berdi. Hakimbek qo'riqni qo'lga oldi. Bu qo'riqni yilqilarga solmoqchi bo'ldi. «Saman sariga tush, yo olapocha to'riga tush, shapaqning zo'riga tush», – deb qo'riqni soldi, yollari eshilgan ipakday bir chipor otning bo'yniga tushdi. Kayqubod sarishin-qiltob kal edi. Alpomishning Alpinbiy bobosidan qolgan o'n to'rt botmon birinchdan bo'lgan parli sari yoyi bor edi. «Qultoy»: Sari ko'sam sarkalar qo'yni boshlar, yor-yor, Qalam qoshli yengalar o'lan boshlar, yor-yor.*

Bu so'zdan yasalgan *sarg'aymoq* fe'li esa *g'am* bilan *sarg'aymoq* stilistik formulasi tarkibida baxshi tomonidan *G'am* bilan *sarg'ayib guldayin diydor* (21), *G'am* bilan *sarg'aydi guldayin diydor* (31), Bunda *sarg'aymasin guldayin diydor* (40), *G'am* bilan *sarg'ayar guldayin diydor* (131) shakllarida faol qo'llangan. Shuningdek, Fozil shoir *gulday yuzni sarg'aytirmoq, gulday tarzni sarg'aytirmoq* stilistik formulasini ham turli o'zgarishlar bilan *Cho'llarda sarg'aytib gulday yuzini* (32), *Sarg'aymasin gulday yuzi* (86) *Sarg'aytirding mening gulday yuzimni* (130), *Har kimga sarg'aytib gulday yuzini* (194), *Sarg'aytadi bunda sening yuzingni* (281), *Gul tarzim sarg'ayib senga qarayman* (358), *G'am* bilan *sarg'aygan gulday tarzi bor* (96), *Sarg'aytirma menday ining yuzini* (58), *Yig'lay ber, buvushim, endi sarg'ayib.* (115),

Kanizlarman birga turib sarg'ayib (116), Men yig'layman g'arib bo'lib, sarg'ayib (172) shakllarida qo'llaganligi va birgina sarg'aymoq fe'li doirasida stilistik formular rang-barang ko'rinishlarining yuzaga kelganligi baxshi poetik olami va ijodiy fantaziyasining naqadar kengligidan dalolat beradi.

Biz tanlagan **maqolar** matnida *sariq* so'ziga 1 marta duch keldik: **Sariq it sovg'a tilar.** Bunday qo'llanish poetik talab: maqol tarkibidagi so'zlarning ohangdorligi – *sa-so* bilan bog'liq.

Topishmoqlar matnida *sariq* so'zining rang-belgi bildiruvchi vosita sifatida qo'llanilishi asosan meva-sabzavotlar yoki jonivorlarga ishora qilish bilan bog'liq bo'lgan: *Osti sariq, usti sariq, Shirin, totli, ichi tariq. Yer tagida sariq ilon. Malla tukli, sap-sariq, Murabbosi mazalik, Palovga bossa bo'lar, Podvalga ossa bo'lar. Sariqligini zar dedim, Tatib asal-qand dedim. Sariq duxobaga o'ralgan, Pishadi oltinlanib. Bir uyda ikki o'rtoq, Biri sariq, biri oq. Sariqqina to'ni bor, ichi to'la doni bor* kabi. O'zaro birikish holatlari quyidagicha: *Sariq qayish, usti sariq, osti sariq, sariq buzoq, sariq isparak, sariqligi zar, rangi sariq, sariq duxoba.*

Ertaklar matnida *sariq* so'zining qo'llanishida umumiylik va shartlilik ottenkasi bor: **Sariq ilon so'zga kirib:** – *Buni asliga qaytarish mumkin, lekin juda og'ir, dedi. Qarasa, tepa ustiga qizil, sariq, ko'k harsang toshlar terilgan ekan, u sariq toshni bosgan ekan tepa tebranib ketibdi* kabi.

Qo'shiqlarga oid tanlanma matnlar tarkibida *sariq* so'zining qo'llanishi xalq qo'shiqlari poetikasi bilan bog'liq bo'lganligi ko'zga tashlanadi: – *sa: Safar oyi Sariq chumchuq, Bog'da turmay, Tez uchib chiq! Qo'sh haydaydi saman sariq, Ho'kizlari juda oriq; sari – ori: Ola to'ning chalmasi sariq bo'lur, Har yigitning nomusi, ori bo'lur* kabi.

Birikuv holatlari qo'yidagicha: *sariq chumchuq, sariq rang, saman sariq, sariq bo'lmoq.*

YASHIL. Xalq dostonlari matnida *yashil* so'zining qo'llanish chastotasi turlicha. Masalan, Fozil shoirning «Alpomish»da 12 marta, «Balogardon»da 2 marta qo'llangan bo'lsa, «Bahrom va Gulandom», «Zevarxon» va «Rustamxon» dostonlarida uchramaydi. Islom shoirning «Orzigul», Qodir baxshining «Oychinor», Ergash Jumanbulbulning «Kuntug'mish» dostonlari matnida ham ishlatilmagan. Ammo Ergash shoirning «Xoldorxon» dostonida 6 marta qo'llanilgan.

«Alpomish»da bu soʻzning qoʻllanishi *Ustiga yashil-koʻk kiymoq* stilistik formulasi bilan bogʻliq. 12 holatning barchasi va «Balogardon»da 1 holatda soʻz turli shakliy oʻzgarishlarga yuz tutgan ana shu tasviriy vosita tarkibida bilan kelgan. Masalan: *Ustima kiyganim yashil-koʻk edi (20)*, *Ustingga kiyganing yashilman koʻkdir (53)*, *Ustima kiyganim mening yashil koʻk (66)*, *Ustingga kiyganing yashil, koʻkmidi, Munday kunda senga koʻngil toʻqmidi (277)*, *Ustidagi yashil koʻkdi (360)* kabi. «Balogardon»da ham shunday: *Ustimga kiyganim yashil-koʻkmidi, Bundan boshqa mazgil senga yoʻqmidi? (75)*. Ammo keyingi doston matnidagi *Urganda qamchi qulochlab, Irgʻiganda yashil tashlab, Choʻllarda ketib boradi (89)* bandidagi *yashil tashlamoq* ning maʼnosini aniqlash lozim boʻladi.

Ergash shoir «Xoldorxon»da qoʻllagan *yashil* Fozil shoironikidan farq qiladi. U asosan *kiyim* va *bayroqning rangi* maʼnosida qoʻllaydi: *Yashil kiyib jaynaydi, Mingan oti oʻynaydi, Dushman boʻlsa oʻziga, Qoyil qilmay qoʻymaydi (81)*. *Goʻroʻgʻli Koʻlbarga jahon polvoni amal berib, chodir-joy, chaqqon xizmatkor mahramlardan, uqalaydigan xodimchilar ham, yashil tugʻ, ola bargoh, asbob-anjom juda koʻp berdi (157)*; *Urush kuni togʻam oʻzi olovdi (r)*, *Boshiga tikinglar yashil yalovdi, Opkel zaʼfar sepgan uch qop polovdi, Togʻamning oldiga tayyor aylanglar (92)* kabi.

Maqollardan olingan tanlanma matnda ushbu soʻz 1 marta uchradi: *Yashil tilim boʻlmasa, Yayrar edim elimda*. Xuddi yuqoridagi *yashil tashlamoq* singari *yashil til* ham qoʻshimcha tadqiqotni taqozo etadi. Ammo uning salbiy ottenkali ibora ekanligi aniqdir.

Topishmoqlar matnida *yashil* soʻzining faolligi (15 marta) fauna va oʻsimliklar olami bilan bogʻliq: *Yashil sochli malika, Taqinchogʻi xilma-xil. Mehnat qilib davrada, Olqishlaymiz yilma-yil; Bargi yashil, yaproq, Ipak qurt yer muloyim, Hosili atlas doim; Qishda uxlab yalangʻoch, Bahor qoʻyar yashil soch; Yotar yumshoq koʻrpada, Bahor oʻsar har safda, Barglari ham yam-yashil, Tusi tilladan asil* kabi. Ushbu soʻz ertak va qoʻshiqlar matnida uchramadi.

QIZIL. «Alpomish» matnida 12 marta qoʻllangan *qizil* soʻzi *qizil gul, qizil til, qizil qon, qizil olma* birikuvlarida muayyan poetik vazifani ado etgan. Jumladan, *qizil til* epitetli birikmasi *Kalma kelar mening qizil tilimdan, Piyodaman hech ish kelmas qoʻlimdan (152)*. Soʻylaganda *qizil tili, Gumona qolgandir uli (383)* gaplarida u shunchaki taʼkid vazifasini bajargan boʻlsa, *qizil gul* birikmasining

qo'llanishida an'anaviylik mavjud. U stilistik formulalar tarkibida qo'llangan. Quyidagi gaplarda ham an'anaviylik bor: *Oq olma, qizil olma, Yig'ilishgan beli tolma* (266).

Qizil qon birikmasida ranga urg'u berish, ifodaning tasviriyligini kuchaytirish ottenkasi mavjud: *Sening aqlingni olarman, Yerni qizil qon qilarman* (182). *Jondan kechsang, mana maydon, Ot chachasidan qizil qon* (294). *Qadimgidan sertaraddud bo'lib, biyning qizini tushida ko'rib: «Oq qubba kelgan, qizil chiroyli, xo'b barkamol, yaxshi ekan», – deb o'tlanib yotibdi* (94) gapidagi *qizil chiroyli* birikuvi g'ayriodatiydek tuyuladi. Uning ma'nosi avvalgi gapdaga *qiz* so'ziga bog'lanish orqali anglashiladi.

Maqollar matnidan tanlab olingan materiallar xalq og'zaki ijodining mazkur janrida *qizil* so'zining ma'nosi keng ekanligini ko'rsatdi. Maqollar matnlarida 15 marta qo'llangan ushbu so'z qo'yidagi ma'no ottenkalarini namoyish etgan:

- denotativ ma'noni ifodalagan: *Olmaning qiziliga ishonma, Dushmanning – do'stligiga.*

- ma'no biroz bo'lsa-da kuchaytirilgan: *Qattiq gap qarindoshga ham yoqmas, Qizil tilim bo'lmasa. Qizil tilim tiyolmadim, Qizimnikiga borolmadim;*

- ma'noni ta'kidlangan: *Qanoat – qizil oltin.* Bu maqolda tovushlar uyg'unligi (*qa-qi*) ham bor.

- boylik ma'nosida kelgan: *Qizil Xizirni aynitar. Qizil ko'rsa, Xizir yo'ldan chiqar. Qizlar qizilga uchar, Savdogar - pulga. Qizli uy qizilga to'ymas.* Keyingi ikki maqolda ham tovushlar uyg'unligi (*qi-qi*) mavju

- umuman ijobiylik ottenkasi qayd etilgan: *Qizil gul ekkanning xirmoni bo'lmas, Yaxshini suyganning armoni bo'lmas.*

Shuningdek, tahlillardan *qizil* epitetining odam yuzi bilan birikuvi holatlarida rang-baranglik mavjud va ular maqollar poetikasida muhim stilistik vosita vazifasini bajarganligi ham ma'lum bo'ladi. Masalan, *Qizil et ketar, Qizargan bet qolar.* Yuzning qizil rangga bo'yalganligi va uyatdan qizarishi taqqoslangan. Birining muvaqqatligi, ikkinchisining davomiyligi *qizil-qizarmoq, et-bet* juftligidagi ohangdorlik va ichki qofiya yordamida g'oyat nafis va obrazli ifodalangan. Xuddi shu uyg'unlik va hamohanglik *Yuz qizili ketar, Yuz xijili ketmas* maqolida ham mavjud va u *qizil-hijil* parallelligida ta'min etilgan. *Qizil-qizartmoq* oppozitsiyasi bergan ekspressivlik *Qizil yuzing qizartirma* maqolida g'oyatda ixcham tarzda namoyon bo'lgan.

Yuzi **qizil**ni uyaltirib bo'lmaz maqolida esa so'zning ma'no ko'lamini yana ham kengaytgan – *uyatsiz, surbet* ma'nolarini anglatishni o'z zimmasiga olgan.

Bolalarga mo'ljallangan **topishmoqlar**, ular orasida, ayniqsa, meva-savzavotlar mavzusidagi topishmoqlarda eng faol qo'llaniladigan ushbu so'z olma, anor, olcha, gilos, uzum, jiyda singari mevalarning, sabzi, piyoz, garmdori, sholg'om, tarvuz, pamidor kabi sabzavotlarni topish uchun ma'lum ma'noda kalit vazifasini o'taydi va bunda asosan ularning rangiga ishora qilinadi. Masalan: - **anor**: *Dum-dumaloq, yaltirar, Ichida qizil sharbat. Sariqqina to'ni bor, ichi to'la doni bor. Qirq xo'jrada qizil qizlar.* - **olma**: *Qizil gulday, gul emas, Hidi guldan kam emas. O'zi dumaloq, tuxum yemas, yesang shirin, shakar emas. O'zi ko'm-ko'k, Yuzi qip-qizil.* - **olcha**: *Ko'm-ko'k dalasi, qizil-qizil donasi.* - **gilos**: *Ranglarimi, qon-qizil, yesang maza ko'p asil... Munchoq desam yumshoq-ku, Dum-dumaloq, ushoq-ku. Ranglarimi, qon-qizil, yesang maza ko'p asil...* - **uzum**: *Marjon-marjon yumaloq, Yaproqlari shapaloq, Qora, qizil, sariq, oq. Yeb ko'rmasdan o'ylab top.* - **sabzi**: *Qizil qiz yer ostida, Sochlari yer ustida.* - **piyoz**: *Qizil bukach xumdonda, Kokillari maydonda.* - **sholg'om**: *Yer ostida qizil qalpoq. Yer tagida qizil bo'g'cha.* - **garmdori**: *Yuzing kabi qip-qizil, yeyman deb qilma hazil.* - **pamidor**: *Qizil rangda tuguncha, Ichi to'la kulchacha. Ichi to'la qizil suv, Egatlarda pishar u.* - **tarvuz**: *To'ni silliq, tuki yo'q, Ichi qizil, ko'ki yo'q. Shirinlikning asl koni Qizil, qora urug'i bor...* - **qulupnay**: *Qip-qizilu – anormas, Cho'g'ga o'xshar – yonolmas.*

Maishiy turmush tarziga yaqin bo'lgan narsa-hodisalar ustida, uy hayvonlari haqida izlanishda ham ko'pchilik holatlarda ularning rangiga ishora qiluvchi *qizil* so'zi asos vazifasini o'taydi. Bu holat, ayniqsa, til, tish, bo'g'doy, tandir, non, gugurt, olov, cho'g', quyosh, shar singari predmetlarni topish bilan bog'liq bo'lganda ko'p kuza-tiladi: *Qatorlata tosh qo'ydim, Qizil ho'kizni bo'sh qo'ydim (tish, til), Qizilini o'zim yedim, Sarig'ini molga berdim (bug'doy), Og'zi qora alomat, Ichi qizil qiyomat (tandir), Oq otdim, qizil oldim (non), Oq ko'ylakli, qizil bosh, buni toping qoraqosh (gugurt), Qizil sigir qora sigirning qornini yalaydi (olov, qozon), Turib biz-la barobar, Yotar bizdan oldinroq, Qizil shardek uchar u, Ko'ring kelsa, osmon boq (quyosh), Puflasang shishar tarang, Ko'k, qizil, oq – rang-barang (shar) va hokazo.*

Mana bu *qizil oshiq, qizil chiy, qizil ko'ylak, qizil toychoq, qizil ximich, qizil do'ppi, qizil yulg'un, qizil ho'kiz, tashi qizil, qizil dona, qizil qiz, qizil solmoq, qizil ko'zacha, qizil tuya, yoqutday qizil, qizil isirg'a, qizil suv, qizil xona* singari birikuvlar ham topishmoqlar uchun *qizil* so'zining rang bildiruvchi so'z sifatida asosiy tayanch birlik ekanligini ko'rsatadi.

Ertaklar matnida *qizil* deyarli rang semasi bilan *qizil qon, qizil qirg'ovul, qizil go'sht, qizil olma, qizil gul, qizil suv, qizil tosh, qizil gilam, qizil nor, qizil marjon* tarzida ishtirok etgan va muayyan stilistik ottenkalarni ifodalashga xizmat qilgan. Masalan:

-shunchaki gapning daromadi sifatida keltirilgan: *Ertagiyo ertagi, echkilarning bo'rtagi, qirg'ovul qizil ekan, quyrug'i uzun ekan, ko'k muzga mingan ekan. Qirqin aytibdi: – Qirq qizil nor ustida yuki bilan, to'yini, qo'yini o'zi biladi, deb yubordi, – debdi;*

-ma'noni kuchaytirishga bo'ysundirilgan: *Shu onda tulki yetib kelibdi, qarasa, bo'ring og'zi-burni qip-qizil qonga belangan emish. Bo'ring badanidagi hamma junlari kuyib, qip-qizil go'shti chiqib ketdi. Qip-qizil gullar, ipakdan tikilgan har turli uy jihozlari to'la ekan.*

-tasviriylik va obrazlilik uchun xizmat qilgan: *-qizil marjon: Parizod bir yumalab oyog'i qizil marjondan, qanoti la'li yoqutdan, tumshug'i zabarjaddan bir kaptar bo'libdi, yana yumalab qadimgi asl holi-ga kelib parizod bo'libdi.*

Ammo uning *qizil olma, qizil gilam* birikuvlarida ekspressivlik sezilmaydi: *Keyin qo'ynidan ikkita qizil olma chiqarib, birini podshohga, birini vazirga uzatib, bunday debdi. Qorasoch pari yolg'iz o'zi tush paytida uylarni salqin qilib, qizil gilamlar ustiga duxoba to'shaklar solib, qora sochlarini oppoq yostiqa yoyib, ikki qo'lining panjalarini bir-biriga juftlab, shirin uyquda yotgan ekan kabi.*

Xalq qo'shiqlari matnida 60 dan ortiq o'rinlarda *qizil* so'zi ishlatilgan bo'lsa, uning yarmidan ko'pi *gul* so'ziga bog'langan. Uning asosiy vazifasi allalar va boshqa qo'shiqlar tarkibida *farzand* o'rnida qo'llangan *gul* so'zining ma'nosini kuchaytirish bo'lgan: *Yuragimning dardlari, alla, Qizil gulday qatma-qat, alla. Shu o'g'lim bir qizil guldir, Gulga qo'ngan bulbuldir. Qizil gulim so'lmasin, Shuginaginam o'lmasin.*

Farzandning o'zi ham asosan *qizil gulga* qiyoslangan: *Qizil gulday ochilgin-o, alla, Pista-bodomlar chaqqin-o, alla, Dadang ishdan kelganda-yo, alla, Oldidan chopib chiqqin-o, alla.*

Ushbu so'z ishtirokidagi ikkinchi guruhni *qizil olma* birikuvini tashkil etad: *Qizil olma tishladim, Samarqandda qishladim. Oy*

chaqaloq boshiga, bo'yona, **Qizil olma** borimish, bo'yona. Undan keyingi inson yuzi ta'rifi bilan bog'liq: **Betimning qizili**, bolam, Tilimning uzuni, bolam. **Yuzginamning qizilisan**, alla, Tilginamning uzunisan, alla, Karminaning qizlari, **Qizil-qizil yuzlari** kabi. Bundan tashqari yana qo'shiqlar matnida *qizil paranji*, *qizil qon*, *qizil pichoq*, *qizil yulduz*, *qizil qiya*, *qizil soy*, *qizili qir* birikmalari uchraydi.

QIRMIZI. «**Alpomish**» matnida *qirmizi* so'zining qo'llanilishi muhim bir holat – ikkita stilistik formula tarkibida kelishi bilan bog'liq. Birinchisi – *kiyganing gulgun qirmizi*, ikkinchisi – *qilichga qirmizi qon qotmoq* dir: *Kiygani gulgun qirmizi* (51), *Ustingga kiyganing gulgun qirmizi* (52), *Kiyganim gulgun qirmizi* (92), *Ustingga kiyibsan gulgun qirmizi* (281); *Qilichimga qirmizi qon qotarman* (56), *Qilichiga qirmizi qon qotmagan* (80), *Qilichima qirmiz qonlar qotarman* (125), *Qilichiga qirmiz qonlar qotadi* (152) kabi.

Topishmoqlarda *qirmizi* elementi anor, tarvuz, garmdori, sabzi singari meva-sabzavotlarni topishga ishora sifatida qo'llanilganda *qizil* elementiga sinonim bo'la oladi, ammo ekspressivligi jihatdan undan ustundir: *Kichkinagina bo'yi bor*, **Qirmizidan** to'ni bor (garmdori), *Dum-dumaloq shar o'zi*, *Po'sti qalin* – **qirmizi** (anor), *Yer sharidek dum-dumaloq*, *Ichi qirmiz*, *sharbat buloq* (tarvuz), **Qirmizi** yuz qiz, yer ostidasiz (sabzi) kabi.

Qo'shiqlar matnida *qirmizi* so'zi subyektiv bahoning g'oyatda go'zal ifodasi sifatida namoyon bo'ladi: *qirmizi to'n*, *qirmizi choynak* kabi. Undagi ekspressivlikning yuqori darajada ekanligi *qizil to'n* va *qizil choynak* birikmalari bilan qiyoslanganda yanada oydinlashadi: *Qora qoshi qunduzim*, *Ko'zi tongda yulduzim*. To'y-hayitlar bo'lganda, *Kiygan to'ni qirmizim*; *Aylanib yursin ammasi*. **Qirmizi choynak shammasi**. Quyidagi *Shu qizchaga sadqaman*, *Qirmizchaga sadqaman* parchasidagi *qirmizcha* so'zi o'zbek xalqining so'zlashuv va xalq og'zaki poetik ijodi uslubini belgilaydigan erkalash ottenkali subyektiv baho munosabatining oliy namunasi.

Bu so'z ertak va topishmoqlarning biz tahlil etgan matnlarida uchramadi.

QORA. O'XOI asarlari matnida rang bildiruvchi sifatlar orasida eng ko'p qo'llaniladigan element *qora* so'zidir¹. Uning qo'llanish

¹ ЎТИЛДА қора сўзи кенг изоҳланган ва унинг ўнлаб маънолари изоҳланган. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Бешинчи жилд. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2008, - Б.335-337.

chastotasi quyidagicha: dostonda – 49, maqolda – 73, topishmoqda – 132, ertakda – 239, qo‘shiqda – 86. Masalan, «Alpomish» dostonida u 539 marta qo‘llangan. Agar unda 486 marta qo‘llangan *Qorajon* so‘zi olib tashlanganda ham *qora* so‘zining qo‘llanish miqdori ellikka yaqin. Fozil shoir qo‘llagan bu so‘zning semantik-stilistik ko‘lami va poetik vazifasi hayratlanarli darajada keng va rang-barangdir. Xuddi shuningdek, yana bir yirik doston – Ergash Jumanbulbul o‘g‘li kuylagan «Xoldorxon»da uning chastotasi quyidagicha: umumiy soni – 86 ta, shundan onomastik birliklar: *Qoraqo‘rg‘on* – 10 ta, *Qorabotir* – 7 ta.

«Alpomish»da ushbu so‘z *qora uy*, *qora mesh*, *qora zulf*, *qora ko‘z*, *qora nor* birikuvlarida o‘z ma‘nosida qo‘llangan: *Shul vaqtda mollar bilan birga kelayotgan qora uylar Chilbir cho‘lini, Oyna ko‘lini yoqalab qo‘na berdi (32), Qora zulfing eshilgandir tol-tol, Har toliga bersa yetmas dunyo mol (357), Aqlimdolgan qora ko‘zi, Olmam, allayor-allayor (93), Otasi Boybo‘ri sulton xizmat qilib, egnida qora mesh, to‘yda suv tashib turibdi (350), Bu maydonda qora miltiq, Otilib maydon ichinda (289), Yaqinlab kelgandir Hakimbek shunqor, Alpomish oldiga chiqqan qora nor (324)*. Ular orasida *qora nor* ishlatilishi faol bo‘lgan, 7 marta qo‘llangan.

Ergash shoir «Xoldorxon»da bulardan faqat *qora ko‘z* va *qora uy* birikuvidan foydalangan. Boshqalari uchramaydi: *Barisi oq yuzli, do‘lana qoboq, qora ko‘z, qora qosh, uzun gardanli (333)*. *Qir odamga bir qora uy tikilgan, Uyi yo‘qlar tuzab chotirlik joydi (381)*. Ayni paytda, «Xoldorxon»da ishlatilgan *qora dev*, *qora qosh*, *qora tosh*, *qora qilmoq* birikuvlaridan Fozil shoir «Alpomishda» foydalanmagan: *Olovday bo‘lib tutashdim, Qora devman qon to‘kishdim (429)*. *Barisi oq yuzli, do‘lana qoboq, qora ko‘z, qora qosh, uzun gardanli (333)* kabi.

«Alpomish»ning boshqa o‘rinlarida *qora* so‘zi o‘zining konnotativ ma‘nolari bilan qatnashgan, frazeologik birliklarning hosil bo‘lishiga sabab bo‘lgan. Masalan: *qora bag‘ir*, *qora bo‘lmoq*, *qora kiymoq*, *qora kun*, *qora qilmoq*, *qora ko‘ngil*, *qorani ko‘rmoq*, *qoraymoq*, *qorama-qora bormoq*, *qorani olmoq*, *qorasi ko‘rinmoq*: *Xanjar chekib qora bag‘rin tildirar (21)*. *Abgor bo‘lib qora kiyib yuribsan, Sening biror suyanganing o‘lganmi? (326)*. *Qora kunni o‘zbaklarga soladi, O‘zbakning qo‘lidan nima keladi?! (56)*. *Bir tarafda bir qorani ko‘rgandir (264)*. *Tomning boshida turib, pastga tushmakka*

qulaylab qaradi, bir yer **qorayib** ko'rindi (264). To'qqiz kampir **qorama-qora**, bular ham ketib borayapti, o'zavonida to'ng'illashib ketib borayapti (48). Kunning o'zi peshin vaqti bo'lganda, Poygachining **qorasini** oladi (145). Ko'rinmaydi qalmoqlarning **qorasi**, Borayotgan Qorajonday to'rasi (138).

Shu tarzda doston aytuvchilar mahorati sabab bo'lib xalq tilidagi frazeologik birliklar sinonimik qatori kengayib borgan: *ko'ngli qoralik qilmoq, yuragi qoralik qilmoq, ichi qoralik qilmoq: Bul bo'lmay, o'zimiz qidirib kelsak ham shulla qip siylar ekan, esiz osh qoldi, xudoy olgur oshning ustida ko'ngli qoralik qildi* (48). Yoki: *dilni qora qilmoq – ko'ngilni qora qilmoq, xafa qilmoq: Zindon ichida qora qilgan dilingni, Begim, borib ko'rgin Barchin gulingni* (306). Ularning ba'zilari ikki ma'nosi bilan ishtirok etgan: 1. Odam vafot etgandan keyin, uning ko'milishiga norozilik ohangida yerga nisbatan *qora yer* iborasi ishlatiladi: *Balki qalmoq o'lja bo'ldi, Qora yerga qon to'kildi* (290). *Qora yerga kirmoq* iborasida ham aslida shu ottenka bor: *Bulbul qo'nar to'qayning Jiydasina, yor-yor, Ultontozga tekkancha, Qora yerga tey deysana, yor-yor* (381).

«Xoldorxon»da esa ushbu so'z ishtirok etgan epiteli birikmaning metaforik qo'llanish ko'lami yana ham keng: *beti qora, boshiga qora kun solmoq, dunyo qora bo'lmoq, ko'zning oqi qorasi, ko'ngli qora, qora bag'ir, qora yer, qora kiymoq, qora kun, qora olomon, qora ot ko'tarmoq, qorasi ko'rinmoq, qorani ko'rmoq, qorabosh tug', qorakash, qoralamoq, qoralab qaramoq, qoralab bormoq, qorani olmoq, qorasini ko'rsatmoq, yuzi qora*. Qo'llanish nisbati: 13/21.

Ulardan *qora bag'ir, qora yer, qora kiymoq, qora kun, qora qilmoq, qora, qorani olmoq, qorasi ko'rinmoq* singarilar har ikki doston matnida qo'llanilgan.

	«Alpomish»da	«Xoldorxon»a
1	Xanjar chekib qora bag'rin tildirar, Ajal yetsa paymonasin to'ldirar (21)	Armon bilan bilmaganin bildiray, Xanjar solib qora bag'rin tildiray (136).
2	Bulbul qo'nar to'qayning Jiydasina, yor-yor, Ultontozga tekkancha, Qora yerga tey deysana, yor-yor. (381)	Bir-birini qaramasdan qiradi, Zarbiga qora yer larzon beradi. (121).
3	Abgor bo'lib qora kiyib yuribsan, Sening biror suyanganing o'lganmi? (326)	Sen qul o'lganda qaysi turkmanning biti qora kiyadi. (65)
4	Aqlimdolgan qora ko'zi , Olmam, allayor-allayor. (93)	Barisi oq yuzli, do'lana qoboq, qora ko'z , qora qosh, uzun gardanli (333)
5	Qora kunni o'zbaklarga soladi,	Javob bering, qiblagohim, vallamat,

	<i>O'zbekning qo'lidan nima keladi?! (56).</i>	<i>Boshiga men qora kunlar solayin (137).</i>
6	<i>Zindon ichida qora qilgan dilingni, Begim, borib ko'rgin Barchin gulingni (306).</i>	<i>To'zon yerni qora qip, Chang tumanday sasibdi (344).</i>
7	<i>U qora bog'onag'i kelgan o'n chopar edi. (89).</i>	<i>Qora uytib ko'rinar, Olis yerdan buldirab (349).</i>
8	<i>Kunning o'zi peshin vaqti bo'lganda, Poygachining qorasini oladi. (145)</i>	<i>O'n olti kun yo'l yurib, Oldi Qrim qorasin (13).</i>
9	<i>Uzoqdir soylar darasi, Ko'rinmas kampir qorasi (43).</i>	<i>Shunday qichab yursa ham Ko'rinmas Chambil qorasi. (345).</i>
10	<i>Bul bo'lmay, o'zimiz qidirib kelsak ham shulla qip siylar ekan, esiz osh qoldi, xudoy olgur oshning ustida ko'ngli qoralik qildi (48).</i>	<i>Agar vag'ir-vug'ur bo'lib ketsa, bularning orqasi juda ko'tarilib ketsa, undan so'ng bir ko'ngil qoralik, nizo, ikki elning o'rtasida qolib ketmasin deyishib turdi (204).</i>

*Beti qora, boshiga qora kun solmoq, dunyo qora bo'lmoq, ko'zning oqi qorasi, ko'ngli qora, qora olomon, qora ot ko'tarmoq, qorabosh tug', qorakash, qoralab bormoq, qoralab qaramoq, qoralamoq, qorama-qora bormoq, qorasini ko'rsatmoq, yuzi qora epitetli birikmalari esa faqat «Xoldorxon»da uchraydi: Bu **beti qora** Ahmad Sardorning qasdi bizlarni bir yomon otli qilmoq-da (74). Ovozam ketguday jahon, **Qora kun solib** shul zamon (266). Yorug' **dunyo qora bo'ldi ko'zima**, Esankirab esi ketib boraman (72). Sen maydonni menga bergin, farzandim Avazjon, **ko'zimning oqi-qorasi** (303). Shoh Qaysarning elatida odam qo'ymay, qancha **qora** olomon, navkar, xotin qolmasi, jame' fuqaroni Xoldorxon shoh mo'laqay-so'laqay, qolgan-qutgan odamlarini yig'nab, qancha odami bo'lsa kuniga bir sanab, muhlat yaqinlagandan, muhlat bitsa... (262). Undan so'ng yomon otli bo'lib, **qora ot ko'tarsak**, eli-xalqning betiga qanday qaraymiz, elda ne betimiz bilan yuramiz, Go'ro'g'libekning betini, qirq yigitning betini qanday qilib ko'ramiz (74) – varianti: qora nom olmoq, qora nom ko'tarmoq. Oq, **qorabosh tug'** so'lqillab, Tikildi maydon ichinda (282). Iqlamalar, **qorakashlar** Chiqmayin to'dada qoldi (374). Chambilbelning odami Qarayotir **qoralab** (54). Er Samandar borayotir moralab, Qishloqni, uylini oralab, Bordi bachcha otasini bilmakka, Shaharga borib qoldi **qoralab** (397). O'n olti kun yo'l yurib, **Oldi** Qrim **qorasin.** (13). **Ko'rsatdi** o'zin **qorasin** (419). Sendan shafqat umidvor **Yuzi qora** qullarmiz (330) va hokazo.*

Ergash shoir Fozil shoirdan farqli o'laroq ko'ngli qora iborasini xafa bo'lish ma'nosida qo'llaydi: Sizning **ko'nglingiz** qancha **qora** bo'lsa, fuqarolaringizning ko'ngli yuz hissa **qora.** (194). Agar vag'ir-vug'ur bo'lib ketsa, bularning orqasi juda ko'tarilib ketsa, undan so'ng

bir ko'ngil qoralik, nizo, ikki elning o'rtasida qolib ketmasin deyishib turdi. (204)

Har ikki asar – «Alpomish» va «Xoldorxon» dostonlari matnida qo'llanilgan *qora* so'zi va u bilan bog'liq iboralar yuzasidan olib borilgan ushbu lingvostatistik kuzatishlar va leksikografik tahlillar har ikki matnda *qora* so'zli birikmalarning aniq chastotasini berishga va ular ishtirok etgan mikromatnlarni avtomatik yo'l bilan bir yerga to'plashga ko'maklashdi. Bu esa, o'z navbatida, keyingi semantik-stilistik, funksional-stilistik tadqiqotlarga yo'l ochishi va ko'maklashishi, ayni paytda, bu til birliklarining matnda lingvopoetik vazifalarni qay darajada ado etishini tahlil qilishga sharoit yaratdi.

Maqollar matnida *qora* rang bildirish doirasidan tashqariga chiqadi va ko'pincha ezgulikning zidi o'laroq yomonlikning ramzi sifatida namoyon bo'ladi: *Xalqdan ajralganning yuzi qora bo'lar. Yuzning qoraligi uyat yemas, Yuzi qoralik uyat. Eri bo'lib, erga borgan – bet qorasi, Eli bo'lib, elga borgan – yurt to'rasi. Ko'ngli qoraning yuzi qora.*

Hatto oddiy qiyoslashdek tuyulgan *qora* birikmali jumlar ham metaforik mazmun kasb etgan bo'ladi: *Yomon do'st – qora bulut soyasi. Tirishgan – er, Tirishmagan – qora yer.*

Qora so'zi *qo'y, sigir, tovuq, chivin, it, qarg'a* elementlari bilan birikkanda allegorik va evfimik mazmun kasb etib, personifikasiyalandi: *Qora itning uyati oq itga tegar. Oq it, qora it, bari – bir it. Tuxumni ko'rmaganga qora qarg'a ham tovuq. Qish o'tar, qoralik qarg'aga qolar. Oq qo'yni ham o'z oyog'idan osarlar, Qora qo'yni ham. Qora sigir tushida kunjara ko'ribdi.*

Xalq orasida *qora* va *qozon* birikuvi ommalashgan va unda ko'pincha bir-biriga yaqin bo'lgan el-urug'lar tushuniladi: *Yomon qarindoshga yalinguncha, Qora qozoningga yalin. Qarindoshim - qora qozonim, Urug'im - unli chuvolim, Yomon qarindoshga yalinguncha, Qora qozoningga yalin. Qarindoshim - qora qozonim, Urug'im - unli chuvolim kabi.*

Bu birikuvning ommalashishidagi ikkinchi sabab qozonning tiriklik vositasi ekanligidir: *Qora qozon qaynab tursa, qizilo'ngach kuyib qolmas. Ushbu maqolni Qozon qaynab tursa, qizilo'ngach kuyib qolmas* tarzida ifodalash ham mumkin. Ammo *qozon* va *qora qozon* o'rtasida ifodaviy-stilistik noziklik bor: *qora qozon – bir amallab tirikchilik qilish va shukronalik* ottenkasini beradi.

Uchinchi sabab *qozonkuya* bilan bog'liq. Qozonkuyaning biron yerga tegishi noxushlik keltirib chiqarishining boshqa hodisalar bilan qiyoslanishi ayrim maqollarning yaratilishiga asos bo'lgan: *Yaxshi – bog'-u bo'ston, Yomon – qora qozon. Qozonga yondashsang, qorasi yuqar. Qozon qorasi ketar, Dil yarasi ketmas* kabi.

Oq tangang ortiq bo'lsa, Qora kuningga saqla. Asli qora oqarmas, asli buzuq tuzalmas. Oq degan – olqish, Qora degan – qarg'ish. Tagi qora qoraligicha qolar singari maqollar uchun ham *qora* so'zi asos bo'lgan va ijtimoiy mazmun kasb etgan. *Qora qorning – qora qayg'ung. Ig'vogarga oq sut ham qora. Xon qoshida qorang bo'lsa, Qora kemang qirda yurar. Qora chivin kishi o'ldirmas, ko'ngil aynitar* singari o'nlab maqollar ham shu so'zga va uning metaforik ma'nosiga tayanilgan holda yaratilgan.

Maqollar matnida ushbu so'zi *beti qora, yuzi qora, ko'ngli qora, qora buyrak, qora bulut, qora yer, qora qayg'u, qora kema, qora kiymoq, qora kun, qora ko'ngil, qora qo'y, qora uy, qora charos, qora chivin* singari birikmalar tarkibida qo'llangan va yuqorida ta'kidlangan semantik-stilistik ma'nolarning reallashuviga xizmat qilgan.

Topishmoqlardan tanlangan matnlarda rang ifodalovchi birliklar orasida eng ko'p qo'llanilgani *qora* hisoblanadi. Ammo ular yashiringan so'zni topishda hamma vaqt ham yetakchi birlik deb qarash to'g'ri bo'lmaydi. Buning sababi uning birikma tarkibida aniqlovchi bo'lib kelishi, asosiy fikr aniqlanmishda yashiringani bilan izohlanadi. Ushbu *beti qora, ichi qora, ko'z qorasi, qora alomat, qora biya, qora botir, qora bo'lmoq, qora butoq, qora gardin, qora dev, qora yog'och, qora karvon, qora ko'rmoq, qora nor, qora popish, qora sichqon, qora soqol, qora tol, qora tuxum, qora uy, qora urug', qora xotin, qora qish, qora qog'oz, qora -qora qoramuq, qora qul, qora qo'g'irmoq, qora hayot, qora hakka, qoshi qora, matti qora, yuzi qora* birikuvlarining ma'lum qismi ana shu fikrni tasdiqlaydi. Masalan, *qora uy, qora qush, qora biya, qora tuya, qora buzoq, qora sigir, qora ho'kiz, qora eshak* birikmalarida aniqlanmish yetakchi, *qora esa* uning ma'nosiga aniqlik kirituvchi so'z hisoblanadi: **Qora uyda ming chiroq, Uyni yoritmas (osmon, yulduzlar). Qora qushim qaqillar, qanotlari shaqillar (sharshara), Qora biyam qalt yetdi, qovurg'asi yalt yetdi (bulut, yashin), Qora tuyam qochayapti, qumalog'in sochyapti (bulut, do'l), Qorong'i tom ichida qora buzoq dirkillar (burga), Qora sigir**

qarab turar, sariq sigir yalab turar. **Qora ho'kizning putini, qizil ho'kiz** yalaydi (qozon, olov), **Qora ho'kizim** og'ilga kirishda dumini yulib olib qoldim / **Qora buzog'im** zinxonaga kirishda dumini yulib oldim / **Qora eshak** og'ilga kirib ketaverdi, dumidan tortib qoldim (qora mayiz) kabi. Ammo hamma payt ham bu gapni aytib bo'lmaydi. Masalan, quyidagi topishmoqni topishda tayanch so'z vazifasini qora bajargan: **Qora o'zi**, qarg'a emas, Shoxlari bor, ho'kiz emas (qo'ng'iz).

-*ichi qora* birikuvini O'XOIning boshqa janrlarida metaforik birikma sifatida qabul qilamiz. Topishmoq matnida esa u o'z denotatik ma'nosi bilan qatnashadi: *Uzun bo'yli, Qora to'nli. Usti oq, Ichi qora. Mo'ri.* Shunday bo'lishiga qaramasdan, topishmoqning nima ekanligi epitetli birikmalar ostiga yashiringanligining o'ziyoq ularning obrazli tasviriy vosita ekanligini tasdiqlaydi.

Boshqa bir o'rinda metaforik yaxlitlik kasb etib, birgalikda ma'no anglatadi: *Qator-qator qora karvon, Ertayu kech tashir don. (chumoli)*

Qora so'zi topishmoq matnida hamma vaqt ham yetakchi komponent tarkibida kelavermasligi mumkin, ammo bunday paytlarda tasviriylikni kuchaytirishga xizmat qiladi: *Yanvar bobo novvot sotdi, Olgan yedim qo'lim qotdi. O'tda yonmayman, Suvda botmayman. Qora qishlarda – Jonim saqlayman. Bahor kelganda – Yig'lab bitkayman. Qishda serob, yozda bo'lmas, Yaltiraydi oyna olmos (muz).*

Qora belgisiga *oq* ning zidlantirilishi tufayli ayrim topishmoqlar obrazli tarzda shakllantirilgan: *oq sigir – qora sigir: Oq sigir turib ketdi, Qora sigir yotib qoldi (qor, yer).*

Qora so'zining tahlili uchun **ertak** janridan tanlangan matnda ushbu birlik chastotasining yuqoriligi ertaklarning mavzusi bilan bog'liq bo'lgan. Masalan, «Tohir va Zuhra» ertagida *Qorabotir* ning 9 marta, «Qorasoch pari»da *Qorasoch pari* ning 130, «Vospiroxun»da *Qora podshoh* ning 32 marta qo'llanishi hisobiga umumiy raqam ko'paygan. Bu onomastik birliklarning har biri o'z stilistik ma'nosiga ega ekanligini ta'kidlagan holda ertaklar matnida *qora* so'zi ishtirok etgan boshqa mikromatnlarni tahlil qilamiz. «Susambil» ertagida boyning eshagi tasvirlangan epizodda *qora mayiz* birikmasi 3 marta qo'llangan: *Shunday qilib, bu eshakni xo'jayin ham, xo'jayinning bolalari ham yaxshi ko'rib, suv o'rniga sharbat, o't o'rniga qora mayiz bilan beda berib boqar ekan. Xayr, eshak suv o'rniga sharbat, o't o'rniga qora mayiz bilan bedani yeb, maza qila bersin. Bir kun ishdan kelib,*

*poyani yegisi kelmay yig'lab yotib atrofga qarasa, boyagi yeshak suv o'rniga sharbat, o't o'rniga **qora mayiz** bilan bedaning gulini yeb, maza qilib yotibdi.* Matndan *qora* aniqlovchisini olib tashlash mumkin va bundan matn mazmuni hech qanday zarar ko'rmaydi. Xo'sh, unda bu epitetni keltirishdan maqsad nima? Maqsad mayizning turini, go'yo eshak yeydigan mayiz sariq mayiz emas aynan qora mayiz ekanligini ta'kidlamochimi? Bunday emas, albatta. Gap ertaklardagi an'anaviy tasvir usuliga – voqelikni bo'rttirib, odatdagi hayotdan boshqa qilib ifodalash usuliga sodiqlikda. Ana shu ma'noda *qora* so'zi sezilar-sezilmas darajada bo'lsa-da, stilistik vazifani ado etgan – go'yo eshakka beriladigan mayizga e'tiborni kuchaytirgan.

Ushbu so'zning *qon* birligi aniqlovchisi bo'lib kelganida ham kuchaytirish ottenkasi mavjud: *Qonxo'r jallod qo'lida, Tilla qilich qayraldi. Tilla qilich damlari **Qora qonga** bo'yaldi* («Tohir va Zuhra»). Xuddi shu ottenka «Rustam va Sherzod» ertagida qo'llangan *qora kaltak* jumlasida ham mavjud: *Shu paytda chol tegirmonga yetib keldi va tegirmonchining bir karnayini topib, bir pana joyni tanlab olib, karnayni chalaverdi. Buning ovozigga qishloq xalqi uyg'onib, tegirmon tomonga oqa boshladi. Ular bir voqea bo'lganidan xabardor bo'lib, **qora kaltak** ko'tarib kelgan edilar kabi.* Shuningdek, metaforizasiyalashgan *qora kun* epitetli birikmasi xalq tilidagi an'anaviylik mavjud: *Bu yomon **qora kunlarga** qolgan bechora xotin yig'i-sig'i qilib, ota yuzini ko'rmay qolgan yetimchani yaxshilab tarbiyalashga kirishibdi* («Tohir va Zuhra»). Quyidagi misolda kelgan *qora ko'ngil* birikuvi ham shunday ottenkaga ega: *Devorlarda yarog'-aslahalar, o'tirganlarning peshonalari qaqqaygan, ko'zlari chaqchaygan, **ko'ngillari qora**, yuzlari ola, o'ylaganlari yomonlik ekan. Alhosil bular – talonchilar to'pi ekanligi, bu joy – bularning to'planadigan makoni ekani ma'lum bo'ldi* («Uch og'ayni botirlar») kabi.

«Gulshoh bilan Varqa» ertagida *qora* metaforizasiyalashib, *motam* semasi bilan qatnashgan: *qora kiyim/libos, qora kiymoq: Qarasa, mamlakatning shahar, qishloqlari **qoraga bo'yalgan** emish. Xalq esa **qora kiyim** kiygan emish. Varqa yo'lda odamlardan: – Nimaga hamma yoq **qoraga bo'yalgan**, odamlar qora kiyingan? –deb so'rasa: – Gulshoh o'ldi, – deb javob berishibdi. Podshoh va fuqaro motam tutib, hamma **qora kiyinibdi**, taxt-ravoqlarga **qora bayroq** tutilibdi, **mamlakat qoraga bo'yalibdi**.*

Bu kabi qo'llanish «Orzijon bilan Qambarjon» ertagida ham uchraydi: –*Endi ish bitdi. Orzijonning qirqta kanizi, qirqta yenagasini mening ixtiyorimga berasiz. Shularning hammasiga qora libos kiydirib, bellariga qora belbog' bog'latib, qo'llariga qora ro'mol berasiz!* – dedi. Podshoh ayyor kampirning aytganlarini qildirib berdi. Borsa, haligi **qora** kiygan xotin-qizlarning hammasi qabristonni quchoqlashib yig'lab yotibdi. Boshqa o'rinlarda ertaklar matnida qora rang semasi bilan kelgan: *qora narsa, qora toy, qora uy, qora bayroq, qora belbog', qora qaldirg'och, qora qarg'a, qora ro'mol, qora soch, qora tikan* kabi.

Rangni bildiruvchi birliklar orasida **qo'shiqlar** matnida qora so'zi o'z mavqeiga ega va shu boisdan u faol qo'llangan: *qora, qora baxt, qora bukur, qora daryo, qora dum, qora yer, qora it, qora kalla, qora ko'z / ko'zi qora, qora las, qora loy, qora mayiz, qora mol, qora mo'ndi, qora sigir, qora soch, qora suv, qora tosh, qora turna, qora uzum, qora choy, qora choynak, qora etik, qora qarg'a, qora qiz, qora qozi, qora qon, qora qosh, qora qo'y, qora quloq, qora quchchi, qora qush, qora ho'kiz* kabi.

To'g'ri, bu so'zning bosh tovushi bo'lgan **q** o'zbek tili tovushlar tizimida talaffuz nuqtai nazaridan juda ham e'tiborli emas. U chuqur til orqasida talaffuz etiladi, portlab chiqadi va jarangsiz. Ammo undan keyin aytiladigan **o** so'zga alohida ohang beradi. Bu esa keyingi so'zning talaffuzi bilan hamohanglikni yuzaga keltiradi va qo'shiqda musiqiylik paydo qiladi: *qo-qo-qu: Qora-qora qulog'ing, mayda-yo, mayda, Qalqon bo'lsin jonivor, mayda-yo, mayda; qo-qu: Har shoxida ko'tarar, mayda-yo, mayda, Necha qora quchchini, mayda-yo, mayda; qo-qa-qo': Qora-qora qarg'alar, Qo'rga qarab yo'rg'alar: qo-qo'-qo: Qora qo'yim Qovchini, mayda-yo, mayda, Cho'llarda ko'rdim ovchini, mayda-yo, mayda* singari.

Bu kabi uyg'unliklar qo'shiq matnidagi distant holatlarda ham misra talaffuzining umumiy ruhini – ritmni saqlab turadi va misradagi boshqa so'zlarga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi: *qo-qo-qo; yer-yor: Qora yerni qoq yorgan, Qovun ekib lab yorgan; -qa-qa-qa-qo, -g'a-g'a-g'a-g'a, ma-ma: Qarg'a, qarg'a, qarg'alar, mayda-yo, mayda, Qora ko'rsa yo'rg'alar, mayda-yo, mayda, Tezroq mayda qilmasang, mayda-yo, mayda, Qora tering sho'rg'alar, mayda-yo, mayda* kabi. Bu kabi tahlillarni o'zbek tilidagi har bir leksik-semantik guruh misolida davom ettirish mumkin. Ammo natijalar umumiylicha qolaveradi. Ya'ni muayyan O'XOI janriga xos matn uchun xoslangan leksik

birliklar mavjud, bu xoslanganlik ularning qo'llanish chastotasiga ta'sir ko'rsatadi va janr usulubini belgilashda ishtirok etadi.

Uchinchi bob yuzasidan xulosalar

1. O'XOI matnlari ustida olib borilgan lingvostatistik kuzatishlar va leksikografik ishlanmalar folklor asarlari tili va uslubini o'rganishda yangi qadamdir. Bu amalga oshirilgan ishlar kelajakda lingvofolkloristika sohasidagi tadqiqotlar uchun ma'lum ma'noda ham nazariy, ham amaliy ta'minot bo'la oladi.

2. O'XOI asarlaridan janrlar kesimida olingan tanlanma matnlarning harflar ko'lamini lingvostatistik tahlil etish o'zbek tili tovushlar tizimining asrlar davomida o'zgarmasdan kelayotganligini ko'rsatdi.

3. Janrlar va ifoda usullari turlicha bo'lishiga qaramasdan tanlangan matnlardagi tovushlar chastotasi deyarli bir xil. Bu, ayniqsa, unli tovushlarda kuzatiladi. Undoshlardagi muayyan farqlar xalq tilining adabiy tilga yaqinlashuvi va singib borishi bilan bog'liq. Undoshlardagi yuqori chastotali fonemalar sonor undoshlarga tegishli va bu holat xalq og'zaki ijodi asarlari ijodkorlari tilining fonematik tarkibida sonantlilik kuchli bo'lganligidan dalolat beradi.

4. Kuzatish materialini sifatidan tanlangan xalq dostonlari matnining lingvostatistik va qisman fonostilistik tadqiqi ushbu asarlar tilidagi fonetik jarayonlarning o'zbek tili je-lashgan dialekti fonetik xususiyatlariga to'la mos kelishini tasdiqlaydi.

5. Janrlararo qiyoslanishda *bir, bor, yo'q, ko'p, endi, bu, men, bilan, ham* elementlarining moslik darajasi tengligi, shuningdek, qo'shiq-ertak janrlariaro qiyosiy tahlilda yana undovlarning moslik darajasi mavjudligi aniqlandi.

6. So'z qo'llashdagi mushtaraklik ertak-maqol va doston-maqol janrlari orasida mavjud va ularning korelyasiya koeffitsiyenti 0,83ga teng.

7. So'z qo'llashdagi tafovut doston-topishmoq, qo'shiq-topishmoq, maqol-qo'shiq janrlari o'rtasida sezilarli darajada.

8. Tanlangan besh janrdan doston, ertak, qo'shiq matnlarida yuqori chastotali so'zshakllarining miqdori deyarli bir xil. Maqol, topishmoqlarda esa farqlanadi va bu holat matnda so'zlarining kam takrorlanishi bilan izohlanadi.

9. O'XOI janrlari matni yuzasidan olib borilgan lingvostatistik va leksikografik tadqiqotlar uning matn lingvistikasi tizimidagi keyingi tadqiqotlar uchun mustahkam poydevor bo'la olishligini isbotladi.

IV BOB

O‘ZBEK XALQ OG‘ZAKI IJODI MATNLARI MORFOLOGIK BIRLIKLARINING LINGVOSTATISTIK TADQIQI

Matn ko‘rinishidagi axborotlarni nafaqat grammatik, balki ma‘no va uslubiy jihatdan tahlil qiluvchi kompyuter dasturlari (sun‘iy intellekt) yaratish bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir¹. Kompyuter dasturlari uchun so‘z turkumlari lug‘ati tuziladi. So‘z turkumiga kiruvchi so‘zshakllarning miqdori va uslubiy jihatdan chegaralanganligi tanlab olinadi. Shunga ko‘ra, stilistik-semantik tahlildan so‘ng, har bir so‘z turkumining mantiqiy tahlili, ya‘ni so‘zshakllarning me‘yoriy va me‘yordan tashqarida bo‘lgan vaziyatlari o‘rganiladi. Shu jihatdan O‘XOI matnlari morfologiyasining lingvostatistik tadqiqi ma‘lum ma‘noda tanlanma matnlar leksik-grammatik birliklari tahlilining mantiqiy boshlanishi hisoblanadi va bu o‘rinda masalaga grammatik umumlashtiruvchilik pozitsiyasidan yondashiladi. Tahlilda an‘anaviylikka sodiq qolinib, ular mustaqil, yordamchi va alohida olingan so‘z turkumlari tarzida o‘rganildi.

4.1. Mustaqil so‘z turkumlarining lingvostatistik tadqiqi

Matnlarning kvantitativ tahlili yaratilgan chastotali lug‘atlardagi so‘zshakllarning so‘z turkumlariga taqsimlanish qonuni orqali amalga oshirildi. Bunda lug‘atlardagi so‘zshakllari zonalarga taqsimlanib, janrlararo so‘z turkumlari qiyoslandi va tanlanma matnning o‘ziga xos tipologik tabiati, ularning tilosti, uslub, taguslubdagi tipologik xususiyatlari aniqlandi.

Ma‘lum bo‘ldiki, lug‘atlar tarkibida so‘z turkumlarining taqsimoti lug‘at hajmi bilan bog‘liq emas. Lug‘at tarkibining miqdoriy o‘sishi bilan so‘z turkumlarining matndagi ulushi o‘zarib qolmaydi. Masalan, lug‘atdagi so‘zshakllarining o‘shish dinamikasini tekshirganimizda, ot so‘z turkumining o‘shish sur‘ati doston janrida 8 dan 37 gacha ko‘tarilib borgan bo‘lsa, qo‘shiq janrida avval 20 dan ko‘tarilib, keyin 100-200 so‘zshaklida pastlab, 300 so‘zshaklida yana ko‘tarilgan. Boshqa so‘z turkumlarida bu holat turlicha. Ayrim so‘z turkumlari zonalarda umuman uchramaydi. Quyidagi jadvalda so‘z turkumlarining qiyosiy statistikasini keltiramiz:

¹ Пўлатов А. Компьютер лингвистикаси. – Тошкент: Академнашр, 2011. – Б.17.

4.1-jadval.

Mustaqil soʻz turkumlarining oʻsish dinamikasi.

ST	doston				maqol				topishmoq				ertak				qoʻshiq			
	5 0	100	2 0 0	30 0	5 0	10 0	2 0 0	30 0	5 0	10 0	2 0 0	30 0	5 0	10 0	2 0 0	30 0	5 0	10 0	200	300
ot	8	23	2 6	37 4	4 4	52	4 7	53	2 0	28	2 7	43	1 8	20	3 0	40	2 0	25	17	37
sifat	-	-	0, 5	1, 3	2	7	9, 5	8	1 4	9	8, 5	7, 3	-	3	3, 5	2, 6	1 0	7	2,5	4,3
son	2	2	2, 5	2	6	3	2, 5	2, 3	1 0	8	5	4, 6	4	4	4	2, 3	6	7	-	3,3
olmo sh	2 0	16	1 0	7, 6	4	4	5	3, 3	1 2	10	8	7, 3	2 0	19	1 4	7, 3	1 8	18	4,5	10, 6
ravis h	8	6	4, 5	5, 3	2	1	2	1	-	7	6, 5	6, 6	8	7	4, 5	3, 3	-	2	1,5	4,6
feʼl	3 4	49	3 6	41	2 2	23	2 4	27	1 4	18	1 9	23	2 8	29	3 2	36	1 8	20	17, 5	28

Chastotali lugʻatlarni zonalarga boʻlingan holda soʻz turkumlari oʻzaro chogʻishtirilganda maqol, topishmoq, ertak, qoʻshiq, janrlarida ot soʻz turkumi koʻrsatkichi yuqori boʻlgan. Maqol, qoʻshiq janrida (1-200 soʻzshakl) zonada ot soʻz turkumi pastlab, keyin koʻtarilgan. Qolgan zonalarda oʻsish surʻati bir meʼyorda koʻtarilib borgan. Doston janrida yuqori koʻrsatkichni feʼl soʻz turkumi koʻrsatgan boʻlib, (1-100), (1-300) zonada yuqorilab, (1-50), (1-200) zonalarda esa pastlagan.

Lugʻatning (1-100 soʻzshakl) zonasida ot soʻz turkumining *ot, yoʻl, kun* soʻzlari, *kim* olmoshi, *yoʻq* modal soʻzi, (1-200 soʻzshakl) zonasida *ikki, qirq* sonlari, *oʻzi, u* olmoshlari, *katta* sifati, (1-300 soʻzshakl) zonasida *kelsa* feʼli, *yerga, oy* ot soʻz turkumi, *hamma* olmoshi, *yetti* soni janrlararo mos kelgan. Janrlarning qiyosiy-statistik jadvaliga eʼtibor bersak, ularning qoʻllanish darajasi turlicha ekanligi koʻzga tashlanadi.

Quyida umumiy matnda qoʻllangan soʻz turkumlari statistikasini keltiramiz:

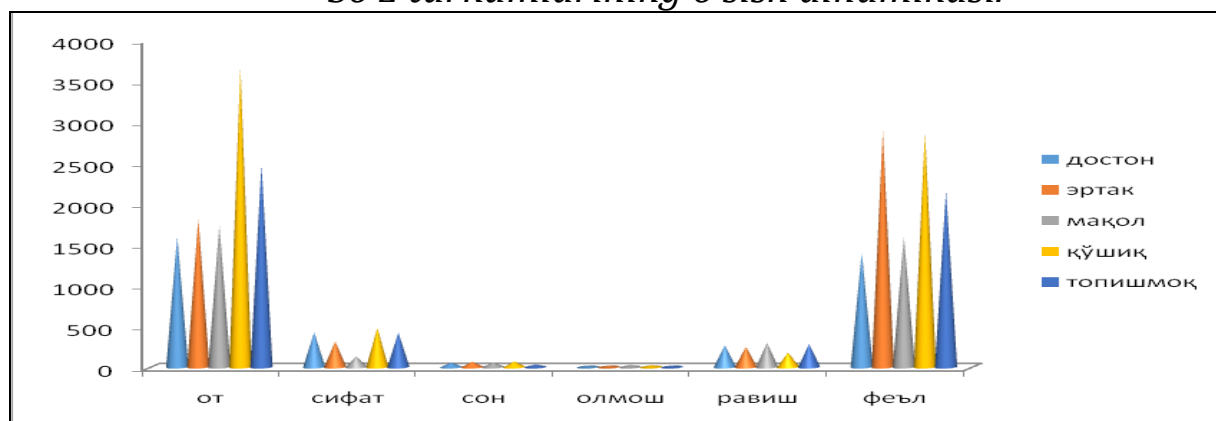
4.2-jadval.

Mustaqil so'z turkumlarining kvantitativ tadqiqi.

mustaqil so'z turkumlari	doston		ertak		maqol		qo'shiq		topishmoq	
	F	f%	F	f%	F	f%	F	f%	F	f%
ot	1597	1,6	1815	2,3	1733	3,8	3658	11	2478	9
sifat	425	0,4	316	0,4	131	0,2	478	1,5	422	1,5
son	54	0,05	66	0,08	57	0,12	69	0,2	33	0,12
olmosh	17	0,017	19	0,02	28	0,06	24	0,07	18	0,06
ravish	266	0,2	249	0,3	297	0,6	179	0,5	283	1
fe'l	1399	1,4	2889	3,7	1592	3,5	2870	9	2158	7

Jadvaldan ma'lum bo'ladiki, umumiy matn hajmida doston, maqol, qo'shiq, topishmoq janrlarida statistik dominant so'z turkumi – ot hisoblanadi. Ertak janrida fe'l so'z turkumi yuqori darajada tura-di. Keyingi pog'onani sifat, undan keyin ravish egallagan. Ammo ularning janrlarda qo'llanish ko'rsatkichi esa turlichadir.

4.3-jadval.

So'z turkumlarining o'sish dinamikasi.

Grafikdan ko'rinadiki, maqol janri sifat va fe'l so'z turkumlarida boshqa janrlarga nisbatan past ko'rsatkichga ega. Qo'shiq janrida ravishlarning qo'llanishi past, qolgan holatlarning barchasida eng yuqori nuqtaga ko'tarilgan.

Umumiy matn hajmida so'z turkumlari qiyoslanganda, mustaqil so'z turkumlarini qo'llashda eng yuqori ko'rsatkich qo'shiq, keyin topishmoq janriga to'g'ri kelgan.

Ot so'z turkumi doirasidagi ayrim grammatik ko'rsatkichlarni lingvostatistik tahlillarimizga tayangan holda ko'rib chiqamiz.

Subyektiv ma'no ifodalovchi vositalar - xon, -oy, -bonu, -poshsha, -boy, -jon, -bek kabi maxsus qo'shimchalardir. Ularning xalq og'zaki ijodi matnlarida qo'llanish statistikasi quyidagicha:

Subyektiv ma'no ifodalovchi vositalarning qo'llanish chastotasi.

№	qo'shimcha	doston	maqol	topishmoq	ertak	qo'shiq	jami
1	-xon	41	-	12	51	66	170
2	-oy	97	-	-	-	3	100
3	-bonu	-	-	-	-	-	
4	-poshsha	-	-	-	-	-	
5	-boy	23	-	31	134	31	219
6	-jon	532	2	41	71	167	813
7	-bek	146	-	1	-	9	156
		839	2	85	256	276	1458

Ayrim misollar keltiramiz: *Otam deb bobongni aytma, Yodgorjon* (D.341). *Bu so'zlarni aytib turgan Hakimxon* (D.91). Folklor asarlari va xalq tilida *-jon, -xon* qo'shimchalari ham ayollar nomiga, ham erkaklar nomiga qo'shib ishlatiladi¹.

Leksikografik-statistik izlanishlar jarayonida *-xon* ko'rsatkichi bilan bog'liq so'zlar jamlanganda *cho'ponxon* so'ziga duch kelindi: *Kayqubod o'rnidan sachrab turadi, Alpomishning qo'lin boylab oladi. Yur buyoqqa, dedi, turtib haydadi, Peshin vaqtda boz zindonga tayladi. Muni ko'rib hamma hayron qoladi, Cho'ponxonning ishi qanday bo'ladi?! Shuncha yurtning dodin bergan Alpomish, Kayquboddan bunday zarbni ko'radi* (304-305).

So'zning badiiy-estetik kuchini chuqur idrok etish uchun Kayqubod shaxsiga izoh berishga to'g'ri keladi. U Boysarining to'qson qo'ra qo'yini boqib kelgan cho'ponlardan biri. Uning boshqalardan farqi mahmadonaligi va kalligi. Ammo o'z xo'jasiga sadoqatli. Ana shu sadoqat va vafodolik uni Qalmoq elining podshosi darajasiga ko'tardi. U qalmoqlarni ko'zini qo'rqitish uchun Alpomishning qo'lini bog'lab zindonga soladi. Mana shu voqelik tafsilotida qo'llangan *cho'ponxon* matnda Fozir shoir iste'dodining va Kayqubodga berilgan ta'rifning – podshoh darajasiga ko'tarilgan cho'ponning yuksak badiiy ifodasi sifatida namoyon bo'ladi.

Subyektiv baho shakli *-gina* ning *-g'intoy* ko'rinishida qo'llanishi yuqorida sanab o'tilgan boshqa dostonlar matnida uchramaydi. Unga faqat «Alpomish»da duch kelamiz: *Qalmoqlar kelib, bir ozg'intoy urush qilib, o'lgan o'lib, qolgani qochib qutulib...*(183) kabi.

¹ Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек тилида вокатив категория. -Тошкент; Фан, 1972.- Б.95; Нарзиева М. Қон-қариндошлик номларининг компонент таҳлили // Ўзбек тили ва адабиёти, 1986.-№ 5.- Б. 68.

Kelishik kategoriyasi o'zbek adabiy tili uchun ham, o'zbek xalq og'zaki ijodi asarlari tili uchun ham umumiydir. Xalq tilining fonetik qonunlariga (singarmonizm hodisasiga) muvofiq, kelishik qo'shimchalari turli fonetik shakllarda talaffuz etiladi va ayrim holdalarda esa nutq jarayonida ba'zi kelishik ko'rsatkichlari tushib qoladi¹.

O'XOIning janrlari – maqol, topishmoq, ertak, qo'shiqlar matni asosan adabiy til me'yorlari talabiga ko'ra shakllantirilgani bois ulardagi ayrim qisqargan so'zshakllar va qo'shimchalar lingvostatistikasini o'rganish e'tiborga molik. Masalan, «Alpomish»da *-ning* – 572, *-ni* – 1309, *-ga* – 896, *-da* – 642, *-dan* – 682 marta ishlatilganligini, shunga mos tarzda ularning maqol, topishmoq, ertak, qo'shiqlarda qo'llanganini aniqladik deylik. Ammo ular lingvostilistik va lingvoponetik tadqiqotlar uchun material bermaydi. Bu materialni faqat so'z va qo'shimchalar variantdorligi sezilarli darajada bo'lgan dostonlar matnidan olish mumkin. Bu sababdan «Alpomish» dostoni matni asosida tuzilgan ters lug'atga tayangan holda qisqargan so'zshakllar va qo'shimchalarni tahlil qilamiz.

4.5-jadval.

Kelishik kategoriyasiga oid qo'shimchalar statistikasi.

		<i>doston</i>	<i>maqol</i>	<i>topishmoq</i>	<i>ertak</i>	<i>qo'shiq</i>
1	Bosh kelishik					
2	Qaratqich kelishigi	<i>-ning</i> – 572, <i>-ding</i> =2	821	201	637	386
3	Tushum kelishigi	<i>-ni</i> – 1309, <i>-di</i> – 23, <i>-n/-in</i> – 218	1006	403	1623	639
4	Jo'nalish kelishigi	<i>-ga</i> – 896, <i>-a</i> – 66, <i>-ta</i> – 2	831	410	1231	627
5	O'rin-payt kelishigi	<i>-da</i> – 642,	537	504	693	473
6	Chiqish kelishigi	<i>-dan</i> – 682, <i>-din</i> – 14, <i>-nan</i> – 9	718	332	889	361

Ushbu ma'lumotlardan anglashiladiki, maqol, topishmoq, ertak va qo'shiq janridagi O'XOI namunalari statistik tahlili o'zidan keyingi lingvistik tadqiqotlar uchun hech qanday material bera olmaydi. Chunki ularning yozuvda mustahkamlanishida adabiy til me'yorlariga

¹ Ўзбек халқ шевалари морфологияси. -Тошкент: Фан, 1984.- Б.36-56; Иброҳимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеvasи. Тошкент: Фан, 1967.- Б.144; Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги, -Тошкент: Ўқитувчи, 1996. - Б.47; Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. -Тошкент: Фан, 1962. – Б.141-150; Тошкент области ўзбек шевалари. - Тошкент, 1976.- Б.32-34.

qat'iy amal qilingan. Dostonlar yozma matnida esa mumkin qadar improvizatsiyadagi asliyatni saqlab qolishga natijasida kelishik qo'shimchalar variantliliga yo'l qo'yilgan. Bu esa, shubhasiz, ifodada tabiiylikning ta'minlanishiga xizmat qilgan. Quyidagi misollar fikrimizni tasdiqlaydi:

-ning o'rnida -ding: *O'g'limdiy elning tuyasi, Xabaychi **biyding** enasi (371). Bodom bikach: – Jasovlon **qizlayding** ichinda aynimay o'l, – deb koyinib qoldi (373).* Shuningdek, dostonlar matni qaratqich kelishigining -im shaklini ham saqlab qolgan: *Boysarining qizini o'zi oladi, Bizim qalmoqlarning ishi bekordi (158). Bizing ellar bunda abgor bo'libdi (34).* Kelishik belgisiz holda ham uchraydi¹: *ul qo'lidan o'g'lining qo'lidan, chaman bulbuli chamanning bulbuli: Tortib olmoq **ul qo'lidan** kelmaydimi?! (47). Qay **chaman bulbuli**, kimning ulisan (215) kabi.*

-ni o'rnida -di: *sanamdi, ota-enamdi, jo'ramdi, qizimdi, sarvinozimdi, arzimdi, tarzimdi, o'zimdi, ko'zimdi, so'zimdi, yoyimdi, tilimdi, holimdi, ulimdi, gulimdi, zulimdi, o'limdi, qo'limdi, zo'rimdi, dotimdi, yurtimdi, zulmdi, ollomdi kabi. Sen borib olarsan izlab **yoringdi**, Kelib obod qilgin o'sgan **shahringdi** (85).*

n→d tovush almashinuvidagi mana bu holatlarga e'tibor beramiz: *Bu **so'zdaytib** Barchin suluv turadi, Japsar yopib Chilbir cho'lga qaradi (116). **Boshimdolib**, aka, bundan jo'nayin (58).* Misollarda so'zlarning qo'shib talaffuz qilinishi natijasida tushum kelishigi qo'shimchasi tushishi, qisqaruv yuzaga kelishi improvizatsiya bilan fonetik hodisalar va ular epik dostonlar matnidagina uchraydi. Dostonni yozuvib oluvchilar ham buni inobatga olishgan va iloji boricha so'zning talaffuz shaklini saqlab qolishga harakat qilishgan. **Menopkelding** odamlarga yetkarib (428) singari sinkopaga yuz tutgan birliklar ham fikrimizni tasdiqlaydi. Shu tarzda qisqaruv hodisasi yuz berganda ayrim so'z birikmalari yaxlit so'z holida talaffuzga yuz tutadi. Yana: *bog'dochilgan (134), o'rtagolib (139) kabi.*

«Alpomish» dostoni matnida asosida tuzilgan ters lug'atni ko'zdan kechirish shuni ko'rsatadiki, tushum kelishigining poetik shakli -in barcha kelishik ko'rsatkichlari variantlari orasida birinchi o'rinda turadi va 218 tani tashkil etadi. Namunalar: *adabin, sohibin,*

¹ Хозирги замон ўзбек тили. –Тошкент, 1957. – Б.318.

asbobin, ot-asbobin, azobin, tanobin, hisobin, ikkovin, jilovin, o'lchovin kabi.

Ilmiy manbalarda garchi bu ko'rsatkich poetik ifoda vositasi sifatida talqin etilsa-da, dostonlar matnida, nazarimizda, uning ko'pchilik holatdagi qo'llanishi apokopa – so'z oxiridagi tovushning tushib qolish hodisasi sifatida baholanishi kerak: *ko'nglidagin, o'zbekligin: Qorajonning ko'nglidagin bilmaydi (117), O'zbek bizga o'zbekligin qilibdi (297).*

-ga o'rnida -a: *tanama, kulbaxonama, orqama, bilagima, yuragima, oldima, dodima, yodima, qizima, tarzima, yuzima, o'zima, so'zima, kima, changalima, ko'nglima, mazgilima, tilima, ahvolima, holima, elima, yo'lima, qo'lima, o'g'lima, nima, aytganima, aynima, eynima, jonima, sha'nima, alpima, taqdirima, yorima, esima, elatima, xizmatima, betima, etima, atrofima, qilichima, nolishima, yurishima, oshima, boshima, qarindoshima, qavmi-qarindoshima, qoshima, dushima, tushima, dengi-do'shima, to'shima, yoshima, botbog'ima, quyrug'ima, shohima, ruhima, boboma* kabi.

-ga o'rnida -ta: *Kashal yurtta ketgan otang kelgandi (359). Bilsa agar, o'tta solib quydirar (356).* Garchi bu kabi qo'llanishlar kam bo'lsa ham, ular qipchoq shevalar uchun xarakterlidir.

Jo'nalish kelishigining ko'rsatkichi kishilik olmoshlarning I, II, III – shaxs birlik shakllari bilan birga qo'llanganda *mag'an, sag'an, ug'an* ko'rinishda qo'llanadi¹ va bu holat ham j-lovchi shevalar uslubiga xos: *Bunday kunda mag'an ko'ngil to'q edi (313). Bu so'zlarni aytdim, yosh o'g'lon, sag'an (319).*

Jo'nalish kelishigining vazifasini o'rin-payt kelishigi qo'shimchasi bajarishi folklorning so'zlashuv nutqi bilan yaqinligidandir: *qayda borasan – qayerga borasan: Men qartaydim, bolam, qayda borasan, Yolg'izsan-da, borib nima qilasan (208)* kabi.

O'rin-payt kelishigining -a shaklda ishlatilishidan polisemantizm sodir bo'lgan – birinchi misrada jo'nalish kelishigini, ikkinchi misradagi ta'kid yuklamasini, uchinchi misrada o'rin-payt kelishigini ifodalagan: *Avval quloq solgin aytgan tillara, Senga taqdir qilmas Barchin gullara, Chopa bersang oltoychalik yo'llara (123).*

-dan o'rnida -din: *makkadin, donadin, mazgilxonadin, enadin, ko'zingdin, maydondin, jondin, yondin, bellardin, yodigordin, dar-*

¹Исхаков Ф. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, II, Морфология, - Москва, 1957; Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. -Тошкент: Фан, 1962.-Б. 247.

*bantdin, boshdin, haqdin, tog'din. Kun **chiqardin** kun chiqadi hurishib, Opam ketdi mening bilan urishib (227) kabi.*

*-dan o'rnida -nan: belingnan, tilingnan, yo'lingnan, qo'lingnan, belimnan, tilimnan, qo'limnan, keyinimnan, davlatimnan. Boychibori yem yemaymi **qo'lingnan**, Vakillari savol so'rar **tilingnan** (100) singari.*

Dostonlar matni uchun *-gan+so'ng* qolipidagi birikuvlar xos xususiyat sanaladi. «Alpomish»da ushbu qurilmali birikmalar 30 marta qo'llangan: *bergan so'ng (344), borgan so'ng (122, 298), bo'lgan so'ng (129), kelgan so'ng (364, 391), ketgan so'ng (131, 251, 302, 305, 87), qizigan so'ng (379), qo'ygan so'ng (177, 177, 34), olishgan so'ng (162), otgan so'ng (167, 204, 216, 223, 63), o'lgan so'ng (325,325, 325), eshitgan so'ng (357). Qo'ng'irot qarab qaytding Barchin zulfakdor, Sen **ketgan so'ng** vayron bo'ldi ul joylar (392) kabi.* Birikmaning «Xoldorxon»da 17 marta (Ergash Jumanbulbul), «Orzigul»da 4 marta (Islom shoir), «Yusuf va Ahmad»da 25 marta (Po'lkan shoir), «Oychinor»da 4 marta (Qodir baxshi) qo'llanganligi ham fikrimizni tasdiqlaydi.

Chiqish va o'rin-payt kelishigi ko'rsatkichlari almashtirib qo'llangan hollari uchraydi: *Qirqin qizlar payrovinda bo'ladi, **Izzatida** bekning ko'ngli to'ladi (136).* Bu o'rin almashinishda nozik obrazli ifoda yuzaga kelgan: qizlarning izzatidan ko'ngli to'lmoq – qizlarning izzatida bo'lmoq kabi. Bu ona tilimiz ifodalalik imkoniyati g'oyatda kengligining yana bir yorqin dalilidir.

Kelishiklarning sinonimiyasi va almashinib qo'llanishidan xosil bo'ladigan stilistik xususiyatlar hamda buning natijasida folklor asarlari tilida yuzaga keladigan ekspressivlik va ta'sirchanlik masalalarini tahlil qilishni nozikta'b uslubshunoslarga qoldiramiz.

Ko'plik kategoriyasi. Tanlab olingan doston, maqol, topishmoq, ertak, qo'shiq matnlarida ko'plik ko'rsatkichi *-lar* ning chastotasi qo'yidagicha:

4. 6-jadval.

Ko'plik kategoriyasining qo'llanish chastotasi.

<i>t/r</i>	<i>matnlar</i>	<i>so'zlar miqdori</i>	<i>-lar</i>
1	doston	81030	826
2	maqol	39990	87
3	topishmoq	32603	126
4	ertak	75476	809
5	qo'shiq	38763	639

Ma'lum bo'ladiki, uning qo'llanishidagi eng yuqori ko'rsatkichga doston matnlariga tegishli – 826 ta. Ammo aksariyat mikromatnlarda u o'zining asosiy vazifasi – ko'plikni ifodalash vazifasini bajargan. Shu bilan birgalikda, «Alpomish»da ushbu qo'shimchani semantik-stilistik ko'lami kengayib borganligi ham ma'lum bo'lib turadi. Masalan, ta'kidni kuchaytirish, e'tiborni muhim hisoblangan fikrga qaratishga intilish aynan shu qo'shimcha zimmasida bo'ladi: *-o'ylarni o'ylamoq: «...bizlardan tilla-tanga in'om olsa», – deb o'ylarni o'ylab, biylar ovga jo'nab ketdi (16); -qonlarni kechmoq: Er yigitlar jondan kechib, Maydonda qonlarni kechib (220). -xaloyiqlar, elatiyalar: Ana endi o'n olti urug' Qo'ng'iro't elida bir chufuron to'y bo'ldi. Xaloyiqlarni, elatiyalarni to'yga xabar qildi. (14). -ko'kaylari kesilmoq: Haqqa yetgay yig'lasam aytgan nolam, yor-yor, Ko'kaylari kesilgan sag'ir bolam, yor-yor (380). -dardlarni yangilamoq: Ko'hnargan dardlarim yangirar, Otam deb gapirma, sag'ir Yodgor (343). -sutlar kelmoq: Biyaning o'rpiga sutlar keladi. Buni ko'rib Hakim otdan qo'nadi (317).* Shuningdek, dostonlar ifoda uslubiga mos ravishda *-lar* yordamida mubolag'a qilinadi, bo'rttiriladi: *Sendan qolib ko'rgan kunim shul bo'ldi, Ko'z yoshima yoqalarim ho'l bo'ldi (346). Uzoq yo'lda mehnat tortib yuraman, Ruxsat bersang, mozorotlar, qo'naman (90).*

Ayrim o'rinlarda *-lar* ifoda nafisligiga yo'naltiriladi: *Qibla betdan bir oy turib kelsalar, Oy emasdir, ul ham rasul payg'ambar (100)* kabi. Bu semantik-stilistik rang-barangliklar ko'plik ko'rsatkichining epik asarlar matnida qo'llanishi bir qadar erkinligi va ularning xalq tilida qadimdan taraqqiy etib kelganligini ko'rsatadi. Dostonlar epik asarlar bo'lgani bois ularda har qanday umumiste'moldagi birliklar, jumladan ko'plik ko'rsatkichi chastotasning yuqori bo'lishini tabiiy bir hol sifatida qabul qilamiz. Ammo nima uchun undan keyingi o'rinni **ertaklar** matni ishg'ol etmoqda, degan savolga javob topish kerak bo'ladi.

Savolga javob topish uchun ertak matnidagi *-lar* ishtirok etgan 800 dan ortiq so'zlarni semantik-stilistik ottenkalariga ko'ra tahlil etishga to'g'ri keldi. Shu narsa ma'lum bo'ldiki, ushbu qo'shimcha 200 dan ortiq so'zshakllar tarkibida semantik-stilistik ma'no ko'lami kengayib, o'zining asosiy – ko'plik anglatish doirasidan tashqariga chiqqan. Masalan, «Rustamzod va Sherzod» ertagida shunday gap uchraydi: *Cholning bu gapi qishloq xalqiga ma'qul tushdi, ular kampirga aytdilarki, haqiqatan ham bu bobo sizning mollaringizni*

saqlab qolishda katta xizmat qilgan ekan. Aytidilar fe'lidagi *-lar* hech qanday grammatik ahamiyatga ega emas. U qo'llanmaganda ham semantik va grammatik ma'no to'liq anglashilaveradi. Agar uning o'rnida fe'lning birgalik darajasini ko'rsatadigan va bu o'rinda *-lar* ga sinonim bo'la oladigan *-sh* qo'llanilsa, grammatik ma'no mukammal bo'ladi, ammo u ham semantik ma'noga ta'sir eta olmaydi. Tabiiyki, bu o'rinda *-lar* bekorga qo'llanilgan emas, uning keltirilishidan muayyan kommunikativ-pragmatik ma'no ko'zda tutiladi va bu vazifani ushbu ko'rsatkichning stilistik ma'nosi – hurmat ottenkasi o'z zimmasiga oladi. Biz ifodadagi bu qadar odob, madaniyat va subyektivizmni, garchi ushbu janrdagi asarlarning aniq muallifi bo'lmasa-da, uning ijrochisi shaxsi bilan bog'laymiz. Misol tarzida esa qo'yidagi so'zlarni keltirish bilan chegaralanamiz: *axtaribdilar, beradilar, beribdilar, bersalar, borganlarida bordilar, boribdilar, borsalar, boshlabdilar, boshlarini bo'ladilar, bo'lganlaridan bo'ldilar, bo'libdilar, bo'lmasinlar, bo'lsalar, bo'lsinlar* kabi.

Ertaklar janrida *-lar* ning qo'llanishidagi faollikning ikkinchi sababi birinchi sabab bilan aloqador tarzda hikoya-rivoyat uslubining yetakchilik qilishi bilan bog'liq; *yo'liqibdilar, kelaveribdilar, ketaveribdilar, kiygizibdilar, koyibdilar, ko'mibdilar, ko'rishibdilar, kutibdilar, talpinibdilar, tortibdilar, tuzatibdilar, tushibdilar, o'tiribdilar, yalinibdilar, qaytibdilar, qo'shilibdilar yoki jo'nabdilar, kirolmabdilar, ko'nmabdilar, tarqabdilar, yashabdilar, qayrabdilar, quvlabdilar, haydabdilar* kabi. Shuningdek, *-lar* ko'rsatkichining ertaklar matnidagi faolligi unda ta'kidlash, kuchaytirish, bo'rttirish singari stilistik ottenkalarni ifodalay olish imkoniyati ham mavjud ekanligi va ertak aytuvchilarning bu imkoniyatdan to'g'ri foydalana olganligi bilan ham izohlanadi: *Bir-birlari bilan ko'rishib bo'lganlaridan keyin mehmonlarni hurmat va **tavozelar** bilan o'rdaga taklif qildi («Rustamzod va Sherzod»)* Bulut: – *Men zo'r bo'lsam, **yomg'irlar** meni teshib-teshib o'tarmidi? («Qumursqa»)*. Podshoh boboni chaqirib qancha **uzrlar** so'radi («Rustamzod va Sherzod»). *Eshak bechora ustida tuz, uning ustiga xo'jayin mingan, boz ustiga yuklar yomg'irda ivib vazminlashgan, yomg'irdan **junlari** ivib, terisiga nam o'tib qovjiragan bir ahvolda, yo'lda arang yurib kelar ekan («Susambil»).*

Maqol janriga oid tanlanma matnda buning aksi kuzatiladi, ya'ni *-lar* nisbatan kam qo'llanilgani ma'lum bo'ladi. Qo'shimchaning

bajargan vazifalari orasida ta'kid ottenkasi ustunlik qiladi, ayni paytda, mantiqiy urg'u aynan *-lar* qo'llangan so'z zimmasiga tushadi: *Erga bersang oshingni, Erlar silar boshingni. Itga bersang oshingni* **Itlar** g'ajir boshingni; *Echkini ham o'z oyog'idan osarlar*, qo'yni ham kabi.

Ammo uning maqollar tarkibida qo'llanishi hamma vaqt ham o'zini oqlayvermaydi. Masalan: *Yaxshilar topib so'zlar, Yomonlar qopib so'zlar* maqolining shakllanishi grammatik jihatdan to'g'ri, ammo stilistik jihatdan bunday qo'llanishga hojat yo'q. Qo'shimchaning maqollar tarkibida kam qo'llanishining asosiy sabablaridan biri ana shu jihat bo'lishi mumkin.

Topishmoq janridagi matnlarda boshqa bir holat – *-lar* ni o'z vazifasida – ko'plik ma'nosida qo'llash ustunlik qilganligi kuzatildi. Uning o'z zimmasiga ustama vazifa olishi kam uchraydi va inson omili ishtirok etgan holatlardagina qo'llanishi kuzatiladi: *desalar, qochadilar, qilibdilar, bo'laveribdilar, so'raydilar, yetdilar, topmaganlar* kabi. Misollar: *tizdilar: Bizni o'rdilar, Ipga tizdilar, O'z elimda el edim, Tulki tumoq bek edim, qiyildim quchoqqa tushdim, O'ttiz ikki tuzoqqa tushdim (qamish); uzdilar: Bizlarni uzdilar, Bir ipga tizdilar (garmdori); urdilar: Xilla xiloyim bor. Janda-kulohim bor. Boshimga urdilar pichoq, Mening ne gunohim bor (qovun).* Kamdan-kam holatlarda ma'noni kuchaytirish maqsadida ishlatilgan: *millionlar: Millionlar lolasi, Ko'm-ko'k bo'lar dalasi. Otganingda yetmas o'q, Ertasi ko'rsa biri ham yo'q (Yulduzlar, osmon)* kabi.

Garchi *-lar qo'shiqlar* matnida o'z vazifasida faol qo'llangan bo'lsa-da, ayrim o'rinlarda uning yordamida yuzaga kelgan go'zal poetik ifodalar uchraydi: *yumalablar, iyiblar, suymadiklar, azroillar, uzatarlar, yasarlar: Otingga qoziq bo'laman. Oting tepib yuborsa, Yumalablar yotaman; Gul ichinda yaprog'im. Suymadiklar suymasin; Oralab yeding o'tingni, Iyiblar bergin sutingni; Azroillar kelganda-yo, alla, Sheru mardlar yo'qmidi, alla? Uzatarlar elu xeshim, alla-yo alla, Ustimda yo'qdir bir kishim, alla-yo, alla; Qobirg'am bor vassaday, Gavron yasarlar hassaday* kabi.

Qo'shiqlar tarkibidagi *vujudlar, sochlar, taglar, shabbodalar, boryaptilar* singari so'zlar qo'llanishida ham u yoki bu darajada obrazlilik mavjudligi kuzatildi.

O'XOI matnlaridagi *-lar* ko'rsatkichining qo'llanish chastotasini tahlil etish orqali bir qator natijalar olish mumkin bo'ldi. Birinchidan,

ushbu qo'shimcha ishtirok etgan barcha so'zlarning yuqori aniqlikda bir joyga to'plangani bois ularning semantik-stilistik ottenkalariga ishonchli baho berish mumkin bo'ldi. Ikkinchidan, janrlar kesimida bu semantik-stilistik ottenkalarining qaysi biri ustunlik qilishi aniqlandi. Uchinchidan, maqollar tahlili misolida muayyan janrda uning ko'p yoki kam qo'llanish sabablari aniqlanadi. Shunday qilib, ko'plik ko'rsatkichi *-lar* ning O'XOI matnlarida qo'llanishida ham umumiylik, ham xususiylik mavjud. Umumiyliги uning ko'plikni ifodalashi bo'lsa, xususiyliги – uning qo'llanish chastotasining bir xil emasligidar. Bu qo'llanishdagi faollik va nafaollik O'XOI janrlarining ifodalilikdagi o'ziga xosliklar bilan bog'lanadi. Maqoldagi ixchamlik, topishmoqdagi ishoralilik, ertakdagi nafislik, epik asarlardagi keng ko'lamlilik ana shu o'ziga xosliklardir.

Sifat turkumiga oid grammatik belgilar tarzida uning darajasini anglatuvchi morfologik ko'rsatkichlarni tanladik. Chunki morfologik usul ilmiy manbalarda intensiv shakl sifatida e'tirof etiladi va sifat darajalarini ifodalashda eng faol hisoblanadi¹. Ularning O'XOI janrlarida qo'llanish chastotasi qo'yidagicha:

4.7-jadval.

Janrlarda orttirma daraja ko'rsatkichlarining chastotasi

<i>t/r</i>	<i>daraja ko'rsatkichi</i>	<i>doston</i>	<i>maqol</i>	<i>topishmoq</i>	<i>ertak</i>	<i>qo'shiq</i>
1	<i>dum-dumaloq</i>	-	-	16	-	-
2	<i>sap-sariq</i>	-	-	2	-	-
3	<i>kap-katta</i>	-	-	-	-	-
4	<i>qip-qizil</i>	3	-	11	7	3
5	<i>sip-silliq</i>	-	-	-	-	-
6	<i>qop-qora</i>	-	-	5	3	5
7	<i>nes-nobud</i>	-	-	-	-	-
8	<i>yam-yashil</i>	-	-	4	-	-
9	<i>pak-pakana</i>	-	-	2	-	-
10	<i>pa-</i>	3+13	-	1	7	-

Eng yirik epik asarlar – «Alpomish» va «Xoldorxon» matni sifat orttirma darajasining intensiv shakli dostonlar matni uchun xos emasligini ko'rsatdi. «Alpomish»da faqatgina *duppa durust* ning 3 marta –*Boychiborni minib, cho'pka libosda, duppa-durust mo'ysafid*

¹ Ўзбек тили грамматикаси, I том. Морфология. – Тошкент: Фан, 1975, -Б.296-297.

*bo'lib, otlanib, qullarning to'yiga jo'nab ketdi, «Xoldorxon»da qip- ning 3 marta – qip-qizil qon, qip-qizil qizg'aldoq: Ko'lbar kuni bilan **qip-qizil qon** kechdi, bir qo'shin bilan hye olishdi, juda solishdi. Ular har alvonda, tuyalarga atlas-kimxoblar yopgan, **qip-qizil qizg'aldoqday** jaynab, Go'ro'g'libekning lashkariga kelib qoldi misollarida qo'llangani buning dalilidir. «Xoldorxon»da *pa-* ning 13 marta qo'llanganligini esa Ergash shoir uslubi bilan bog'lash mumkin: *Hasan Qo'lbar **choppa-choq** bo'layapti. Go'ro'g'libek Yovmitda, Takada hech odam qo'ymay jo'natayotir (64). Mahkam bo'lib ikki yoq ham bir-biriga qarab o'z rasmi-rusumi bilan **tappa-taxt** bo'lib turibdi (159). Ikki yoq ham **tappa-tayyor** bo'ldi, urushsa, urushib qoladiganday (204). Qirib-jo'yib bo'radi, Ana **shippa-ship** bo'ldi (254)* kabi. Ammo ular predmetning emas, balki harakatning belgisini anglatgan.*

Yuqoridagi jadval belgining ortiqligini ko'rsatishda intensiv shakldan foydalanish **topishmoq** janriga xosligini ko'rsatadi. Masalan, *kap-katta* o'rnida *kattakon* so'zining qo'llanishi ham bu fikrni tasdiqlaydi: *O'zi **kattakon** bino, Ishlangan xo'b mustahkam. Quruqda yurmas aslo, Uchmaydi osmonda ham. Faqat suvda suzadi, Daryolarni kezadi (kema).* Topishmoqlarda sifat orttirma daraja shakllarining faolligini ushbu janrda bayonda muayyan narsa-hodisa belgisiga e'tiborni qaratishga ehtiyojning borligi bilan izohlanadi.

Ertaklar matnida *katta* 124 marta qo'llangan. Ammo u bilan birgalikda kuchaytiruvchi vosita sifatida *-kap* qo'llanmagan. Bu vazifani ma'lum ma'noda *katta* ning takrorlanishi yoki u bilan yonma-yon kelgan *bir* so'zi o'z zimmasiga olgan: *katta bir laylak («Ur to'qmoq»), bir katta ilon («Bo'ri bilan tulki»), katta bir yig'in («Susambil»), bir katta ko'mach («Tulki bilan bo'ri») kabi. Mergan **bir katta tolning tagida poylab o'tirgan ekan («Bo'ri bilan mergan»); katta-katta dasturxonlar («Hiylagar bedana»), katta-katta qovoqarilar («Oltin tarvuz»)** singari. *Bobo dunyodor bo'lib ketgandan keyin **katta-katta savdogarlar** bilan tanishib, ular bilan shaharlarga boradigan bo'ldi («Rustamzod va Sherzod»).* Ammo ta'kidlash o'rinliki, *bir* ning yonma-yon ishlatilishi va *katta* ning takrorlanishi stilistik jihatdan *kap-* elementining o'rnini bosa olmaydi.*

Ertaklarda *pa-* elementi yordamida kuchaytirishlarga *to'ppa-to'g'ri, tuppa-tuzuk* shakllarida 7 marta duch kelindi: *Chol ham qo'rqib dorilarini yig'ishtirdi, otga mingashib **to'ppa-to'g'ri** shahzo-*

da yotgan g'orga keldi («Shahzoda Asad»). Ammo bu gaplarda ham harakat belgisining kuchaytirilgani kuzatiladi.

Qo'shiqlar matnida belgining ortiqligini ko'rsatuvchi intensiv shakllar 2 ta bo'lishiga qaramasdan, *qop-qora* g'oyat samarali qo'llangan: *qop-qora baxt, qop-qora loy: Alla aytgan onangni, alla, Qop-qoraygan baxti bor, alla; Ne uchun boyga tushdim-o, alla, Qop-qora loyga tushdim-o, alla.* Shuningdek, *Qorajon, qop-qorajon, To'ni ipakli, olajon, Ne dudoq, pista qovoq, Behishtu jannat Qorajon; Qop-qorag'ay ko'zingga, Qorovulbek tasadduq, Burningning pardasiga, Parvonachi tasadduq; Qop-qora sochlarimga jamalak, – dedi. Husnimni ko'rish uchun oynacha, – dedi* misralaridagi **qo-qo** ohangdorligidagi **q** nisbatan qattiq talaffuz etilishiga qaramasdan, misralar tarkibida ifoda mayinligi uchun xizmat qilganligi sezilib turadi.

4.8-jadval.

Janrlarda ozaytirma daraja ko'rsatkichlarining chastotasi

t/r	daraja ko'rsatkichi	doston	maqol	topishmoq	ertak	qo'shiq
1	-ish	-	-	-	-	-
2	-g'ish	-	-	-	-	-
3	-mtir	-	-	-	-	-
4	-imtir	-	-	-	-	-
5	-g'imtir	-	-	-	-	-
6	-roq	2	1	4	21	-

Jadvaldan ma'lum bo'ladiki, sifatning ozaytirma darajasining *-ish, -g'ish, -mtir, -imtir, -g'imtir* ko'rsatkichlari tanlanma matnlarda uchramaydi. Faqatgina *-roq* qo'shimchasidan foydalanish ko'zga tashlanadi. Masalan, «Alpomish»da – *ozroq, kamroq: So'rasa, odamlar javob beradi, Olibdi, ozroq foyda qo'yadi (255). Kelgan odam sendan kamroq bo'lami, O'zi o'lmay, kishi yorin berami (125);* maqollarda – *yaxshiroq: So'zlagandan so'zlamagan yaxshiroq, So'zlab edim, boshimga tegdi tayoq (83); oldinroq: Qalb ko'zdan oldinroq ko'rar (329); ko'proq: Ikki quloqdan ko'ra, Bir ko'zga ko'proq ishon (303);* topishmoqda – *oftobroq: Oftobroq yerning qori yo'q, susmaray qushning pari yo'q (kaltakesak); g'ilayroq: Boshi qaltiroq, ko'zi g'ilayroq (ilon); yengilroq: Shakli to'pdek yumaloq, Biroq O'zi yengilroq (shar); oldinroq: Turib biz-la barobar, Yotar bizdan*

oldinroq, *Qizil shardek uchar u, Ko'ring kelsa, osmon boq (quyosh); ertakda – azizroq, boshqacharoq, bo'shroq, vaqtliroq, durustroq, ziyodaroq, ziynatliroq, ilgariroq, kattaroq, keyinroq, ko'proq, oldinroq, ortiqroq, sekinroq, tezroq, tuzukroq, uzoqroq, chetroq, chiroyliroq, chuqurroq, yaqinroq* kabi.

Aslida O'XOI matnlarida *-roq* ning qo'llanishi predmet, narsa-hodisalar belgisining oz-ko'pligini ko'rsatishga emas, balki ularning birini ikkinchi bilan taqqoslashga, qiyoslashga qaratilgan o'xshatish hodisasi bilan bog'liqdir. Yuqorida sanab o'tilgan grammatik ko'rsatkichlar kitobiy uslublarga xosligi ham ularning imkoniyatini chegaralagan. Ularning o'rnini esa, *-day* va *-dek* shakllari egallagan. Masalan, ular dostonlar matnida – 160/0, maqollarda – 50/23, topishmoqlarda – 112/48, ertaklarda – 51/66, qo'shiqlarda – 0/0 nisbatda qo'llangan. Ushbu raqamlar esa epik asarlar – dostonlar tilining o'ta xalqchilligidan, xalq og'zaki ijodi janrlarining boshqa namunalarini yuzaga kelishida adabiy til me'yorlariga intilish borligi ko'rinib turadi. Bu o'xshatish vositalarining qo'shiqlar tanlanma matnida uchramaganligi esa uning janr xususiyatiga bog'liq bo'lishi mumkin.

O'XOI namunalarida sifatning qiyosiy darajasi ko'rsatkichlaridan foydalanish chastotasini aniqlash maqsadida shartli ravishda «O'zbek tili grammatikasi»dan 11 ta birlik tanlab olindi va ularning tanlanma matnlarda uchrashi quyidagicha ekanligi aniqlandi:

4.9-jadval.

Janrlarda qiyosiy daraja ko'rsatkichlarining chastotasi.

<i>t/r</i>	<i>daraja ko'rsatkichi</i>	<i>doston</i>	<i>maqol</i>	<i>topishmoq</i>	<i>ertak</i>	<i>qo'shiq</i>
1	<i>-roq</i>	2	-	1	10	-
2	<i>-ga qaraganda</i>	-	-	-	1	-
3	<i>-dan ko'ra</i>	-	-	-	4	-
4	<i>-dan ham</i>	3	3	3	13	4
5	<i>-dan battar</i>	1	-	-	-	1
6	<i>-dan yaxshi</i>	1	10	-	1	-
7	<i>-dan yomon</i>	-	11	-	-	-
8	<i>kundan-kun</i>	-	-	1	4	-
9	<i>oydan-oy</i>	-	-	-	1	-
10	<i>yildan-yil</i>	-	-	-	1	-
11	<i>bir-biridan</i>	7	1	2	-	2

Jadvaldan anglashiladiki, faollik darajasiga ko'ra ertaklar matni birinchi, maqollar matni ikkinchi va dostonlar uchinchi o'rinni ishg'ol etmoqda.

Aslida shakl yasovchi *-roq* qo'shimchasining grammatik ma'no anglatish ko'lami keng. «Alpomish» **dostonida** so'zlar 24 o'rinda ana shu ko'rsatkich ishtirokida ishlatilgan – sifatlardagi ozlik darajasini, ravishning va ravishdoshlarning va sifatsdoshlarning qiyosiy darajasini va hokazo¹. Faqat 2 holatdagina u insonlardagi belgini qiyoslash vazifasini ado etgan: *Har kim o'z elida bekmi, to'rami, Nar-modalar sendan kamroq bo'lami (76). Ketgan odam izlab bunda kelami, Kelgan odam sendan kamroq bo'lami (125).*

Garchi faollik darajasi haqida gapirib bo'lmasa-da, *-dan ham* ning 3 marta qo'llanilganligini xalq jonli tiliga yaqinlik, improvizatsiya bilan bog'liq bo'lganligi sababli ifodaning eng oson yo'li tanlangan deb baholash mumkin: *Yomon odam mudom qilar g'ovurdi, Lof aytganga botmondan ham ovirdir (84). Tarzing ko'rsa, shohlar yurar piyoda, G'ayrating bor Rustamdan ham ziyoda (340). – Yetti yil mazgilim qorong'i zindon, Mendan battar sen ham bo'libsan sarson (388)* kabi.

«Alpomish» matnida *bir-biridan* elementidan ham qiyoslash vositasi sifatida foydalanilgan: *Mening ham bir yetti o'g'lim bor edi, Bir-biridan juda zo'rabor edi (172). Ko'rganlarning aqlin olib, Husni bir-biridan g'olib (199). Mahtal bo'lsam qo'lim tolib, Qizlar bir-biridan g'olib (223)* kabi.

Maqollar ifoda uslubiga xos donishmandlik hosilalarining juda ixcham tarzda ifodalanishiga bo'lgan zarurat *-dan* yordamida qiyoslashlarning faolligiga sabab bo'lgan. Aytaylik, muayyan belgi asos qilib olinadi va ana shu belgiga ko'ra ikki narsa-hodisa qiyoslanadi. Masalan: *suv va inson uchun qiyos asosi o'jarlik, tosh-bosh=qattiqlik, o'qish-uqish=yaxshilik: Suv o'jar inson undan ham o'jar. Tosh qattiq, toshdan ham bosh qattiq.*

O'zbek tilida qiyoslanayotgan vositalarning leksik-semantik ko'lami keng va ular bir-biri bilan matn ichida muayyan ziddiyatda bo'ladi: *do'st-xizmatchi, do'st-qarindosh, qo'shni-qarindosh, aqlli-ahmoq, pakana-daroz, qulunli biya – bo'tasiz tuyay, ko'rgan-eshitgan: Chin do'st yuz xizmatchidan yaxshi, Yaxshi do'st yuz qarindoshdan*

¹ Фуломов А., Тихонов А., Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг морфем луғати. - Тошкент: Ўқитувчи, 1977. -Б.436-437.

yaxshi, *Yaxshi qo'shni uzoq qarindoshdan yaxshi*, *Aqlli pakana ahmoq darozdan yaxshi*, *Qulunli biya bo'tasiz tuyadan yaxshi*, *Bir ko'rgan yuz eshitgandan yaxshi*. *Odam bordir odamlarning naqshidur*, *Odam bordir hayvon undan yaxshidur* kabi. Misollardagi *-dan yaxshi* elementi qiyoslash vositasi sifatida ishtirok etgan. Quyidagi maqollar ana shu qoliplar asosida yuzaga kelgan: *G'araz marazdan yomon*. *Yomon gap tarsakidan yomon*. *Ablah do'st dushmandan yomon*. *Ahmoq do'st yovdan yomon*. *Yomon qo'shni yovdan yomon*. *Xo'rlik o'limdan yomon*. *Intizorlik o'limdan yomon* kabi.

Bir narsa-hodisaning ikkinchisiga qiyoslanishi – bu hali maqollar ifodasidagi birinchi bosqich hisoblanadi. Ikkinchi bosqichiga kelib, bu qiyoslanuvchilarning biridan ikkinchisining ustun jihati aytiladi: *O'qigan yaxshi*, *uqqan undan ham yaxshi*. **Yomonning otidan yaxshining so'zi yaxshi**. **Yaxshidan yomon tug'lsa, eli topilmas**, **Yomondan yaxshi tug'lsa, tengi topilmas**. Maqolning ixcham ko'rinishlarida esa bu ustunlik va afzallik aytib ham o'tirilmaydi, uni anglab yetish tinglovchi yoki o'quvchining o'ziga havola etiladi: **Yaxshidan yomon chiqdi deb kuyinma**. **Yomondan yaxshi chiqdi deb suyunma**.

-dan ishtirokida shakllangan qiyoslashlarning ayrimlarida gradasiya usulidan foydalaniladi: *Emgaksiz itdan yomon* *It tugul bitdan yomon*. Mehnat qilmaydigan odam itga qiyoslanishi bilan qanoatlanilmaydi. Nafrat darajasi ikkinchi gapda bitga qiyoslanish bilan yana oshiriladi. Bu holat maqollar ekspressivligining eng yorqin namunalari. Chaqimchilik qattiq qoralangan quyidagi maqollarda ham ekspressivlik va obrazlilik g'oyatda kuchli ifodalangan: *Chaqimchi chipor ilon*, *Zahri ilondan yomon*. **Yaxshidan yomon tug'lsa, eli topilmas**, **Yomondan yaxshi tug'lsa, tengi topilmas** kabi. Jadvaldan topishmoqlardagi qiyoslovchi grammatik vositalar statistikasi faolligi haqida xulosaga kelib bo'lmaydi. Ammo ularning matndagi ishtiroki haqida ma'lumot olish mumkin. Masalan, *-roq* yordamida *g'ilaylik* va *ko'rlik* darajasi qiyoslangan: *Boshi qaltiroq*, *ko'zi g'ilayroq (ilon)*. *Ko'rman*, *lekin siz ko'rdan ham ko'rroq ekansiz*, *debdi so'qir – ko'rga*. *Ayting-chi*, *Qaysi biri ko'r? (ko'zi sog' odam)*.

Uchta maqol tarkibida qiyoslash vazifasini bajargan *-dan* ko'rsatkichi matnda ixchamlik va obrazlilik vositasi sifatida namoyon bo'ladi: **Qattiqdan-qattiq**, **toshdan ham qattiq**, **Shirindan-shirin**, **shakardan ham shirin**, **Achchiqdan-achchiq**, **zahardan ham achchiq** (*ot tuyog'i*, *uylanish*, *o'lim*). *Oppoq*, *oppoq*, *oppog'im*. **Tivitdan**

ham yumshog'im. *Ichi to'la oq yog'im, To'n ko'ylagim, belbog'im (paxta).* **Sochning toridan ham ingichka.** *Ipning ustida yurar. Pashshaga qo'yar tuzoq, Izg'ib burchakma-burchak (o'rgimchak).*

Maqollar matnidagi *kundan-kun, bir-biridan* jumllarining qiyoslash darajasi nihoyatda kuchsiz. Qiyoslashdan ko'ra tenglik va sanash o'ttenkasi ustunlik qiladi: *Har xildir rangi-ro'yi, Bir qarich kelar bo'yi. Yel-yurtga qilar xizmat, Qog'ozda qolar izi. **Kundan-kun** kichrayib, Oxiri tugat o'zi. Yozib umrim tugatar, Serharakat shu qadar (qalam). Ikki otim bor, **bir-biridan** chopag'on. Tursang turar, Yotsang yotar (oyoq). Yuguradi to'rt o'rtoq, **Bir-biridan** o'zmaydi. Ustida yuk bo'lsa ham, Og'irligin sezmaydi (mashina g'ildiraklari).*

Yuqorida ta'kidlanganidek, qiyoslash munosabatlari **ertaklar** matnida kuchli va bu holat ushbu janrdagi asarlarning ko'pincha bolalarga mo'ljallanganligi, ularning dunyoqarashiga mos bayon usulining tanlanishi va ifodada oddiylik hamda mufassallikka intilish bilan izohlanadi. Masalan, *Tong otib podshoh qarasa, **kechagidan kattaroq oftob** tushib qolibdi («Bulbuligo'yo»).* Ayni paytda, ifodada tanlangan bu yo'l bolalarni mavzu doirasida fikr yuritishga ham da'vat qiladi: *Hozir pochchang savdoda, u kelgandan keyin uni qil, buni qil desa men ko'tara olmayman. Shuning uchun sen bir **tuzukroq ish** topib, o'zingni xalqqa ko'rsatsang yaxshi bo'lar edi, – dedi («Shahzoda Asad»).* Yana: *azizroq og'a, boshqacharoq hiyla, bo'shroq jon, durustroq ish, durustroq ot, ziynatliroq imorat, kattaroq in'om, chuqurroq joy kabi.*

Ertaklar matnidagi *-dan ko'ra* elementi yordamida predmet belgisiga qaraganda harakat belgisini qiyoslash ustunlik qiladi: *«Kel, shu yerda **yurgandan ko'ra** dalalarga chiqib ketib, o'sha yerda o'zimcha tirikchilik qilsam nima bo'ladi?», debdi («Susambil»).* – *E, qizim, podshoh qilichidan **o'lganingdan ko'ra**, sahroda cho'pon bo'lib yurganing yaxshi, – debdi («Malikai Husnobod»)* kabi. Bu kabi misollarda kitobiylik o'ttenkasi sezilib turadi.

Qiyoslovchi grammatik birliklar orasida *-dan ham* ertaklar matni uchun eng samarali vosita sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, bu birlik ertaklar matnida qiyoslash doirasidan chiqib, ma'noni kuchaytiruvchi vositaga aylanadi, bir belgi xususiyatdan ikkinchisining ortiqqligi, afzalligi ta'kidlanadi: *suvlari yaxshi, havosi **undan ham** yaxshi («Botir echki»), badanlari teshilib, go'shtlari yulinib, **avvalgidan ham** ko'p azoblandi («Tulki bilan bo'ri»), ichkari kirgan edi, bunisida*

hammasidan ham ziyoda chiroyli narsalar ko'rdi («Uch og'ayni botirlar»), sandiq **aytgandan ham** ortiq («Tohir va Zuhra»), Zuhraxon **Sizdan ham** suluk («Tohir va Zuhra») kabi. Bu qiyoslashlarda bir o'rinda yaxshilik, boshqa bir o'rinda yomonlik mezon sifatida olinadi. Yaxshilik: *Chol uni ko'rib dili oynadan ham ravshan bo'libdi* («Malikai Husnobod»). – *Otajon, sizning bu olib kelgan non bilan qatig'ingiz menga yetti iqlim podshohligidan ham ortiq. Tilang tilagingizni! – debdi* («Yamoqchi»). *Rumga kelgach, ajdar bir yumalab, u qizdan ham chiroyliroq bir qiz bo'libdi* («Aqlli qiz»). Yomonlik: *Ey, xoin podshoh, senda rahm-shafqatdan asar ham yo'q ekan, har qanday yirtqich hayvondan ham battar ekansan! – deb yugurganicha borib, podshohga hujum qilibdi* («Muqbil toshotar»). *Dunyoda bundan ham ortiq zolim bo'lmaydi* («Qorasoch pari»).

Ertaklar matnida *-ga qaraganda, -dan yaxshi, kundan-kun, oydan-oy, yildan-yil* birliklarida qiyoslash imkoniyati sezilmas darajada ekanligi anglashiladi: *Gapingizga qaraganda Hotam juda bahodir yigit ko'rinadi* («Muqbil toshotar»). *Toldan yaxshi bir tayoq qilib olib kelib, gursillatib sherni ura boshlabdi* («Bo'ri bilan mergan»). **Kundan-kun, oydan-oy, yildan-yil o'tibdi** («Tohir va Zuhra»). **Kundan-kunga** *Qorasoch pariga beklardan, shahzodalardan to'xtovsiz sovchilar kelar ekan* («Qorasoch pari») kabi.

Tanlab olingan **qo'shiqlar** matnida ham qiyoslashning grammatik vositalari uchraydi, ammo ular stilistik vazifani – ma'noni ta'kidlash va kuchaytirish vazifasini bajaradi: *-dan ham: Kunlardan ham kun oshgan, Oldin-keyin yo'l oshgan. Do'stlaridan ham, Olmaydi saboq. O'pka, jigar, taloq Hammadan ham Hamid yaloq; -dan battar: Mening holim bulbuldan battar, Alla, bolam, alla.* Shuningdek, *bir-biridan* jumlasida qiyoslashdan ko'ra tenglik ottenkasi mavjud: *Hulkar bilan tarozi, Bir-biridan norozi. Bo'zalay to'rg'ay bo'zlolmas, Bir-biridan o'zolmas* kabi.

O'XOI matnlaridagi sifatning daraja ko'rsatkichlari tahlili shundan dalolat beradiki, ularning qo'llanish chastotasi yuqori emas. Ularning faolligi nisbatan dostonlar va topishmoqlar matnida kuza-tiladi. Ammo jadvaldagi raqamlar faolligi yuqori bo'lgan daraja ko'rsatkichlarining ham ushbu janrlar uchun xos ekanligini tasdiqlamaydi. «Xoldorxon»da belgi anglatuvchi so'z takrorlanib, unga *pa*-ning qo'shilishi natijasida predmet belgisi emas, balki harakat belgisining kuchaytirilishi Ergash shoir uslubi bilan bog'liq tarzida

izohlanadi. Orttirma daraja ko'rsatkichlari qo'shiqlar matnida haqiqiy lingvopoetik vazifani ado etganligi ularning metaforik qo'llanishiga bog'liq bo'lgan.

Ozaytirma daraja ko'rsatkichlarining qo'llanishi esa O'XOI matnlari uchun umuman xos emas va bu holat ularning kitobiy xarakteri bilan izohlanadi. Mavjudlari esa taqqoslash, qiyoslash, o'xshatish uchun xizmat qilgan. Ularning vazifasini *-day* va *-dek* shakllari o'z zimmasiga olgan.

O'XOI matnlarida qiyosiy darajada ko'rsatkichlari faolligi ketma-ketligida yuqori o'rinlarni ertak, maqol va dostonlar egallaydi. Dostonlarda *-roq* va *-dan ham* ning nisbatan faolligi improvizasiya jarayonidagi talaffuzda qo'laylikka intilish, maqollardagi *-dan* ning nisbatan ko'p qo'llanishi esa janr uslubiga xos bo'lgan ixchamlik va mantiqiylik hamda zidlantirish va qiyoslash bilan bog'liq. Qiyoslash usulining ertaklardagi faolligi ularning janriy xususiyati bilan bog'liqligini *-dan ko'ra*, *-dan ham* ko'rsatkichlari tahlili yaqqol isbotlaydi.

Olmosh turkumiga oid so'zlar o'zining semantik tabiatiga ko'ra mustaqil ma'noli so'zlarga o'xshamasligi barobarida matnda ularning almashinib qo'llana olishi va bu almashinishlar jarayonida muayyan grammatik-stilistik, badiiy-publisistik matnlarda esa yana lingvopoetik vazifalarni ado etishi ularning o'zbek tili tizimida alohida o'rni borligini tasdiqlaydi. Shu sababdan, O'XOI janrlari matnlarida uchraydigan olmoshlarni statistik-leksikografik tahlil etish o'zbek tilidagi bu so'z turkumining konnotativ ma'nolarini nafaqat janrlar, balki funksional uslublar kesimida chuqur tahlil etish uchun ishonarli material bera oladi.

Ijodkor matnni yaratish jarayonida u yoki bu so'zni qo'llashda atrofni o'rab turgan borliqni o'zining emosiya va his-tuyg'ulari qobig'ida o'ralgan emotiv axborot sifatida o'quvchiga yetkazishni ko'zda tutadi. Ushbu axborotni yetkazish turli til birliklarining, hatto, buyoqsiz, betaraf leksik qatlamga oid olmoshlarning ko'magida amalga oshirilishi ham mumkin. Aytaylik, O'XOI asarlarida qo'llangan kishilik olmoshlarining semantik-stilistik jilolanishlarini tahlil qilmoqchimiz. Buning uchun esa, birinchi navbatda, ularning matndagi joylashuvi haqida mukammal ma'lumot talab etiladi. Bu ma'lumotlarni O'XOI janrlariga oid tanlanma matnlarning elektron

varianti va ular asosida tuzilgan lug'atlardan olamiz. Ular bo'yicha olmoshlarning qo'llanish chastotasi quyidagicha:

4.10-jadval.

Janrlarda kishilik olmoshlarining chastotasi

<i>t/r</i>	<i>olmoshlar</i>	<i>doston</i>	<i>maqol</i>	<i>topishmoq</i>	<i>ertak</i>	<i>qo'shiq</i>
1	<i>men</i>	1192	34	90	1001	308
2	<i>sen</i>	1097	58	48	439	213
3	<i>u/ul</i>	60/139	24/1	481/11	854/1	109/6
4	<i>biz</i>	316	11	67	175	84
5	<i>siz</i>	91	9	29	326	36
6	<i>ular</i>	23	1	13	239	5
	<i>jami</i>	2918=38%	138=2%	739=10%	3035=40%	761=10%

Jadvaldan anglashiladiki, jami tanlanma matnlarda 7591 ta kishilik olmoshlari ishlatilgan bo'lsa, ularning 40% ertaklar, 38% dostonlar, 20% topishmoqlar va qo'shiqlar matniga to'g'ri keladi. Maqollarda uchrashi esa atigi 2% ni tashkil etadi. Qo'llangan 138 olmoshning 60 % *sen* va *u* olmoshlari hissasiga to'g'ri keladi. Bu qo'llanishlarda maqollarning ifoda tabiatiga mosligi – didaktik mazmunning umumga yo'naltirilganligi yaqqol ko'zga tashlanadi: *Vataning tinch – sen tinch, Ish seni yengmasin, sen ishni yeng. Birovga kesak otsang, U senga tosh otadi. U ko'z bu ko'zga do'st emas* kabi. Shu ma'noda *men, biz, siz, ular* singari olmoshlarga ehtiyoj yo'q.

Statistik-leksikografik tahlildan oladigan natijaning birinchisi ana shu bo'lsa, ikkinchisi qo'yidagi lug'at maqolalaridan olamiz: *men – 424, menga – 136, menda – 9, menday – 133, mendayin – 35, mendaylarni – 1, mendaymi – 1, mendayg'achchoq – 1, mendan – 40, meni – 153, meniki – 7, menikiga – 1, menikini – 1, mening – 242, men-man – 7, men-da – 1.* «Alpomish» matnida *men* olmoshi aynan ana shu so'zshakllarda qo'llangan. Ularning deyarli barchasi adabiy til me'yorlari doirasida qo'llangani bois lingvostilistik va lingvopoetik tadqiqotlar uchun hech narsa bermaligi mumkin. Ammo ular sirasidagi *mendayg'achchoq* so'zi e'tiborga molik. U o'zining dialektal xarakteri bilan Fozil shoir uslubiga xos bo'lgan individuallik kasb etgan: *Tanimaysan mendayg'achchoq kishingni, Tayoq bilan qilayinmi ishingni?! (296)* kabi.

Xuddi shu kabi matnlarga leksikografik ishlov berish orqali kishilik olmoshlari tizimidagi *sen – 370, senga – 191, senda – 9, sendadir*

– 2, senday – 74, sendayin – 9, sendaylaydi – 1, sendayg‘achiq – 2, sendan – 70, seni – 141, seniki – 5, sening – 217, senmi – 1, sensan – 4, senku – 1; biz – 65, bizga – 55, bizda – 7, bizday – 2, bizdayin – 1, bizdan – 19, bizi – 1, bizim – 1, bizing – 4, bizlay – 1, bizlar – 61, bizlarga – 7, bizlardan – 4, bizlarni – 8, bizman – 6, bizmiz – 1, bizni – 30, bizniki – 1, biznikiga – 5, biznikida – 2, bizning – 35; siz – 10, sizga – 22, sizday – 1, sizdan – 11, sizi – 2, sizing – 1, sizlar – 12, sizlarga – 8, sizlardan – 1, sizlarni – 4, sizlarning – 3, sizman – 1, sizni – 15; ular – 18, ularga – 1, ularni – 1, ularning – 3 birliklari orasida sendayin, sendaylaydi, sendayg‘achiq; bizdayin, bizi, bizim, bizing, bizlay, bizman; sizi, sizing, sizman singari noadabiy qo‘llanishlarning dostonlar matni uchun daxldorlik jihatlarini o‘rganishga ideal sharoit yaratiladi.

Buning ustiga, ayrim olmoshlar o‘z zimmasiga olgan semantik-stilistik ottenkalarini aniqlash imkoniyati paydo bo‘ldi. Masalan, 1-shaxs, birlikdagi *men* olmoshining referenti sifatida quyidagi ottenkalar ifodalanishi kuzatildi:

1) «*Shaxsiy MEN*» – so‘zlovchining o‘zi, hayotning barcha ne‘matlarini qabul qiluvchi, ko‘p yoqlama, murakkab shaxs ekanligi: *Men o‘n olti urug‘ Qo‘ng‘irot elining ham boyi bo‘lsam, ham shoyi bo‘lsam, men kimga zakot beraman (D.18). «Men xon bo‘lsam-u, o‘sha kambag‘al, qashshoq cholning uyiga mehmondorchilikka boramanmi», deb bormadi (E.19).*

2) «*Funksional MEN*» – boshqa kishi taqdirida, xalq tarixida o‘zining o‘rnini taqdirning inoyati deb tushunadigan shaxs ekanligi: *Chol, men laylaklarning boshlig‘iman, meni qo‘yib yubor (E.16). Erkalayman men har mahal, Allalayman sahar vaqti (Q.8).*

3) «*Qiyosiy MEN*» – voqelar jarayonida faol subyekt ekanligi: : *Yig‘latding, enajon, menday sanamni, Kelib ko‘rolmayman maktab jo‘ramni (D.27). Bahor-kelib qor ketmasa, alla, Gul ochilib yashnamas, alla. Hech kim mendek darding bilan, alla, g‘amlaringga oshnamas-o, alla (Q.32).*

4) «*MEN aynan SEN*» – bir shaxs ko‘rsatkichi o‘rnida ikkinchisining qo‘llanishi muhim stilistik vosita ekanligi va ularning, asosan, xalq maqollari uslubiga xosligi: *Mening nafsim balodir, o‘tdan suvga soladur (M.291). Men kirmagan eshik yo‘q, Men tegmagan qoshiq yo‘q (M.285).*

5) «*Xayrixoh MEN*» – bu ottenkaning *men* o‘rnida *biz* ni qo‘llash orqali yuzaga kelishi: *Uni ko‘rib kelgan bizday xizmatkor, Bevahm*

bo'p turma, shohim, muqarrar (D.287). **Bizni** to'yib eng, deydi, **Bizda** ko'p davvo, deydi, Dardga **biz** shifo, deydi. (Q.110). **Biz** bu erda turamiz, xizmat bo'lsa qilamiz (arra) (T.112) kabi.

Sen olmoshi ham *men* singari matnda semantik-stilistik mazmun kasb etadi va 2-shaxs birlik sondagi olmoshning referenti sifatida quyidagicha namoyon bo'ladi:

1) «Aniq suhbatdosh *SEN*» – **Sen** bizlarning to'ng'ich go'zal qizimiz, **Bizga** qarab jilmaysang-chi, hoy, chechak! (Q.104). Mendan odamlar suv ichadi, **sening** tumshug'ing xarom, Ustaboy kuloldan bitta ko'zaolib kelgin, men suv beray, **sen** suvni olib u yoqda chayqagin, – debdi (E.29). Qanday odam **sen**, kelasan bul zamon? Menga xabar bergin **sen** ham naslingdan (D.90).

2) «Mavhum suhbatdosh *SEN*» – mavhum suhbatdosh odatda biror predmet, narsa-hodisa, mavhum tushunchalar, parranda, jonivorlar bo'ladi: Aylantiray **seni**, Urchuqqinam **sen** tolma (Q.309). Singlimga arzamni yetkar, yolg'iz g'oz, **Senga** aytgan necha alvon tilim bor (D.234).

3) «Sevimli *SEN*» – bunda adresat so'zlovchining qizi yoki o'g'li, yori, sevgilisi bo'lishi nazarda tutiladi: Bu dunyoda **seni** sevdim, alla, Boshqa tilak yo'q menda-yo, alla. (Q.32). Avval-oxir **senga** intizor edi, **Sening** uchun juda giriftor edi (D.268).

4) «Qiyosiy *SEN*» – **Sen** bog'imning bahori, **Sen** umrimning nahori. **Sen** qalbimning ohori, Onajoni shunqori, alla-yo, alla (Q.23). Bizning yurtga kelgan **senday** aydahor, Hech bir alplar bo'lolmaydi barobar (D.108). Onamizning ovozi **senikiga o'xshash** xirildoq emas, onamiz oppoq, qoshlarida o'sma, ko'zlarida surmalari bor, — debdi echki bolalaridan biri (E.57).

5) «*SEN* aynan *MEN*» – **Sensan** maning sanoyim, **Sensiz** yo'qdir panoyim, Alla, jonim, alla (Q.18). **Sanginaning** har so'zing Alla-yo, alla, **Manginaga** bollardan chuchu, alla-yo, alla (Q.20).

6) «Funksional *SEN*» – Qo'zijonim hech o'lmagay. Alla demak – haq demak, haqdan **seni** tilarman, Alla, qo'zim, alla. (Q.15). **Sen** kelgancha obod bo'lsin elating, **Sen** ketgan so'ng qolmas mening toqatim (D.87).

7) «Umumiy *SEN*» – Boshing uzra men onang, Yer **seni** deb aylanadi, Olam **sening** parvonang, alla, bolam, alla-yo (Q.33). Xalq meniki dema, **Sen** – xalqniki (M.20) singari.

Sen olmoshining qo'llanish uslubiga oid yana bir faktni keltirish joiz. «Qipchoqlar bir zamonlar hatto otasini senlagan. Onalarini senlash ba'zi joylarda hozir ham bor. Qozoq va qirg'izlarda bu odat bugungacha ham davom etadi»¹, degan fikrga tayangan holda dostonlar matnida uchraydigan ayrim sensirashlarni hurmatsizlik belgisi emas, balki genetik yaqinlik belgisi sifatida anglash to'g'ri bo'ladi: *Ot so'ymoqni, aka, mendan ko'rasan, Avval sen otingni so'yib berasan (D.140).*

Ko'plik ma'nosini ifodalovchi *biz* olmoshi bir qancha so'zlovchilarni emas, so'zlovchi va boshqa shaxslarni ifodalaydi, *siz* olmoshi esa tinglovchilarni bildiradi².

1) «*BIZ-MEN*» tenglashuvda olmosh tufayli ekspressiv ma'no kuchayadi: *Hoy, tulki, to'xta, bizlar sendan bir savol so'ramoqchimiz? – debdi cho'pon (E.43). Ko'p bo'ladi jafoli qo'l armoni, Biz bo'lamiz Ultonbekning sarboni (D.315). Shunda podsho: –Bizlarni nima suyib mehmon qilasan? – deb so'rabdi (T.189.)*

2) *BIZ – MEN+SIZ: Bizning* boshimizni ko'p aylantirma, o'zimizning o'yinimiz ko'p (E.68). *Yo'q, sen bizning onamiz emassan (E.57). Biz ham mol qilib yaylovga ko'chib boraylik, bozordan bir mol sotib oling (E.26).*

3) «*Funksional BIZ*» – dunyoqarashi, yashash tarzi, mashg'uloti, o'yi bir xil yoki yaqin bo'lgan bir guruh kishilar birlashadi va atrofi begonalar va dushmanlar bilan o'ralgan muhitda bir-birini muhofaza qilish, bir-birlariga yordam berish ma'nolari ifodalanadi: *Bular keta-yotganlarida bizning susambil-liklarimiz o'tlab yurishgan ekan (E.52).*

Qo'shiq janrida ham olmosh matnning umumiy mazmuniga bog'liq holda turli stilistik ma'nolar kasb etadi. Masalan, bolalar tilida mamnunlik va maqtanish ottenkasini ifodalaydi: *Xolam qordilar xamir, Kulcha yopdi bir tandir. Bizga kulcha berdilar, Peshonamizdan o'pdilar (Q.113).*

Shuningdek, *siz* 2-shaxs, ko'plik sondagi olmoshning referenti sifatida quyidagilarni ifodalaydi:

1) «*Hurmat ifodalovchi SIZ*» – bu, asosan, yuqori tabaqa kishilarga, yorga murojaat qilinganda qo'llangan: *Ayo shohim, sizga aytar arzim bor, Olmadayin so'lgan cho'lday tarzim bor (D.33).*

¹ Ёўлдошев К. «Алпомиш» талқинлари. - Тошкент, 2002. - Б.160.

² Ўзбек тили грамматикаси. 2 том, - Тошкент: Фан, 1975.- Б.335; Суяров И. Местоимение в современном узбекском литературном языке: Автореф.дис.канд.фил.наук - Самарканд, 1965. -С.9.

2) «*Suhbatdosh SIZ*» – bunda adresat bir shaxs yoki ko'pchilik bo'lishi mumkin: **Sizlar** shu maslahatga kelibsizlar. Endi men ham **sizlar** bilan ketaman, – debdi (E.34). Xafa bo'lmang, Madmusa, quloqchasi **sizga!** (Q.95).

3) «*Umumiy SIZ*» – maqol va qo'shiq janrlarining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi: **Sizlar** maktabga borguncha, Cho'l-biyobon bo'lar gulshan, alla, alla-yo, alla (Q.8). Keling to'yga, keling to'yga, **Sizga** to'lsin to'yxona (Q.253).

4.11-jadval.

Janrlarda ko'rsatish olmoshlarining chastotasi

t/r	olmoshlar	doston	maqol	topishmoq	ertak	qo'shiq
1	<i>bu</i>	2175	10	143	781	126
2	<i>shu/shul</i>	186/180	19/2	74/2	546/0	161/12
3	<i>o'sha</i>	-	9	10	95	10
4	<i>mana shu</i>	1	-	1	28	-
5	<i>mana bu</i>	1	-	-	34	4
6	<i>ana shu</i>	16	-	1	11	2
7	<i>ana</i>	28	2	5	38	19
8	<i>mana</i>	5	1	4	91	15

Jadvaldan ma'lum bo'ladiki, ko'rsatish olmoshlarining faollik darajasi O'XOI janrlari matnida bir xil emas. Faol ko'rsatkich sifatida *bu* va *shu* olmoshlarini qayd etish mumkin.

Olmoshlar ushbu turining qo'llanishida ertaklar matni birinchi o'rinni ishig'ol etsa-da, uslubiy rang-baranglik nuqtai nazaridan dostonlar matni e'tiborga molik. Masalan: *bu* – 1068, *bul* – 402, *bular* – 61, *bularga* – 7, *bulardan* – 5, *bularni* – 11, *bularning* – 23, *bunga* – 39, *bunda* – 239, *bunday* – 114, *bundayin* – 6, *bundayg'achiq* – 1, *bundan* – 89, *bundoq* – 1, *buni* – 48, *buning* – 47, *buncha* – 13, *bunchalik* – 1. Ular orasida matnning ushbu turi uchun *bundayin* va *bundayg'achiq* xos bo'lgani holda, *bundoq* haqida bu gapni aytib bo'lmaydi: *Eli-xalqim, qanday bo'ldi kirdikor, Shoh edim, bundayin bo'lganman nochor (308). Er yigitsan, bundayg'achiq bo'lmagin, O'zimiz charchagan, gapga solmagin (310). O'z akamdan bundoq xo'rlik ko'rgancha, Qalmoq borib juz'ya bersam bo'lmaymi? (22)* kabi.

Yoki shu – 182, *shular* – 2, *shularni* – 1, *shularning* – 1, *shul* – 149, *shulda* – 1, *shuldi* – 1, *shuldir* – 14, *shuldur* – 1, *shulmidi* – 10, *shul-da* – 3, *shul-ku* – 1 qo'llanishida garchi *shu* ning qo'llanishi faolligi kuzatilsa-da, *shul* da j-lovchi shevalar tili ustunlik qilgan dostonlar matni uchun xoslanish, jonlilik va tabiiylik sezilib turadi: ... *poyga betdan Yartiboy o'rnidan turib, maslahat shulda, – deb Boysarining so'ziga*

javob berib, Boysariga qarab, bir soʻz deb turibdi (20). Boymagan ay-monda qoldi, Bodomning xabayi **shuldi** (371). Quyidagi misollarda qoʻllangan *anaday* va *anavi* soʻzlarida ham OʻXOI janrlariga xos tabiiy-lik bor: **Anaday** pasqam yerga borib, otdan tushib, mahramlarga aytdi (D,52). Ey, qoʻychivon, men qoʻzini yetaklab huv **anavi** qirdan oshib ketganimdan keyin koʻmachni sindirgin, – deb tayinladi («Tulki bilan Boʻri») kabi.

Koʻrsatish olmoshlari OʻXOI janrlarida asosan adabiy til meʼyorlari asosida qoʻllanilgan boʻlsa-da, dostonlarda ularning ayrim-lari alohida variantlar sifatida namoyon boʻlgan. Masalan, epik asarlar matnida **b→m** tovush almashinishi hodisasi yaqqol namoyon boʻladi va u 75 oʻrinda kuzatiladi: *munda* – 27, *munday* – 18, *mundaygacha* – 1, *mundaygʻachiq* – 4, *mundan* – 5, *muni* – 11, *muning* – 9: **Alpomish munda** uxlab yotibdi, uxlab yotgan yeridan buning ham ruhini tanidan oldi (91).

Mana bu olmoshining *muna* shakli improvizatsiya jarayonida ixchamlashgan variant sifatida yuzaga kelgan va «Alpomish»da 28 marta qoʻllangan: **Muna** elda sigʻindi boʻp turaman (19).

Koʻrsatish olmoshlari yuzasidan jamlangan materiallar ularning folklor asarlari tilida turlicha semantik-stilistik oʻttenkalari bilan ishtirok etganligidan dalolat beradi. Masalan: **Koʻrsatish, ishora: Bul** kampirga mehribonlik qiladi (D.44). **Bu** yastugʻni koʻtarsam, Guldan toza yotarsiz (Q.11). **Diqqatni muayyan narsa-hodisaga jalb etish: Shul** oʻzbekning qizin olib berasan (D.58). **Qiyoslash: Er yigitsan, bundaygʻachiq** boʻlmagin (D.310). **Harakat belgisini taʼkidlash, kuchaytirish: Muncha** qochib, bizni xalok qilding, deb (D.267). **Qoʻllarim muncha** toldi, Tanim balchiqqa qoldi (Q.296) kabi.

4.12-jadval.

Janrlarda soʻroq olmoshlarining chastotasi

t/r	olmoshlar	doston	maqol	topishmoq	ertak	qoʻshiq
1	<i>kim</i>	245	87	63	179	132
2	<i>nima</i>	271	36	143	297	83
3	<i>qanday</i>	188	3	19	119	20
4	<i>necha</i>	313	7	9	81	5
5	<i>qaysi</i>	85	2	25	42	5
6	<i>qancha</i>	83	1	8	68	-
7	<i>ne</i>	151	33	18	2	14
8	<i>nega</i>	33	-	3	12	20
9	<i>qalay</i>	7	-	-	1	3
jami		1376=47%	169=6%	288=10%	801=27%	282=10

O'XOI janrlari tanlanma matnida so'roq olmoshlarining chastotasida ham xuddi kishilik olmoshlarida bo'lgani singari doston va ertaklar matnida faollik kuzatiladi.

Ertaklar matnida adabiy me'rlar to'liq saqlangan. Masalan, *kim* – 95, *kimga* – 16, *kimda* – 1, *kimdan* – 13, *kimda-kim* – 2, *kimi* – 1, *kimingiz* – 1, *kimki* – 13, *kimlar* – 2, *kimligingizni* – 1, *kimligini* – 3, *kimni* – 9, *kimniki* – 4, *kimning* – 10, *kimsan* – 3, *kimsiz* – 4, *kim-u* – 1 kabi. Ammo dostonlardagi ifoda ko'lamining kengligi *nimarsalarning*, *nimish*, *nechov*, *nesi* singari so'roq olmoshlarning qo'llanilishida va xalqchilligida sezilib turadi: *Tovoqda bor nimarsalarning barini yeb, qurutib, dastarxon, tovoq qoldi (336). Azali taqdirga nimish qilaman (60). Nechovlar yetolmay halak bo'lgandi (67). Mundayg'achiq ahmoq bo'lgani nesi (120)* kabi.

So'roq olmoshlarining folklor janrlari matnida qo'llanilishining o'ziga xos alomatlari mavjud. Masalan, *nima*, *nacha*, *nechta*, *qaysi* so'roq olmoshining qisqargan *ne* shakli ishlatilib, «folklorda bu *ne* ning *nə* shakli ham uchraydi»¹ va quyidagi semantik-stilistik ma'no ottenkalarini ifodalaydi: **voqelikka aniqlik kiritish:** *Ne ishing bor, ko'p aylanib turasan (D.310). Kimdir oh tortsa unda, Ne ishimiz bor unga (Q.38). Ma'noni kuchaytirish: Ne go'zallar ko'zin yoshlab boradi, Qorajondan barigina qiladi (D.164).* bu ottenka [**ne+bir**] qolipida yanada reallashadi: *Ne bir botir deganlar, Dustuman bo'b yiqilib (D.93). Mavhumlikni aniqlash: Ena, - deydi, - na yerlarga boramiz (D.391). Sof so'roq: Mevasi bor, doni yo'q, Tuzlab, qovurib yeydilar, Oti nedir, Kim bilar (T.308). Chang'aroqda qo'sh chiroq, U ne bo'ldi, bolqanto'z? Uy ustida sari yoy, U ne bo'ldi, bolqanto'z? Zarna yerda qo'sh to'la, U ne bo'ldi, bolqanto'z? hovuzi bor, suvi yo'q, U ne bo'ldi, bolqanto'z? (Q.38). Suhbatdosh harakatidan norozilik: Sen to'rangdan xabar olsang ne bo'ldi?! (D.54). Gapni gapirib netasan, Onasi bemahal tuqqanga (M.128). Gumon, noaniqlik: Nelar ketirdi onasi, Bir qoshiq lovla oshi (Q.70). Har qanday: Ablah do'st dushman-dan yomon, Ne hiyla bilsa, ishlatar oson (M.35). Inkor: Xotining yaxshi bo'lsa, to'yga bormoq ne hojat, Xotining yomon bo'lsa, azaga bormoq ne hojat (M.254). Taajjub: Qatiq to'kilsa, yuqi qolar, Ayron to'kilsa, nesi qolar (M.310). Afsus: Jonim bolam, alla-yo, alla. Ne uchun boyga*

¹ Иброҳимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеvasи. - Тошкент: Фан, 1967. - Б.168.

tushdim-o, alla (Q.28). **So'z o'yini:** *Ulug' uyga ne kerak, Kichik uyga shu kerak (M.254) kabi.*

4.13-jadval.

Janrlarda o'zlik olmoshlarining chastotasi

<i>t/r</i>	<i>olmoshlar</i>	<i>doston</i>	<i>maqol</i>	<i>topishmoq</i>	<i>ertak</i>	<i>qo'shiq</i>
1	<i>o'z</i>	537	369	345	600	146

O'z olmoshi ham qo'llanish chastotasiga ko'ra O'XOI matnlaridagi eng faol elementlardan biridir. Masalan, dostonlar matnida o'z yordamida yuzaga kelgan quyidagi so'zshakllar uchraydi: *o'z* – 175, *o'zi* – 85, *o'zida* – 3, *o'zidayin* – 1, *o'zidan* – 8, *o'zim* – 53, *o'zima* – 2, *o'ziman* – 2, *o'zimga* – 1, *o'zimda* – 1, *o'zimdan* – 2, *o'zimdi* – 6, *o'zimdir* – 1, *o'zimiz* – 5, *o'zimizga* – 4, *o'zimizdan* – 4, *o'zimizni* – 1, *o'zimizniki* – 2, *o'zimizning* – 1, *o'zimni* – 3, *o'zimning* – 4, *o'zin* – 18, *o'zing* – 51, *o'zinga* – 1, *o'zingga* – 7, *o'zingda* – 2, *o'zingdadir* – 7, *o'zingdan* – 5, *o'zingdi* – 6, *o'zingdir* – 1, *o'zingizga* – 2, *o'zingizda* – 1, *o'zingizni* – 1, *o'zingni* – 19, *o'zingniki* – 1, *o'zingning* – 2, *o'zini* – 29, *o'ziniki* – 4, *o'zining* – 7, *o'zlari* – 3, *o'zlariga* – 3, *o'zlaringdan* – 1, *o'zlarinikiday* – 1, *o'zlarining* – 1. Bu kabi faollikdan qat'iy nazar ular matnda o'z semantik-grammatik vazifasini ado etgan.

O'zlik olmoshi O'XOI matnlarida yana quyidagi ottenkalari bilan ishtirok etadi: **Ta'kid:** *O'z gavroning o'zingga qattiq tegmas. O'z tovug'im chaqirsa, qayga qarab qichqiray. o'z uyini yoritmagan chiroq, o'zganikida mash'al bo'lmas (M.268).* **Qarindoshlik:** *O'zingdan yomon chiqmasin. Yotniki yondan o'tar, o'zingniki – jondan (M.264).* **O'z** – *o'lguncha, yot – yeguncha (M.269).* **Mavhumlik:** *O'zi bor, Soyasi yo'q (T.13).* **Qarashlilik:** *O'z otingni yomonlab, qaydan tulpor toparsan (M.270) kabi.*

4.14-jadval.

Janrlarda belgilash-jamlash olmoshlarining chastotasi

<i>t/r</i>	<i>olmoshlar</i>	<i>doston</i>	<i>maqol</i>	<i>topishmoq</i>	<i>ertak</i>	<i>qo'shiq</i>
1	<i>hamma</i>	126	23	72	165	40
2	<i>butun</i>	-	-	10	45	1
3	<i>barcha</i>	28	2	12	7	4
4	<i>bari</i>	173	12	3	4	6
5	<i>har kim</i>	39	24	8	11	2
6	<i>har qanday</i>	3	-	-	12	-

Belgilash-jamlash olmoshlari sirasidagi *hamma*, *butun*, *barcha*, *bari* olmoshlarining matnlarda o‘zaro sinonim bo‘lib kelishini inobatga olsak, *bari* elementining dostonlar matnida faollik chastotasining yuqori ekanligini tushunish oson kechadi. Birinchidan, u umumxalq tilidan mustahkam o‘rin olgan, ikkinchidan qatordagi boshqa birliklarga nisbatan oson talaffuz etiladi, oz kuch sarflanadi: *hamma* – *bari*: *Yartiboy oqsoqolning aytgan so‘zi o‘n ming uyli Qo‘ng‘irot elining katta-kichigining bariga ma‘qul tushdi* (26). Shuning uchun ham, dostonlar matnida uning rang-barang shakllariga duch kelinadi: *bari* – 96, *bariga* – 3, *baridan* – 1, *barimiz* – 3, *barimizga* – 5, *barimizni* – 2, *barin* – 14, *baring* – 26, *baringizga* – 2, *baringni* – 1, *barini* – 10, *bariniki* – 1, *barining* – 3, *barisi* – 4, *barisini* – 1, *barisining* – 1 kabi.

Ertaklar matnida *hamma* ning faolligi uning birmuncha adabiylik xarakteri bilan izohlanadi: *Ovchi sekin-asta to‘rning ipini tortibdi, hamma kaptar to‘rga ilinibdi* («Ovchi, Ko‘kcha va Dono»). Bu olmoshning so‘zshakllari ham rang-barang: *hamma* – 58, *hammaga* – 4, *hammadan* – 2, *hammalaying* – 1, *hammalari* – 5, *hammamizni* – 2, *hammang* – 5, *hammangni* – 1, *hammani* – 3, *hammaning* – 2, *hammasi* – 32, *hammasiga* – 7, *hammasini* – 3, *hammasining* – 1 kabi.

Jamlovchi *hamma* olmoshi ta‘kid va davomlilik ottenkalarini ifodalaydi: **Hamma** yog‘i qiltiq, *hamma unga intiq* (T.91). *Bezorida hamma bezor* (M.52). *Bu bog‘ jahonda bor hamma meva daraxtlarni bilan bezangan ajoyib joy ekan* (E.10) kabi. Bo‘lishsizlik olmoshi esa quyidagi ma‘nolarni ifodalaydi: **Paytga nisbatan inkor**: *Alla aytib, jon bolam, ardoqlayman, alla, hech qachon men yoningdan ayrilmayman, alla* (Q.40). **Predmet yoki voqea-hodisaga nisbatan inkor**: *Agar o‘lim ajratmasa, hech narsa ajrata olmaydi, dedi* (E.233). **Shaxsga nisbatan inkor**: *Hech kim bir-birini tanimaydi* (T.266). **Hech kimdan** so‘ramay elga kelibdi (D.35).

4.15-jadval.

Janrlarda bo‘lishsizlik olmoshlarining chastotasi

<i>t/r</i>	<i>olmoshlar</i>	<i>doston</i>	<i>maqol</i>	<i>topishmoq</i>	<i>ertak</i>	<i>qo‘shiq</i>
1	<i>hech kim</i>	70	3	8	46	8
2	<i>hech qanday</i>	-	-	-	11	-
3	<i>hech nima</i>	6	-	-	6	-
4	<i>hech qaysi</i>	7	-	-	5	-

Jadvaldan bo'lishsizlik olmoshlari chastotasining dostonlar va ertaklar matnida nisbatan yuqori ekanligi ko'rinadi. Ayniqsa, ularda *hech kim* ko'rsatkichidagi faollik sezilarli darajada. Bo'lishsizlik olmoshi sifatida talqin etiladigan *hech kim* ning ertaklar matnida faolligi uning kimningdir mavjud emasligini shunchaki tasdiqlash emas, balki bu tasdiqda qat'iyat ottenkasi borligi bilan izohlanadi. Shu bois olmoshning bu ma'nosi asosan *hech kim yo'q* jumlasida tarkibida (11 marta) aktuallashtirilgan: *Qarashsa, hamma yoq uzumga to'lib-toshgan, **hech kim** yo'q emish. Podshoh erta bilan o'rnidan turib qarasha, na qalandar va na Vospiroxun bor, **hech kim** yo'q* kabi.

Ertaklar matnidagi *hech kim* ko'rinmabdi, *hech kim* javob bermabdi, *hech kimni* tablaga kirgizmabdi, *hech kimni* oldiga keltirmabdi, *hech kim* tovush bermabdi, *hech kimga* aytmabdi, *hech kimga* ko'rinmas ekan, *hech kim* ko'rmagan ekan singari birikuvlardagi *-mabdi* va *-mas ekan* ko'rsatkichlari olmosh semantikasidagi qat'iyatni pasaytira olmagan, ular ertakdagi rivoyat usuliga xizmat qilgan.

4.16-jadval.

Janrlarda gumon olmoshlarining chastotasi

<i>t/r</i>	<i>olmoshlar</i>	<i>doston</i>	<i>maqol</i>	<i>topishmoq</i>	<i>ertak</i>	<i>qo'shiq</i>
1	<i>allakim</i>	-	1	-	-	-
2	<i>allaqanday</i>	-	-	-	2	-
3	<i>allaqaysi</i>	-	-	-	-	-
4	<i>kimdir</i>	1	-	-	-	2
5	<i>nimadir</i>	-	-	1	1	-
6	<i>allanima</i>	-	-	-	-	-

Jadval gumon olmoshlarining O'XOI matnlari uchun xos emasligini ko'rsatadi. Ammo qo'llangan holatlarda ular mavhumlik haqida muayyan tasavvur uyg'otishga xizmat qilgan: *Cho'lni yoylab yotgan, cho'pon, so'rayin, qo'yingning egasi **kimdir**, bilayin? (D.330). Yomon Xotin kimniki – olaqopniki, Olaqoping bo'lmasa, **allakimniki** (M.58). Bu **nimadir**, topib ko'r. Qora to'riq, yem yemaydi (T.212). **Kimdir** oh tortsa unda, Ne ishimiz bor unga (Q.25). Bo'ri aka, -debdi, - kecha men yo'g'imda bolalarimni uchtasini **qandaydir** noma'lum maxluq yeb ketibdi (E.35). Tulki rom qarab, hamma hayvonlar uning og'ziga tikilib o'tirgan ekan, birdan yuqoridan **allaqanday** bir ovoz chiqib, bir narsalar tushib kelib qolibdi («Botir echki») kabi.*

O'XOI janrlari matnida qo'llanilgan olmoshlar chastotasi ularning, asosan, o'zbek umumxalq tili me'yorlariga mos kelishini tasdiqlaydi. Shuning barobarida, ularning moslik darajasi olmoshlarning har bir turi misolida turlichi kechishi ham ma'lum bo'lib turadi. Kishilik olmoshlarining dostonlar va ertaklar matnida faolligi, aksincha, maqollar matnida nofaolligi, ko'rsatish olmoshlari *bu* va *shu*, so'roq olmoshlari *kim, nima, qanday, ne* larning, o'zlik olmoshi *o'z* ning, belgilash-jamlash olmoshi *hamma, bari* ning barcha janrlarda faolligi, *qalay* va *har qanday* ning qo'llanishida buning aksi namoyon bo'lishi, bo'lishsizlik va gumon olmoshlari qo'llanish chastotasining past darajada ekanligi ma'lum ma'noda olmoshlarning lingvistik tabiati va doston, maqol, topishmoq, ertak, qo'shiq singari og'zaki ijod namunalari bilan bog'liqdir.

O'XOI matnlarida **sonlarning** qo'llanishida alohidalik bor. Masalan, boshqa folklor janrlarida adabiy til me'yorlariga amal qilish ustunlik qilsa, dostonlarda ularning qo'llanishida ayrim fonetik o'zgarishlar ko'zga tashlanadi: *o'n ikkimom, o'nolturug', oltoygacha: Qayda borsang, Shohimardon yor bo'lsin, o'n ikkimom, chilton jilovdor bo'lsin (D.85). O'nolturug' Boysun – Qo'ng'irotda eliga, ilgari paydo bo'ldi Dobonbiy (D.313). Oltoygacha men yo'lga qarayin, Kelsa kelar Qo'ng'irotda eldan Alpomish (67)* kabi. Bu kabi qo'llanishlar so'zlashuv uslubiga xos va improvizatsiya bilan bog'liq jarayonlar bilan bo'lsa, quyidagi *Oradan bir kam qirq kun o'tdi, bir kam qirq kun deganda, ravzadan ovoz keldi (D.15)* shunchaki doston aytishdagi an'anaviylikka borib taqaladi. *Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh! (D.20). Men o'n olti urug' Qo'ng'irotda elining ham boyi bo'lsam, ham shoyi bo'lsam, men kimga zakot beraman (D.18). Oltmish botmon tuz ortdim (Q.94)* gaplaridagi *oltmish botmon* umuman doston aytishga xos bo'lsa, *o'n ming uyli, o'n olti urug'* jummalari «Alpomish» matni uchuniga an'anaviy hisoblanadi.

Boshqa bir holatda sonlar metonimizatsiyalashuvi kuzatiladi – son gapda tushib qolgan bo'lakning ma'nosini ifodalashni o'z zimmasiga oladi: *Qirq, yuzning bolasi, o'n to'rtida bosh bo'lar, Chiyirlining bolasi, o'n sakkizda yosh bo'lar (M.208)*. Maqolning bu tarzda berilishi ifoda uchun qulaydir va u matnni g'alizlikdan qutqaradi. Chunki **o'n sakkizda yoshida yosh bo'lar** deyish stilistik xatolik hisoblanadi. Shuningdek, sonlar ifodani kuchaytiruvchi, mubolag'a tarzda tasvirlovchi vosita sifatida ishtirok etadi: *Poraxo'arning ko'zi beshta, qo'li*

to'rtta (M.41). Umumlashtiruvchi grammatik vosita rolini bajaradi: *Birov emas, uch-to'rtta bo'p borayin, Borib kattasiga mehmon bo'layin* (D.40). *Obrezning chetiga besh-to'rtta oqishoq to'kilib qolibdi* (E.45). Bu kabi semantik-grammatik vazifalarning faollik-nofaollik darajasi keltirilgan jadvaldan ham ma'lum bo'lib turadi.

4.17-jadval.

Janrlarda son so'z turkumining chastotasi

<i>t/r</i>	<i>sonlar ko'rsatkichi</i>	<i>doston</i>	<i>maqol</i>	<i>topishmoq</i>	<i>ertak</i>	<i>qo'shiq</i>
1	<i>-ta (dona)</i>	15/46	10/45	20/116	22/186	-
2	<i>-inchi (tartib)</i>	2/4	1/1	2/3	9/82	-
3	<i>-tadan (taqsim)</i>	-	-	4/5	8/13	-
4	<i>-ov (jamlovchi)</i>	3/29	4/37	4/8	-	-
5	<i>-ala (jamlovchi)</i>	-	-	-	2/19	-
6	<i>-cha (chama)</i>	-	-	1	-	-

Ma'lum bo'ladiki, dona sonlar O'XOI matnning tarkibiy qismi sifatida ishtirok etgan. Dostonlarda 15 so'zshaklning 46 marta, maqollarda 10 so'zshaklning 45 marta, topishmoqlarda 20 so'zshaklning 116 marta, ertaklarda 22 so'zshaklning 186 marta qo'llanganligi fikrimizni tasdiqlaydi.

Sonlarning ayrim grammatik ko'rsatkichlarida janrlararo xoslanish seziladi. Masalan, jamlovchi *-ov* dostonlar va maqollarda faol va bu qo'shimchani xalq jonli tiliga yaqinligi bilan izohlanadi. Dostonlarda: *birov* – 27, *to'rtov* – 1, *beshov* – 1; maqollarda: *ikkov* – 4, *birov* – 30, *oltov* – 2, *to'rtov* – 1. «Alpomish»da: *Qorajon bunga qo'shilar, To'rtov edi beshov bo'lar* (387). Maqolda: **To'rtovlon** *tugal bo'lsa o'nmaganin o'ndirar, Oltovlon* *ola bo'lsa, og'zidagini oldirar. Bir dehqon omoch bilan, Yettovlon* *cho'mich bilan*. Ayni paytda, keltirilgan maqollar matnidan *ovlon/ovlan*¹ qo'shimchali sonlarning muayyan lingvopoetik vazifani ado etayotgani ma'lum bo'lib turadi. Matnlarda so'z aniq raqamni anglatish doirasidan tashqariga chiqib, matn tarkibidagi *tugal, ola* va *cho'mich* so'zlarini shakl va mazmun jihatdan to'ldiradi. Garchi maqollarning shakllanishi uchun she'riy misralardagi kabi poetik talablar qo'yilmasa ham, uning kishi ongiga tez yetib borishi va uqilishi muayyan ohangdorlik va ravonlikni, shu bois *tugallik* – *to'rtni*, *olalik* – *oltovni* taqozo etadi. *To'-tu, ol-ol-og'-ol* uyg'unligi ana shu tamoyillar asosida yuzaga kelgan. Hatto bu talab **Yettovlon**

¹ Фуломов А., Тихонов А., Кўнғуров Р. Ўзбек тилининг морфем луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977, -Б.427, 434-435.

cho'mich bilan jumlasida ham bajarilgan: maqolar qismidagi bo'g'inlar soni 7+7 tartibida saqlangan.

Agar *-ovlon/-ovlan* qo'shimchasi yordamida shakllangan jamlovchi sonlarning topishmoq (*uchovlon*) va ertak (*ikkovlon*) matnlarida 1 marta qo'llanilganligini va «Alpomish» va «Xoldorxon»day yirik dostonlarda uchramaganligi inobatga olinsa, uning maqollar matni uchun xosligi va katta umumlashtiruvchilik vazifasini bajarganini anglash oson kechadi.

Son turkumiga oid grammatik ko'rsatkichlarning birontasi ham qo'shiqlar tanlanma matnida uchramagan bo'lsa-da, ularning alohida turi sifatida qaraladigan va bolalar qushig'i bo'lgan «Sanamalar»da ushbu turkumga oid birliklarning faolligi va muayyan lingvopoetik vazifa ado etganligi ko'rinadi. Ayrim qo'shiqlar matnini tahlil qilganimizda bolalar tabiatiga xos bo'lgan quyidagi ekspressiv holatlar kuzatiladi:

- **Bir, ikki**, *Olma dikki. Safar oyi, Sariq chumchuq, Bog'da turmay, Tez uchib chiq!* misolida sonlarning matn mazmuniga daxli borligini sezmaymiz. Ammo ular muayyan ekstralingvistik vazifa ado etib, xuddi askarlarga beriladigan komanda singari matnga kirishga zamin hozirlagan: *bir, ikki...*

- she'riy misralar tarzida yuzaga kelgan parchalarda kerakli so'z eng oxirida keltirilgan va sonlar ularga qofiya vazifasini bajargan: *yetti-ketti: Bir, ikki, uch, to'rt, Besh, olti, yetti - ketdi!*; *olti-aytdi: Bir, ikki, uch, to'rt, Besh, olti... o'n olti. O'n olti deb kim aytdi?*; *yuz-qiz: O'n, yigirma, O'ttiz, qirq, Ellik, oltmish, Yetmish, sakson, To'qson, yuz. Yuzga kirgin Oppoq qiz!*; *o'n-to'n: Bir, ikki, uch, to'rt, Besh, olti, yetti, sakkiz, To'qqiz, o'n... o'nu o'n, Tulkiga to'n kabi. Xuddi mana shu qofiyalash an'anasi boshqa qo'shiqlarda ham bir-kir, bir-qisir, ikki-tuki, ikkov-birov, ikkov-bedov, uch-puch, to'rt-mo'rt, to'rt-turt, besh-esh, besh-yech tarzida davom ettirilgan.*

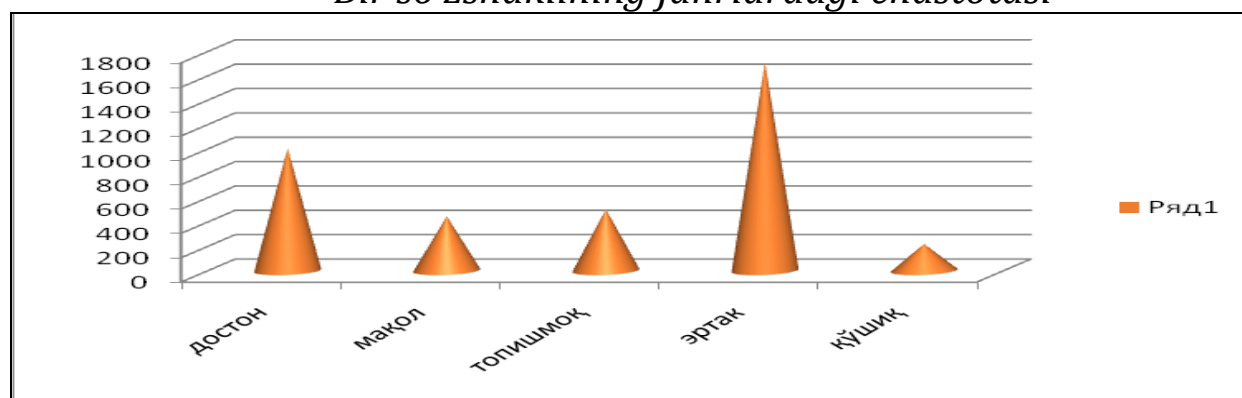
- ushbu turdagi qo'shiqlarda qofiyalashning original turi – so'z boshidagi bo'g'inlar qofiyasi uchraydi va ular ijroda o'ziga xos uslubni yuzaga keltiradi: *Bir, ikki... o'n, o'n ikki, O'n ikki deb kim aytdi? O'n ikki deb men aytdim, Ishonmasang, sanab boq: **Birim** – bilak, **Ikkim** – elak. **Uchim** – ichak, **To'rtim** – to'lak, **Beshim** – eshak. **Oltim** – olganim. **Yettim** – yetganim, **Sakkizim** – jonon qizim, **To'qqizim** – yuzim qizili, **O'nim** – ishimdagi unum. **O'n birim** – aytilmagan sirim, **O'n ikkim** – chiqatur, ukkim!* kabi. Sanamalar matnida sonlarning qofiyalash tiz-

imida faol ishtirok etishi ushbu turning aynan bolalarga atalganligi, asosiy e'tiborning matni bolalar tez o'zlashtirishga qaratilganligi bilan muayyan lingvopoetik mazmun kasb etadi.

O'XOI janrlariga oid asarlar matnida *bir* so'zi eng mahsuldor son hisoblanadi. Uning qo'llanish chastotasi quyidagicha: D.i=1004; M.i=447; T.i=504; E.i=1710; Q.i=219 va o'rtacha qo'llanish miqdori umumiy doston janri tanlanma hajmining 7,1% ga, maqol – 3,6% ga, topishmoq – 5,8% ga, ertak – 11,6% ga, qo'shiq – 2,1% ga teng keladi. *Bir* so'zining matnlarda qo'llanish darajasini quyidagi gistogrammada ifodalash mumkin:

4.18-jadval.

Bir so'zshaklining janrlardagi chastotasi

Ma'lum bo'ladiki, *bir* so'zining qo'llanish darajasi ertak janrida yuqori. Buning sababi, xalq ertaklarining boshlanmasida aytiladigan kirish so'z – zachinlarda uning takror-takror qo'llanishidir. Masalan: *Bir bor ekan, bir yo'q ekan, qadim zamonlarda bir podsho bo'lgan ekan* kabi. Ikkinchi bosqichda o'zbek xalq dostonlari turadi. Bunda janr uchun tipik bo'lgan, dostondan dostonga ko'chib yuruvchi, tayyor, qolip holiga kelib qolgan ifodalar takrorlanadi. Bu ifodalarda oqin fikrni ta'kidlash, kuchaytirish maqsadida *bir* so'zini qo'llaydi: *Bu so'zni eshitib, Qaldirg'ochoyim ham bir so'z deb turgan ekan (D.86)* singari.

Sonlar tizimida muhim o'rin tutadigan *bir* so'zining O'TILda 10 dan ortiq ma'nosi qayd etilgan¹. Folklor asarlari tilida ham *bir* so'zining bir qator ma'no nozikliklari va ottenkalari mavjud. Masalan: **Sanash:** *Boyburi, senga xudoyim bir o'g'il, bir qiz berdi (D.15).*

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. I жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Илмий нашриёти, 2006, -Б.270-271.

Kuchaytirish: *Ana endi o'n olti urug' Qo'ng'iroq elida bir chufuron to'y bo'ldi (D.14). Janub shimol ikkalasi bir jahon (Q.205). Ta'kidlash: Bir yangi uylangandan qo'rq, bir – yangi boyigandan (M.426). Mening bir echkim bor edi: -Ming bo'laman, – der edi (Q.128). Gumon: Har kim har nima deydi, Qiz otasi bir nima deydi (M.271). Akang kim Sattor? Abdujabbor. Sendayam bir gap bor (Q.195). Mavhumlik, noaniqlik: Bir vaqt shunda biylar qarasa, uzoqdan bir qalandar ko'rinib kela berdi (D.16). Chegaralash: Bolam, otang zulmiga-yo, alla, Bir sani deb ko'nganman, alla! (Q.14) kabi.*

Bir so'zining matndagi ahmiyati shu darajada katta bo'ladiki, ularsiz gapdan nazarda tutilgan ma'no kelib chiqmaydi. Masalan: Vaqt: Axir bir payt yana qaytib kelasan, Xafa bo'lib, bolam, ko'ngling bo'lasan (D.28) Bir vaqt shunda biylar qarasa, uzoqdan bir qalandar ko'rinib kela berdi. Voy-ey jonim, voy-eye jonim, bir umr armon echkim! (Q.129) kabi. Harakat: Keling, qo'shiq aytaylik, Jo'r bo'lishib bir yo'la (Q.233) – Keling, qo'shiq aytaylik, Jo'r bo'lishib yo'la (Q.233).

Bir anglatgan bu ma'no nozikliklarining ba'zilari O'XOI janrlarida xoslangan va ular maxsus kuzatishlarni taqozo etadi. Zero, folklor asarlarida bir so'zi o'zining semantik-grammatik va stilistik ma'no ottenkalari bilan alohida belgilarga egadir.

Ravishlarda ham sifatlardagi kabi daraja anglatish xususiyati mavjud va ularni ifodalaydigan morfologik ko'rsatkichlar bor. Farqi shundaki, ular harakat belgisi darajasini ko'rsatadi¹.

Orttirma daraja esa maxsus ravishlar – *eng, juda, g'oyat, nihoyat* singari elementlar yodramida amalga oshiriladi. Ularning O'XOI tanlanma matnlarida qo'llanish chastotasi quyidagicha:

4.19-jadval.

Janrlarda orttirma daraja ko'rsatkichlarining chastotasi

<i>t/r</i>	<i>ravishlar</i>	<i>doston</i>	<i>maqol</i>	<i>topishmoq</i>	<i>ertak</i>	<i>qo'shiq</i>
1	<i>eng</i>	-	-	-	-	-
2	<i>juda</i>	152	-	59	137	17
3	<i>g'oyat</i>	-	-	-	-	-
4	<i>nihoyatda</i>	-	-	-	4	-
<i>jami</i>						

Epik asarlarda *juda* so'zining boshqa ravish daraja ko'rsatkichlariga nisbatan faolligini uning talaffuzdagi qulayligi,

¹ Ўзбек тили грамматикаси, I том. Морфология. – Тошкент: Фан, 1975. -Б.540.

g'oyat, nihoyatda larning esa chet va kitobiy element ekanligi bilan izohlaymiz. Ularning boshqa O'XOI janrlarida faol emasligi ham fikrimizni tasdiqlaydi. Uning qo'llanishiga doir ayrim namunalar keltiramiz: **juda** botib ketdi (15), **juda** vaqti xush bo'ldi (16), **juda** og'ir keldi (26), **juda** abgor bo'ldi (34), **juda** azob berdi (35) kabi. Men bilan **juda gangigan** boshing, Xafa bo'lma, jonim otam, darvishim (63) kabi.

Epik asarlarda ravishlar darajasini ko'rsatish vazifasini *juda* dan keyin *toza* birligi bajaradi. Birgina «Alpomish»da 30 o'rinda qo'llangan bu so'z 7 o'rinda – *toza lola, toza libos, toza yer, toza qum, toza gap, toza parquv* va *tozalamoq* dan tashqari holatlarda harakatni kuchaytirish uchun xizmat qilgan: *Mening toza ulsizligim bildirdi* (22), *toza sinadim* (49), *toza erkin bo'lamiz* (60), *toza bilasan* (123), *toza tuyayik* (140), *toza o'ldi* (148), *Toza yugruk* (148), *toza o'qib bilsin* (243), *Toza bizni falak urib qoladi* (258), *Toza charchadi* (267), *Toza quvib kelib qoldi* (292), *toza qo'rqib qop edi* (304), *Toza ochilib* (331), *toza adashdi* (336) kabi.

Ayrim o'rinlarda bu kuchaytiruv vositasiga *-gina* qo'shilib, inson sifati ta'sir kuchi yanada oshirilgan: *qalmoq*→*balo qalmoq*→*toza balo qalmoq*→*tozagina balo qalmoq*: *Qalmoq zo'r yov, tozagina balodir* (249). Ko'pchilik holatlarda *-gina* kuchaytirishdan ko'ra belgi-xususiyatni me'yoridan pasaytirib, ozaytirib ifodalash uchun xizmat qiladi.

4.20-jadval.

Janrlarda ozaytirma daraja ko'rsatkichlarining chastotasi

<i>t/r</i>	<i>ravishlar</i>	<i>doston</i>	<i>maqol</i>	<i>topishmoq</i>	<i>ertak</i>	<i>qo'shiq</i>
1	<i>-gina</i>	13	12	85	48	257

Subyektiv baho shakli sifatida *-gina* o'zbek tilshunosligida o'zining ilmiy bahosini olgan. R.Qo'ng'urovning «Subyektiv baho formalarining semantik va stilistik xususiyatlari» asarida ushbu qo'shimchanning variantlari, so'z turkumlari doirasida qo'llanish ko'lami va anglatgan semantik-stilistik ma'nolari haqida chuqur mulohaza yuritilgan. Olim, barcha so'z turkumlariga qo'shila oladigan bu keng qamrovli subyektiv baho shaklining ravishlar tarkibida kichraytirish-erkalash, chegara, ta'kid ottenkalarini ifodalashi va

ularning *-roq* qo'shimchasi bilan sinonimik munosabatga kirishishi mumkin bo'lgan holatlar tahlil etilgan¹.

Darhaqiqat, *-gina* ko'rsatkichining O'XOI janrlari matnida uchrashi ham muayyan badiiy-estetik va semantik-stilistik maqsadlar bilan bog'liq. Ammo ularning qo'llanish chastotasi bir-biridan farqlanadi. Masalan, hajm jihatdan juda katta epik asar bo'lishiga qaramasdan, «**Alpomish**»da u belgi ifodalovchi so'zlar tarkibida 13 marta uchraydi. Ularning barchasi shaxs va narsa-predmet belgisini ko'rsatuvchi birliklar tarkibida kelgan: *Javob tegdi **sattagina ahmoqqa** (193). Qalmoq zo'r yov, **tozagina balodir** (249). **Dovushginang** Alpomishga **o'xshadi** (346). **Pas-pasgina pas ko'chalay**, **Pastlab uchay musichalay** (370) kabi. **Maqollar** tarkibida ham shu mazmunda: *Ertalabki vaqt **naqdgina baxt. Pastgina tor tushmoqqa yaxshi**.**

Ammo **topishmoqlar** matni ravishlar tarkibida qo'llangan: ***Tez-tezgina kelinglar**, Xalfalar o'ldi ochdan (tegirmon). O'zi **turar jimgina**, Qulog'i bor birgina (choynak). O'zi **turar jimgina**, Qulog'i bor birgina, Burab qo'ysang jaranglar, Sening bilan so'zlashar (telefon). Qora mushuk qay vaqtda uyga **osongina kira oladi?** (eshik ochiq bo'lsa) kabi.*

Ertak va qo'shiqlar matnida ularning qo'llanish chastotasi o'sib borganiligi kuzatiladi: -ertakda: *bazo'rgina – 1, sekingina – 5, jimgina – 1, salgina – 1, ozgina – 4, endigina – 2, kechagina – 1, anchagina – 2. Bo'ri **bazo'rgina ingrab**: Ha, do'stim bo'lmay o'l. («Bo'ri bilan turki»). **Sekingina** oldidan **o'tib**, darvozani ochib ichkari kirdi («Uch og'ayni botirlar»).* -qo'shiqda: 257 marta. Shunday bo'lsa-da, ravishlar qo'shilgan holatlar sanoqli: *Alla, alla deganda, **Jimgina uxlab** qolsin-a. **Tilabgina olganim. Astagina sudralib** Qo'limdan qocha qoldi. **Kovshabgina turasan**, ho'shey-ho'shey, Angraymagin jonivor, ho'shey-ho'shey kabi.*

Ravishning intensiv darajasini hosil qilishning optimal yo'li so'zlarni takror qo'llashdir. Quyidagi jadval O'XOI janrlari tanlanma matnlarida qo'llangan ayrim intensiv shakllarning faollik darajasini aniqlash imkonini beradi va bu daraja ko'rsatkichlari qo'llanishining faol emasligini ko'rsatadi.

¹ Кўнғуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1980, - Б.84-111. Қиёслаш хусусиятига эга бўлган *-роқ* нинг тутган ўрни сифатлар мисолида олдинги бобда статистик-лексикографик жиҳатдан ўрганилди.

Janrlarda intensiv daraja ko'rsatkichlarining chastotasi

t/r	ravishlar	doston	maqol	topishmo q	ertak	qo'shiq
1	<i>asta-asta</i>	4	-	-	1	1
2	<i>zo'rg'a-zo'rg'a</i>	-	1	1	-	-
3	<i>kam-kam</i>	1	1	-	-	-
4	<i>katta-katta</i>	-	2	2	-	1
5	<i>qattiq-qattiq</i>	-	-	1	1	-
6	<i>tez-tez</i>	-	-	1	1	-
7	<i>uzoq-uzoq</i>	-	-	-	1	1
8	<i>ohista-ohista</i>	-	-	-	2	-
jami		5	4	5	6	3

Endi ravish yasovchi *-lab* qo'shimchasiga e'tiborimizda qaratamiz. Uning qo'llanish chastotasi quyidagicha:

Janrlarda -lab ko'rsatkichlarining chastotasi

t/r	ravishlar	doston	maqol	topishmoq	ertak	qo'shiq
1	<i>-lab</i>	605/791	57/97	86/213	161/988	82/218

«Alpomish» **dostonida** *-lab* yordamida yasalgan 605 so'zshakl 791 marta qo'llangan. Ulardan quyidagilar imlo lug'atlarda uchramaydi: **cho'ltonglab**: *Biz bilan bo'larmi haqning buyrug'i, Cho'ltonglab ko'rindi Chibor qo'yruq'i (339), taypanglab*: *Qarasa, o'n to'rti ham taypanglab yo'rtib kelayotir, tuyog'i yerni turtib kelayotir (102), tukkushlab*: *Shundayin tukkushlab so'rab yurmagin, Karvonlar so'zini hazil bilmagin (314), charqillab*: *Olg'ir qushdayin charqillab, Qo'lda nayzasi so'lqillab (87), chirpillab*: *O'n to'rt botmon brichdandir parli yoy, Chirpillab girishi botib boradi (367), elaslab*: *boybichalar uni-buni elaslab, ish qilib, o'choqning mo'risida aynalib turibdi (16), do'ngullamoq, qarqillamoq*: *Dubulg'a boshda do'ngullab, Kark qubba qalqon qarqillab (87), haqlab*: *Qani, sening Do'noningning o'zgani, Yeming haqlab, sening holing bilgani (150).*

Tanlab olingan **maqollar** matnida *-lab* 57 ta so'zshakl ko'rinishida 97 marta qo'llangan. Ularning deyarli barchasi imlo lug'atlarda aks etgan. Faqat *naqllab* yasalishi boshqa o'rinlarda uchramaydi: *Aqlli naqllab so'zlar, aqlsiz laqillab so'zlar*. Bu so'zning yuzaga kelishi poetik vaziyat bilan bog'liq. Aqlsiz kishining ko'p

gapirishi, laqillashi noto'g'ri ekanligi qayd etilgan ushbu maqolda *naqllamoq* ning yuzaga kelishiga *aql* va *naql* elementlarining talaffuzdagi uyg'unligi birinchi sabab bo'lsa, *laqillash* ga mazmunan o'pozisiyada bo'lgan so'z tanlash zarurati uning tug'ilishiga ikkinchi sabab bo'lgan.

Topishmoqlar matnida *-lab* yasovchisi mavjud bo'lgan 86 so'zshakl 213 marta qo'llangan. Ular orasida faqat ikkitasi imlo lug'atlarda uchramaydi: **gumillab**: *Gum yetdi, bildingmi, gumillab o'tdi, bildingmi? (miltiqning o'qi)*; **alpillab**: *Yangam kelar alpillab, Emchaklari shalpillab (jo'xori)*.

Ertaklar matnida *-lab* 161 ta so'zshakl tarkibida 988 marta qo'llangan va ularning *quloqchinlab, yolpo'shlab* yasalishlari, *dukurlamoq* ning *dukullamoq* variantidan tashqari barchasi o'zbek tilining imlo lug'atida mavjud: *Uning oyday jamolini ko'rib, yuragi dukullab urib ketdi. Shahzoda ikki otni yolpo'shlab, quloqchinlab podshohning o'rdasiga boribdi* kabi.

Qo'shiqlar matnida *-lab* bilan yasalgan 82 so'zshakl 218 marta qo'llangan va u orqali quyidagi so'zlar paydo bo'lgan: **sabalab, habalab**: *Iting chiqdi habalab, Qoptirmading sabalab*; **chechalab, bo'chalab**: *Mayda deyman kechalab, Qichqiraman chechalab, Eshitmaysan, kar quloq, Qayga ketding bo'chalab*; **tumpanglab**: *Quvib ketding tumpanglab Ura berding boshimga*; **alchangelab**: *Alchangelab yurishlaring, mayda-yo, mayda, Katta boyning qiziday, mayda-yo, mayda*; **tizaqaylab**. *Yomg'ir yog'ib keladi tizaqaylab, Boyning qizi qaraydi chiyi boylab*; **beklab**: *Seni menga beklab bergay, Rizqu ro'zing ko'plab bergay, Alla, qo'zim, alla*; **fashillab**: *Poyiz kelar fashillab, Oldiga fonar tashlab*; **yovonlab**: *Maydam kelar yovonlab, mayda-yo, mayda, Nayman ota saridan mayda-yo, mayda* kabi.

-ibday. Ergash Jumunbulbul kuylagan «Xoldorxon» dostonida boshqa biron xalq baxshilari tilida uchramaydigan *-ibday* qo'shimchasiga duch kelamiz. U 6 marta qo'llangan: *tegibday, qo'yibday, suyibday, kiyibday, to'yibday, koyibday* kabi. Masalan: *Suvsiz cho'lda yo'l qattiq, Chakkasiga tegibday*. Ushbu qo'shimcha ikki qismdan – *-(i)b* va *-day* – ravishdosh va o'xshatish qo'shimchalaridan iborat. Uning ravishdosh ifodalovchi qismi *-(i)b* bu yerda *-gan* sifat-doshiga sinonim bo'ladi: *chakkasiga tekunday*. Ammo Ergash shoir *-ganday* qo'shimchasidan foydalanmagan. Vaholanki, yuqorida

sanab o'tilgan dostonlar matnida u 250, jumladan, «Alpomish»da 36 marta qo'llangan.

Ravishlar lingvostatistikasi bo'yicha olingan natijalar O'XOI janrlari tanlanma matnlarida faqatgina orttirma daraja ko'rsatkichi *juda* ning faolligini, dostonlar matnida dialektal xususiyatga ega bo'lgan *toza* ning ham ushbu daraja mazmunini bera olishini isbotladi. Ertaklar va qo'shiqlar matnida faol bo'lgan subyektiv baho shakli - *-gina* esa o'rni bilan ravishli birikmalar tarkibida kelgan va ifodaning ekspressivligi uchun xizmat qilgan. Bu kabi qo'llanishlar esa bolalar uchun mo'ljallangan asarlar tabiatiga mos keladi. Ravishlarning takrorlanishi bilan yuzaga keladigan intensivlik O'XOI janrlari matnida uchrasa-da, ularning faol emasligi ma'lum bo'ldi.

«Alpomish» dostoni matni bo'yicha tuzilgan ters lug'at bir qator fonetik va grammatik hodisalarning qo'llanish jihatlarini, binobarin, lingvostilistik va lingvopoetik xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. Doston matnida shunday fonetik-morfologik ko'rsatkichlar bor-ki, ularning o'ziga xosligi boshqa baxshilar yoki dostonlar matniga taqqoslanganda aniq bo'lib qoladi. Masalan: *-g'achiq*.

Tuzilgan ters lug'at yordamida o'xshatishning faqat j-lovchi shevalarga xos bo'lgan shakllarini aniqlash mumkin bo'ladi: *senday, unday, bunday, munday, shunday, menday* so'zlari tarkibidagi o'xshatish vositasining qo'llanishi o'zbek tili uchun me'yoriy holat. Ammo uning *sendayg'achiq, undayg'achiq, bundayg'achiq, mundayg'achiq, shundayg'achiq, mendayg'achiq* tarzida qo'llanishini boshqa shevalarda uchratmaymiz.

Xalq baxshlari ularni dostonlar matniga olib kirishgan. Bu bilan ushbu elementning tilimiz tarixida saqlanib qolishini ta'minlash barobarida undan o'xshatishni kuchaytiruvchi va ifoda tabiiyligini ta'minlovchi poetik vosita sifatida foydalanishgan: ***Shundayg'achiq gap tashigich bo'lasan, Qariganda ig'vogarlik qilasan (111). Boychiborim xo'r bo'ldim deb yig'laydi, Sendayg'achiq til bilmagan qalmoqqa (113) kabi.***

-g'achiq ning -g'acha varianti ham bor: Qo'ng'irot elning shundayg'acha ko'pi bor, Boysarining ikki jildav to'pi bor (29).

Fe'l so'z turkumini semantik-stilistik yo'nalishda o'rganish borasida o'zbek tilshunosligida sezilarli ishlar amalga oshirilgan¹.

¹ Kўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. - Тошкент, 1977; Расулов Р. Ўзбек тилида ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. -Тошкент, 1989; Ҳолат феълларининг лексик-семантик гуруҳлари ва

O'XOI asarlari tilining leksik-semantik belgilaridagina emas, balki grammatik tabiatida ham xalqona ruh va majoziy ifoda uslubiga xos xususiyatlar bo'rtib turishi fe'l turkumiga oid so'zlarda ham tegishlidir. Statistik-leksikografik tahlillar o'zbek adabiy tilida deyarli uchramaydigan, faqatgina folklor tiliga xos fe'llarning mavjudligini ko'rsatadi. Ularni shartli ravishda ikkiga – folklor asarlari tiliga va shevaga xos fe'l guruhlariga bo'lib o'rganish mumkin.

Folklor tiliga xos fe'llar fonetik tuzilishi, orfografik, leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra o'zbek adabiy tili me'yorlari bilan uzviy aloqadorlikda va bog'liqlikda bo'lsa ham¹, ularning ayrimlari nostandart shakli, funksional-stilistik xususiyatlari bilan farq qilib turadi. Fe'llar har bir janrning o'z xususiyatiga va matniy qurshov bilan bog'liq tarzda o'zining yashirin ma'nolarini yuzaga chiqaradi.

Obyektiv borliqdagi narsa-predmetlarga, inson va jonivorlarga xos turli *harakatlarni ifodalovchi fe'llar* folklor janrlarida faolligi va murakkab semantik tuzilishi bilan farqlanib turadi. Ularni quyidagi leksik-semantik guruhlariga ajratish mumkin: **Yumush fe'llari:** *abzal-lamoq (D.i=4), egarlamoq (D.i=6;E.i=6), qashantirmoq (D.i=1), qantar-moq – otni sovutmoq uchun to'xtatmoq (D.i=3), ong qilmoq– nasiya qilmoq (D.i=1), biylamoq – mol-mulkka ega bo'lib tejamoq (M.i=1), iyl-amoq – ezib yoki mushtlab yumshatmoq, maromiga yetkazmoq (M.i=1), iydirmoq – yelini yumshab ravon sut beradigan holga kelmoq; ko'ngli yumshamoq, himmati oshmoq (M.=1).* **Subyektiv munosabat ifodalovchi fe'llar:** *do'qlamoq (D.i=10), jirimoq – bahslashmoq, tortishmoq (D.i=1), naza qilmoq – ko'nglini cho'ktirmoq (D.i=1), nah urmoq – kamsitmoq (D.i=1), guplatmoq – mushlamoq (T.i=1), ulgu qilmoq – pesh qilmoq (D.i=1), kallaminor qilmoq – boshini kesmoq, o'ldirmoq (E.i=1), pakkisini chiqarmoq (E.i=1), jahdu jadal qilmoq – g'ayrat, shijoat qilmoq (E.i=1).* **Gapirishni ifodalovchi fe'llar:** *tilga enmoq (D.i=1), joriy qaytarmoq – aynan takrorlamoq (D.i=4), jilanmoq – elanmoq (D.i=2), sinusib bo'lmoq – suhbatdan o'tmoq (D.i=1), zeyralmoq – javramoq (Q.i=2).* **Sukut bildiruvchi fe'llar:** *bitmoq – joni uzilmoq (D.i=7), gungranmoq – soqovlanmoq (M.i=1).* **Ifodalash**

уларнинг валентлиги. -Тошкент, 1991; Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. –Тошкент: Фан, 1983.- Б.21-27; Мухамедова С. Ҳаракат феъллар асосида компьютер дастурлари учун лингвистик таъмин яратиш. - Тошкент, 2006. – Б.80; Ҳожиёв А. Феъл. –Тошкент: Фан, 1973; Менглиев Б.Р. Морфологик воситаларнинг маъновий хусусиятлари ва синтактик имкониятлари: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. Тошкент, 1996. – Б.19.

¹ Савина И.В. Глаголы коммуникации как функциональные операторы смысловой синергийности английского дискурса // Вестник Самарского гос. унив. 2006.- № 10/2 (50) 238. -С. 32.

fe'llari: *jo'ramoq* – tushning ta'birini aytmoq (D.i=4), *ongimoq* – aql-idrok bilan tushunmoq (D.i=1), *ag'darib so'ramoq* – batafsil so'ramoq (D.i=1), *alahsimoq* (E.i=1). **Talaffuz fe'llari:** *ahalamoq* (D.i=2), *arqiramoq* – na'ra tortmoq (D.i=1), *arillamoq* – pishqirmoq; *baqirib yig'lamoq* (E.i=1), *bo'zlamoq* (D.i=15; T.i=1), *chuvullamoq* (D.i=3), *chaqchaqlashmoq* (D.i=1), *lolovlashmoq* (D.i=2), *lovlamoq* (Q.i=1), *chuvlamoq* (D.i=6), *do'ng'illamoq* (D.i=1), *to'ng'illamoq* (D.i=1), *qo'zimlamoq* (D.i=1). **Nutqiy da'vat fe'llari:** *qimtimoq* – biror ishni tezroq bajarishga undash (D.i=1), *avramoq* – va'dalar bilan aldab-suldab kundirmoq (D.i=2).

Holat fe'llari. Bunday guruhning salmoqli qismini shaxs yoki predmetning holati va shunga bog'liq holda yuzaga keluvchi harakatni ifoda qiluvchi fe'llar tashkil qiladi. Ular quyidagilar: **tabiiy holat fe'llari:** *bo'ylamoq* (D.i=2), *balqimoq* – yuzining qizarib turishi (D.i=2), *o'bba kezmoq* – ko'tarib kezmoq (Q.i=1), *huchcha tilamoq* – bolani opichlab ko'tarmoq (Q.i=1); **ruhiy holat fe'llari:** *achchiqlanmoq* (D.i=19), *mo'ng'aymoq* (D.i=7), *mug'oymoq* – kayfiyatsiz o'tirmoq (D.i=10), *xun davlomoq* – xunini talab qilmoq (D.i=2), *qabarmog* – ko'ngli qolmoq (D.i=1; M.i=1); **fiziologik holat fe'llari:** *adashmoq* (D.i=14; M.i=17; Q.=4; T.=4), *sandiramoq* – dovdiramoq (D.i=4), *xezlanmoq* – oldinga intilmoq (E.i=1), *aymashmoq* – o'ralib olmoq, *chirmashmoq* (D.i=5), *to'balashmoq* (D.i=1), *big'lamoq* – qattiq baqirib yig'lamoq (Q.i=3), *ramaqijon bo'lmoq* (E.i=1); **obrazli holat fe'llari:** *lo'killamoq* (D.i=1), *selanglamoq* (D.i=2), *chiltonglamoq* (D.i=1), *cho'garmog* (D.i=2), *jikillamoq* (Q.i=2), *maymunlamoq* – turli harakatlar qilib, *sakrab-baqirish holati* (T.i=1), *setora-setora qilmoq* (E.i=1), *sollanmoq* – osilab tushgan, egilgan, osilgan (Q.i=1; T.i=1); **faqat insonga xos holatni ifodalovchi fe'llar:** *angnimoq* – kuzatmoq (D.i=4), *xo'rozlanmoq* (D.i=1), *zinkaymoq* – tik turmoq (D.i=9), *angqaymoq* – hayron qarab turmoq (D.i=1), *qayqaymoq* (D.i=5), *aymashmoq* – ustma-ust, uyilib yotmoq (D.i=5).

Harakat fe'llari. Bunday fe'llar shaxs yoki jonzoatlarning yuzaga keluvchi harakatini ifodalaydi: **faqat insonga xos harakatni ifodalovchi fe'llar:** *do'lanmoq* – to'lg'anmoq (D.i=1), *iyarmoq* – er-gashmoq (D.i=9; M.i=2; T.=2), *iysinmoq* – iymoq, erimoq (D.i=1), *do-rimoq* – teng kelmoq, *oralamoq* (D.i=5), *izarlamoq* – izlamoq, *iz topmoq* (T.i=1), *to's-to's bo'lmoq* (E.i=2); **hayvonlarga xos harakatni ifodalovchi fe'llar:** *yo'rtmoq* – asta yurmoq (D.i=2), *jilpimoq* –

irg'imoq (D.i=1), juptak tashlamoq – otning o'ynoqlab yurishi (D.i=1), seldalang otmoq sakramoq (D.i=1), o'mgalatmoq – sakramoq (D.i=1) kabi.

Ang'ishlamoq, likillamoq, cho'ltanglamoq, qilpillamoq, lo'killamoq, dingirlamoq, dirkillamoq, selkillamoq kabi fe'llarning atash ma'nolari bir xil, ammo stilistik ottenkalari har xildir. Ushbu so'zlarni bog'liq qurshovda ko'rib chiqamiz: **Ang'ishlab** bu «Qultoy» ketib boradi (D.336). *..xoning Chibori lo'killab yo'rtdi (D.112). Qir kelsa qilpillatdi (D.88). Bedov otlar dirkillab (D.87). Cho'ltonglab ko'rindi Chibor quyrug'i (D.336).*

Ushbu qatordagi so'zlarning asosiy ma'nosi *ikkala orqa oyog'ini ko'tarib irg'ishlamoq* va otga nisbatan ishlatiladi. Ammo qurshov talabi bilan u birinchi gapda *inson* so'ziga o'tgan. Ma'nodoshlik qatoridagi so'zlarning umumiy atash ma'nosi bir xil, ammo ma'nodan anglashilgan harakatning tez yoki sekinlik darajasi har xildir. Bundan tashqari, *ang'ishlamoq, cho'ltanglamoq* so'zlari dostonlar tiliga xoslikda o'zaro birlashadi.

Shevaga xos fe'l ko'rsatkichlari, asosan, topishmoq va qo'shiq janrlarida uchraydi. Ertak va maqol matnlarida kuzatilmadi. Ularning ayrimlarini tahlil qilamiz:

-g'ay qo'shimchasi kelasi zamon fe'lini yasovchi qo'shimcha hisoblanadi. U «hozirgi oltoy, xakas, sho'r, tofalar kabi turkiy tillarga xos bo'lib, qipchoq va qarluq guruhdagi turkiy tillarda ham ma'lum darajada qo'llaniladi. Hozirgi o'zbek tilida bu shaklning iste'mol doirasi chegaralangan bo'lib, ba'zan she'riy asarlarda istak shakli sifatida qo'llanadi»¹. *Zuv borag'ay, zuv kelag'ay, Oltin adag'ay, kumush qadag'ay – ari (T.74)*. Uning *-gay, -kay, -qay* shakllari mavjud.

Ma'lumki, **topishmoqlarda** tafakkur samarasi o'laroq noma'lum voqelikning ma'lum voqelikka aylanishi uchun ifodada yashirin semantik komponent ishtirok etadi². Yashirin semantik ma'nolar so'zlovchi, tinglovchi va barcha nutq ishtirokchilari anglab olishi mumkin bo'lgan yashirin ma'nolardir. Bularga ibora, replika, maqol, matal, topishmoq va shu kabilar kiradi³. Umumyashirin ma'no kasb etgan harakat-predikatlar yashirin denotat – topishmoq javobi bilan

¹ Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш., Махмудов Х. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. - Тошкент, 2008.- Б.267.

² Сапарниёзова М. Топишмоқларда метафорик маъно // Ўзбек тили ва адабиёти. 2004.-№ 6. - Б.78.

³ Ҳақимов М.Х. Ўзбек тилидаги матннинг прагматик талқини. Док.дис. -Тошкент, 2001.-Б.179-180.

birgalikda predikativ ifoda hosil qiladi. Asosiy mantiqiy urg'uni harakat, ya'ni predikat o'z ustiga olishiga qaramasdan, kesimning ham deskriptiv holatda bo'lishini taqozo etadi. Axborotni tushunish jarayonida kesim bo'laklarining barchasi barobar xizmat qiladi¹. Shunday ekan, topishmoqlarda *-g'ay* yashirin ma'noni ifodalash bilan birga, istak ma'nosini ham anglatgan. Qiyoslang: *borag'ay* (*borib kela qol, borsin*); *kelag'ay* (*kela qol, kelsin*); *adag'ay* (*atab qo'ya qol, atasin*); *qadag'ay* (*qadab qo'ya qol, qadasin*) kabi.

Darhaqiqat, *-g'oy* ko'rsatkichi *qolmoq* fe'lining qipchoq shevalarida ommalashgan ko'rinishidir: ***Berag'oysang***, *oyim, bizga ne bo'lar, Ko'nglingga og'ir olma sendayin dilbar* (54), *Agar alplar olag'oysa qizingdi, Zur qiladi bu elatga o'zingdi* (61), *Menikiga sen nimaga kelasan, Qullar ko'rag'oysa, tayin o'lasan* (242). *Muna elda davlatli deb suyag'oyg'in, yor-yor, Ultontozday qayiningga teyag'oyg'in, yor-yor* (379).

-gay esa *-a* ning poetik shakli: *bilgaysan, olgaysan, solgaysan, bergaysan, kirgaysan, borgaysan, ko'rgaysan, ketgaysan* kabi. Bundan *borib elatingga kirgaysan, Barchinning qoshiga tikka borgaysan* (202). Agar ushbu shaklning «Alpomish»da – 10 (Fozil shoir), «Xoldorxon»da – 19 (Ergash shoir), «Yusuf va Ahmad»da – 10 (Po'ltan) marta qo'llanganligini, «Oychinor»da (Qodir baxshi) va «Orzigul»da (Islom shoir) uchramasligini inobatga olsak, birgina shu grammatik ko'ratkich ham poetik individuallikni aniqlash vositasi bo'la olishi mumkinligini ko'rsatadi.

Yana: ***Arvagayda, arvagay, hargiz yerda yurmagay*** – *kema* (T.171). ***Ilvagayda, ilvagay, eshik ochib kirmagay. Ervagay, servagay asti uyga kirmagay. Elagay, delagay, hargiz ko'chada yurgay. Arvagay, darvagay, hargiz uyga kirmagay*** – *arava* (T.166). Ammo bu shaklning je-lovchi shevalarga xos xususiyat emasligini ham ta'kidlash joiz. *-gil* ko'rsatkichi haqida ham shu gapni aytishimiz mumkin: *Umiding uzgil joningdan, Umid qilmagin yoringdan* (124). *Arvaymoq* – *yoyilmoq, yozilmoq, ilvaymoq* – *ilib olgan, servaymoq* – *servamoq, toza qurimagan, sergigan, elaymoq* – *u yon bu yon tashlamoq, ya'ni elamoq, delaymoq* – *nazorat qilmoq, tergamoq, darvaymoq* – *tarvaymoq* ma'nolarini ifodalaydi. *Arvagay* fe'li orqali kemanding kengligi, kattaligi haqida ma'lumot berilayapti-da, *yerda*

¹ Сапарниёзова М. Ўша жойда. - Б.79.

yurmagay elementi bilan uning yashirin ma'nosi yuzaga chiqayapti. *Ilvagay* fe'li orqali ilib yurganligi, *ervagay*, *servagay* fe'li orqali nam tortgan, demak yog'ochdan qilinganligi, qishin-yozin ko'chada turishi, *elagay* shakli orqali yurganda u yon bu yonga tashlab, tebranib harakatga kelishi, *delagay* fe'li orqali faqat kimningdir nazorati ostida harakatga kelishi, *arvagay*, *darvagay* shakllari orqali keng, bemalol o'tirish mumkinligi haqidagi ma'lumot uning arava ekanligiga ishora qilmoqda. *-gay* kelasi zamon aniqlik mayli ma'nosini ifodalagan.

-sim o'g'uz shevalaridagi birlik, 1-shaxs kelasi zamon gumon fe'li yasovchi qo'shimcha bo'lib¹, biror harakatni qilishga moyillik ma'nosini ifodalaydi: *Bachami olasim keladi*, *Bag'rima bosasim keladi*, *Shu bachamni jonina, jonim qoqasim keladi* (Q.22). *Boqqa kirosim keldi*, *Gullar terosim keldi*, *Uzoqdagi do'stimni, hozir ko'rosim keldi* (Q.221). Bunda: *olasim keladi* – olgim keladi, *bosasim keladi* – bosgim keladi, *qoqasim keladi* – qoqqim keladi, *kirosim keldi* – kirgim keldi, *terosim keldi* – tergim keldi, *ko'rosim keldi* – ko'rgim keldi.

-opti qo'shimchasi fe'lning aniqlik maylini ifodalab, asosan, Samarqand shevasida ko'p qo'llaniladi: *o'toptilar*, *ketoptilar*, *Sabzi, piyoz oloptilar*, *Kattasini sotoptilar*, *Maydasini yeyoptilar* (Q.181).

-ming qo'shimchasi *-mi* yuklama, *-ding* o'tgan zamon fe'li, 2-shaxs, birlik shaklining birga kelishi: *Alla aytsam yotarming*, *Gul yostig'a botarming?* (Q.22).

Xullas, qo'shiq va topishmoq janrlarida *-g'ay*, *-gay* kelasi zamon aniqlik mayli, buyruq-istak mayli, *-sim* kelasi zamon gumon fe'li, *-opti* fe'lning aniqlik mayli shaklida, *-ming* o'tgan zamon fe'li ma'nosida qo'llanilgan.

Ayrim fe'l ko'rsatkichlarini qarab chiqamiz. Masalan: - *ekan/-kan*.

«**Alpomish**» matnida ekan 334 marta qo'llangan bo'lishiga qaramasdan dostonlar tilining haqiqiy manzarasini aks ettirmaydi. Uning o'rnida qisqargan variant *-kan* ning 49 marta qo'llanishida esa xalq tiliga yaqinlik, tabiiylik bor. Ular quyidagilar: *bo'ladakan*, *bo'lamikan*, *yoyilaykan*, *yotsammikan*, *zamonmikan*, *zormikan*, *inti-zormikan*, *kelamikan*, *so'lamikan*, *tortadikan*, *tumanmikan*, *yuribmikan*, *o'zarmikan*, *o'ldimikan*, *qaraydakan*, *qilgaymikan*, *qo'namikan*,

¹ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. –Тошкент, 1961. - Б.169.

quradikan kabi. *Xo'ja kelsa chiqar murid naziri, Xotin bo'lmasmikan erning vaziri?! (27). Minganlarga bo'ladakan ko'ngil to'q, Buni min-sang, aka, senga dushman yo'q (82).*

Maqol matnining lingvostatistik tahlili *ekan* va uning *-kan* varianti O'XOIning fe'lining bu shaklining xos emasligini ko'rsatdi. *Ekan* birgina maqol tarkibida qo'llangan, *-kan* umuman ishlatilmagan: *Toleyim toldan ekan Buyrug'im kaldan ekan.*

Ekan va uning *-kan* shakli topishmoq janri 20/6 nisbatda qo'llangan. Ammo unga topishmoq ifodasidagi asosiy belgi sifatida qarab bo'lmaydi: *Xuddi bir ayri u, Qaysi harf ekan bu. Borsam yo'q ekan, Chaqirsam chiqdi. Boruvdim, yo'q ekan, Aytuvdim, kelmadi. Yoki: Uzun-uzun, uzun soy, uchiga yetgan bormikan, Ola tovuq makiyon, moyagin topgan bormikan* kabi.

Ertakka oid tanlangan matnda *ekan* 844 marta qo'llangan, uning qisqargan shakli *-kan* esa 14 marta: *sig'armikansan, shu'lasimikan, bog'imikan, bosilarmikan, tusharmikan, tanirmikan, bormikan, shumikan, topilarkan, borarkan, turarkan, yurarkan* kabi. Ushbu so'zning to'liq shaklda qo'llanishi bu janrning asosiy xususiyati sanaladi: *Bor ekan, yo'q ekan, och ekan, to'q ekan, bo'ri bakovul ekan, tulki yasovul ekan, qarg'a qaqqimchi ekan, chum-chuq chaqqimchi ekan, g'oz karnaychi ekan, o'rdak surnaychi ekan, tovuq oq yetdi, bilmadim qayoqqa ketdi (Bo'ri bilan mergan)* kabi.

Qo'shiqlar matnida *-kan* 11 so'zshakl tarkibida 19 marta qo'llangan: *aytarkan, apponakan, bobojonmikan, bulbulakan, dupponakan, yotdimikan, marjonmikan, to'lmasmikan, turarkan, undimikan, chiqmasmikan.* Masalan: **Apponakan, dupponakan, Chori chaman, mezi kamon, Qachon kelar? Yoza kelar.** Ayni paytda, uning to'liq shakli *ekan* 2 marta uchraydi: *Boy uyi zindon ekan-o, alla, Taqdirim xazon ekan-o, alla* kabi.

«Alpomish» dostoni grammatik vositalari yuzasidan lingvostatistik kuzatishlar davomida *-chin* qo'shimali so'zlarga duch kelindi. Ushbu qo'shimchali so'zlarning 14 tasi harakat, 2 tasi shaxs ifodasi bilan bog'liq. Mahmud Koshg'ariy «Devonu lug'otit turk» asarida uni yasovchi qo'shimcha sifatida ko'rsatib o'tgan: *chĭn – baliqchĭn*¹. Dostonidagi: *Ol o'lanni, yubordi Qaynag'angiz, yor-yor. Barchin kelin, yor-*

¹ Махмуд Кошғарий. Девони луғотит турк. Уч томлик. I том. - Тошкент, 2016. -362 б.; II том. - Тошкент, 2016.-286 б.; III том. - Тошкент, 2016. – 300б.

yor, To'qinganing gilamdir, **Qarchin** kelin, yor-yor yoki Tikib bergan belbog'ing, Ado bo'ldi, yor-yor, Belbog'likka yaraymi, **Charchin** kelin, yor-yor (378) misralarida ishlatilgan *qarchin*, *charchin* so'zlari favqulodda individualligi va Fozil Yo'ldosh o'g'li poetik uslubiga xosligi bilan izohlanadi. Bu so'zlarning ma'nolari «"Alpomish" dostonining izohli lug'ati»da *qarchin* – *gilam to'qishga chevar, o'z ishining ustasi, mohir; charchin* – *charchoq bilmaydigan, tolmaydigan tarzida talqin qilingan*¹.

Ammo doston matnidagi *olmakchin*, *tushirmakchin*, *yurmakchin*, *ko'rmakchin*, *tegmoqchin*, *jo'namaqchin*, *tegmoqchin*, *qo'rimoqchin*, *olmoqchin*, *o'ldirmoqchin*, *uylantirmoqchin*, *bormoqchin*, *aytishmoqchin*, *chiqmoqchin* so'zlari tarkibidagi *-chin* bilan yuqoridagi ikki so'z taribidagi qo'shimcha bir xil ma'noga ega emas. *Qorajon poygaga bormoqchin bo'ldi (130)*, ***O'ldirmoqchin bo'ldi karvon qullarni (315)***. *Ultontoz to'y berib, xotiningni olmoqchin bo'lib yotir. (333)* kabi misollarga e'tibor berilsa, u sifatdash shakli va maqsad mayliga to'g'ri keladi². Aslida ushbu qo'shimcha uch qismdan – *-moq* va *-chi* va *-n* dan iborat bo'lishi kerak. Chunki o'zbek tilining kelasi zamon maqsad fe'li j-lovchi shevalarda III shaxs birlik *olmoqchyi*, *yurmakchi* tarzida talaffuz etiladi³. Bu so'zlar talaffuzida bir *-n* tovushining orttirilishi ham shu sheva vakillariga xos xususiyat bo'lishi mumkin.

So'zlarning *-makchin/moqchin* qo'shimchalari bilan birikuvi Ergash shoirning «Kuntug'mish», «Oysuluv», «Xoldorxon», «Yakka Ahmad», Islom shoirning «Orzigul», Po'lkan shoirning «Yusuf va Ahmad», Qodir baxshining «Oychinor» dostonlari matnida uchramadi. Shuningdek, Fozil shoirning «Balogardon», «Bahrom va Gulandom», «Zevarxon», «Layli va Majnun», «Nurali», «Farhod va Shirin», «Shirin bilan Shakar» dostonlarida ham qo'llanilmagan. Faqatgina «Malika ayyor» dostonida bir marta qo'llanilgan: *Oltin yetib, oltin qovoq otdirib, To'y bermoqchin endi uloq choptirib (205)*. Bu esa, Fozil shoir aytgan «Alpomish» dostonining lingvistik-dialektal ko'lami naqadar keng ekanligidan dalolat beradi.

¹ Мирзаев Т., Эшонкул Ж., Фидокор С. «Алпомиш» дostonининг изохли луғати. – Тошкент: Elmus-Press-media, 2007. - Б.105, 132.

² Ғулломов А., Тихонов А., Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг морфем луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977. -Б.432; Шоабдурахмонов Ш. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. - Б.351.

³ Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1962. - Б.234.

Sifatdosh shakli *-(a)r* ga sinonim bo'lgan *-gich ham*, garchi kam uchrasa-da, xalq dostonlari tiliga xos jihat sanaladi: *Kech qolgan odam mozorotda yotadi, degich edi (89)*. Shuningdek *tomoshabin* so'zining 15 marta qo'llangan *tomoshamon* shakli ham faqat «Alpomish»ga xos. *O'n ming uyli Qo'ng'irotda odami, qancha qalmoqning odami yig'ilib, Chilbir cho'liga, Oyna ko'liga tomoshamon to'lib, rasta-rasta, dasta-dasta qur tortib o'tirdi (158)*.

-munглуq. Sen eshitgin menday munглуq tilini, Yangi kep ko'rgansan qalmoq elini (133). Hozirgi tilimizda sifat yasaydigan *-li* qo'shimchasining tarixiy ko'rinishi *-luq* ko'rsatkichi¹ «Alpomish»da 8 marta, «Yakka Ahmad»da 1 marta uchraydi: *Har gap bo'lsa, taqdirimdan ko'raman, Munглуqman-da, nima iloj qilaman (55)*. *Ahmad-bek ko'zini ochib qarasa, Qoraxon otasi, munглуq enasi, Qaldig'och jig'ari, Oqbilak yori... (Yakka Ahmad)* kabi. Bu holat so'zning tarixiy shaklini saqlab qolishga intilish deb emas, balki improvizatsiya jarayonidagi ohangdorlikka, so'z talaffuzidagi tabiiylikka bo'lgan intilish sifatida baholanishi lozim.

Ravishdosh shakli *-(i)b*. O'zbek tilida *-(i)b* qo'shimchasi yordamida yasalgan ravishdoshning hozirgi zamon shakli *-(i)bdi* ning j-lovchi shevalardagi sinonimi bo'lgan *-i* O'XOI janrlaridan faqat dostonlarda uchraydi va shunda ham hamma dostonlar matnida emas. Uning «Alpomish» matnida *turi, yuri* so'zlari tarkibida 3/1 nisbatda uchrashi kuzatildi: *Bu so'zdaytib turi nomdor Kayqubod: – Yosh o'g'lonsan, sen ham meni bilasan (297)*. *Odam demas kelsa yuz lak kishini, Kesib turi gunohkorning boshini (314)*. *Xudo deb yig'laydi cho'lda mug'oyib, Yuri akasining ko'kini kiyib (323)*. «Xoldorxon» matnida ham 4 marta uchraydi: *Sardorni qaytardi, elni qo'ri deb, Bek Go'ro'g'li tog'am qo'rib yuri deb (357)*. Yana: *so'rab yuri (398)*, *qirib yuri (400)*, *qayrab yuri (401)* kabi.

Fe'llarning statistik qiyoslanishi natijasida chastotalar yig'indisining eng yuqori ko'rsatkichi xalq ertaklariga to'g'ri kelib, boshqa janrlarga nisbatan 1 barobar ko'p.

O'zbek adabiy tilida uchramaydigan, faqat folklor janrlarigagina xos bo'lgani fe'llarni statistik tahlil qilganimizda quyidagi natijalarni oldik: ertak janrida 41 ta fe'l bo'lib, umumiy matndagi qo'llanish chastotasi 0,05 % ga teng. Doston janri 288 ta – 0,2 %, topishmoq

¹ Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1973. - Б.72.

janri 43 ta – 0,1 %, qo‘shiq janri 118 ta – 0,3 %, maqol janri 21 ta – 0,04 % ga teng. Umumiy matnda qo‘llanuvchi fe‘llarning yuqori chastotali janri ertak hisoblangan bo‘lsa, faqat folklor tiliga xos, ya‘ni har bir janrning o‘zigagina xos fe‘llarning yuqori chastotali janri doston va qo‘shiq ekanligi ma‘lum bo‘ldi.

4.2. Yordamchi so‘z turkumlarining lingvostatistik tadqiqi

Yordamchi so‘z turkumlarini lingvostatistik tadqiq etish, bir tomondan, O‘XOI janrlarida ushbu turkumga kiruvchi so‘zshakllarni aniqlash orqali janrning o‘ziga xos xususiyatlarini, ikkinchi tomondan, matnning uslubi, ijodkorning so‘z qo‘llash mahorati aniqlashga imkon beradi. Uchinchidan, folklor janrlarining o‘zaro yaqinligi, umumiy kategorial ma‘noga ega bo‘lgan so‘zshakllarining folklor matnidagi ulushi belgilanadi. Quyidagi jadvalda ularning dinamikasi beriladi:

4.23-jadval.

Yordamchi so‘z turkumlarining o‘shish dinamikasi

t / r	so‘z turkumlari	doston				maqol				topishmoq				ertak				qo‘shiq			
		5	10	20	30	5	10	20	30	5	10	20	30	5	10	20	30	5	10	20	30
1	ko‘makchi	2	2	2	2	2	2	2,5	2,3	6	6	4,5	3,3	8	6	5,5	4	2	1	1,5	1,6
2	bog‘lovchi	-	-	0,5	0,6	4	2	-	1,6	6	6	2,5	1,3	4	3	2	0,6	2	-	0,5	0,3
3	yuklama	2	1	0,5	0,6	-	-	-	-	-	-	0,5	0,3	-	-	-	-	-	-	-	0,3

Yordamchi so‘zlarning kvantitativ tadqiqida eng yuqori daraja ko‘makchi so‘z turkumiga teng. Janrlararo qiyoslash topishmoq va ertakning barcha zonalarida ko‘makchi so‘z turkumini yuqori darajasini ko‘rsatgan bo‘lsa, (1-50), (1-100) zonada yuqorilab, so‘z miqdori o‘sgan sayin ko‘makchining ulushi kamayib borgan. Lug‘atlarning (1-50), (1-100), (1-200), (1-300) zonalarida doston, maqol, topishmoq, ertak, qo‘shiq janrlari o‘zaro chog‘ishtirilganda ko‘makchi va bog‘lovchi faol qo‘llangan. Yuklama ushbu zonalarda kam uchraydi. Umumiy tanlanma matn hisobidan esa quyidagi ma‘lumotlar olindi.

4.24-jadval.

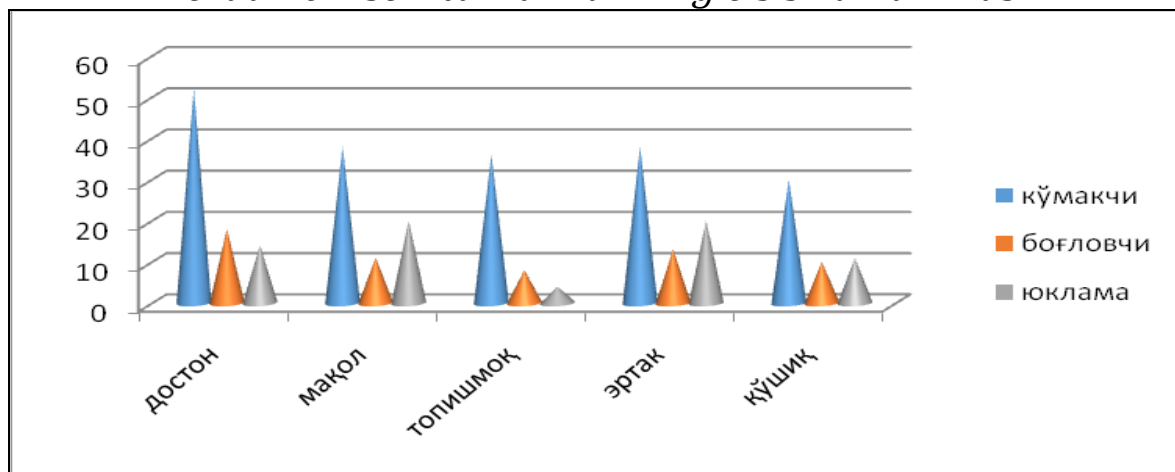
Yordamchi so‘z turkumlarining kvantitativ tadqiqi natijalari

t/r	so‘z turkumlari	doston		maqol		topishmoq		ertak		qo‘shiq	
		F	f%	F	f%	F	f%	F	f%	F	f%
1	ko‘makchi	52	0,05	38	0,04	36	0,07	38	0,11	30	0,10
2	bog‘lovchi	18	0,018	11	0,014	8	0,017	13	0,04	10	0,03
3	yuklama	14	0,014	20	0,02	4	0,008	20	0,06	11	0,04

Umumiy tanlanma matn hajmida doston, ertak janrlarida ko'makchi so'z turkumi statistik dominantdir. Ushub ko'rsatkichlar quyidagi gistogrammada yaqqol ko'rinadi:

4.25-jadval.

Yordamchi so'z turkumlarining o'sish dinamikasi

Ko'makchi. O'XOI asarlari janrlaridagi ko'makchilar chastotasining eng yuqori ko'rsatkichi xalq ertaklariga to'g'ri kelib, boshqa janrlarga nisbatan 4 barobar ko'p. Doston-ertakning mos keluvchi nisbati 2,2:1, ertak-qo'shiq 3.5:1, ertak-topishmoq 9,7:1, ertak-maqol 15:1.

4.26-jadval.

Janrlarda ko'makchilarining qo'llanish chastotasi

t/r	ko'makchilar	doston	maqol	topishmoq	ertak	qo'shiq
		F	F	F	F	F
1.	<i>beri</i>	25	28	3	2	1
2.	<i>bilan</i>	363	542	454	77	88
3.	<i>bo'ylab</i>	7	-	2	1	-
4.	<i>boshqa</i>	11	81	55	9	5
5.	<i>chin</i>	2	-	-	-	-
6.	<i>chuk</i>	2	3	-	2	-
7.	<i>chun</i>	3	-	-	1	-
8.	<i>ichida</i>	14	62	22	74	32
9.	<i>ichidan</i>	2	32	3	9	4
10.	<i>ichiga</i>	11	47	2	1	6
11.	<i>ichun</i>	1	-	-	-	-
12.	<i>ila</i>	1	-	-	-	-
13.	<i>ilgari</i>	20	10	5	-	1

14.	<i>kabi</i>	5	8	-	35	1
15.	<i>kay</i>	7	-	-	-	-
16.	<i>ketida</i>	21	-	-	2	-
17.	<i>ketidan</i>	1	20	9	-	1
18.	<i>ketiga</i>	1	4	3	-	-
19.	<i>key</i>	2	-	-	-	-
20.	<i>keyin</i>	54	246	27	10	7
21.	<i>kura</i>	1	5	12	-	-
22.	<i>man</i>	110	-	-	-	-
23.	<i>minan</i>	1	-	-	-	4
24.	<i>oldida</i>	8	38	11	3	7
25.	<i>oldidan</i>	9	28	4	1	1
26.	<i>oldiga</i>	38	193	4	2	3
27.	<i>oldin</i>	2	20	11	2	9
28.	<i>orasida</i>	1	15	1	3	1
29.	<i>orqasiga</i>	4	42	-	4	-
30.	<i>ostida</i>	21	2	9	25	-
31.	<i>ostidan</i>	2	-	1	3	-
32.	<i>ostiga</i>	17	6	2	1	1
33.	<i>qaraganda</i>	1	1	-	1	-
34.	<i>qoshida</i>	7	-	3	1	-
35.	<i>qoshidan</i>	2	1	1	-	3
36.	<i>qoshiga</i>	15	12	2	2	-
37.	<i>say</i>	1	-	-	-	-
38.	<i>sayin</i>	1	1	-	1	-
39.	<i>so'gin</i>	1	-	-	-	-
40.	<i>so'ng</i>	36	59	12	4	7
41.	<i>so'ngra</i>	19	88	4	2	6
42.	<i>tomon</i>	1	24	3	2	4
43.	<i>uchun</i>	45	202	36	8	22
44.	<i>ustida</i>	28	34	12	72	15
45.	<i>ustidan</i>	26	28	5	7	1
46.	<i>ustiga</i>	69	80	9	11	10
47.	<i>yarasha</i>	1	3	13	1	2
48.	<i>yonida</i>	1	24	8	2	2
49.	<i>yonidan</i>	1	14	4	-	-
50.	<i>yoniga</i>	1	31	3	3	2

Quyida ko'makchilarning matnlarda qo'llanishining o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritamiz. Masalan, **bilan** sof ko'makchisi o'z ma'no nozikliklari bilan erkin qurshovlarda qo'llaniladi. Gapda qanday mazmun voqelanayotganini faqat makrokontekst orqali

aniqlash mumkin. Shu jihatdan *bilan* matnlarda turli ma'no nozikliklari bilan farqlanadi.

O'XOI asarlari matnida *bilan* ko'makchisining *-ila, -la, minan, man* shakllari qo'llanilgan. Uning variantlari etimologiyasi haqida har xil fikrlar bildirilgan¹.

Bilan bosh kelishik shaklidagi ot va otlashgan so'zlar bilan birga kelib quyidagi ma'nolarni ifodalaydi: **Birgalik ma'nosi**: *Ang o'zbeklar bila ketib boradi (D.217). Endi men ham borib, bir muborakbod qilib kelay, deb navkarlari bilan yo'lga chiqdi (E.97).* *Bilan* ko'makchisi birikib kelgan so'zning va boshqaruvchi fe'lning leksik ma'nosiga ko'ra birgalik ma'nosi quyidagi ma'no nozikliklariga ega bo'ladi: a) biror predmet obyekt sifatida ishtirok etishi ma'nosi: *...bo'sag'aning oldida kovushga joy bermay, kovush bilan aralashib, poyga betda yotar edi (D.20). Qo'lim bilan ushlay olmayman, Cho'ntagimga sola olmayman (T.21);* b) harakat jarayonida asosiy bajaruvchi bilan birgalikda ishtirok etishi: **Elboyman** *men ham ahmoq bo'libman (D.34). El bilan bo'lgan yutar, Eldan ajralgan yitar (M.20). To'qayda to'riq otim, to'pi bilan kishnaydi (T.70);* v) hodisalarga, predmetlarga tavsif beradi va vosita ma'nosi bilan birga ifodalanadi: *Baliqning kuni ko'l bilan, Botirning kuni el bilan (M.15).*

Birgalik ma'nosini yanada kuchaytirish ifodalanadi: *Otlar qarsoqday qotgan, to'qson kecha-kunduz yo'l tortgan, balki choparlar ot bilan bila bitgan ... (D.72). Shundan keyin podsho amaldorlari chol bilan birga boraverdilar (E.102).* Misollardan ko'rinib turibdiki, *bilan birga* birikmasida birgalik ma'nosi kuchaygan. Gaplarda ikki ma'no: 1) *chol bilan borgan* (amaldorlar bilan); 2) *boshqa hech kim bilan emas* presuppozitsiyasi mavjud bo'lib, birinchisi tasdiq, ikkinchi ma'no inkor qilingan. Ikki zid qurilmadan tasdiq xarakterdagi gap shakllangan. **Sabab**: *Yor so'ziman sherdil bo'lib ketadi (D.164). Menmanlikman bizning alplar o'ladi (D.165). Ish bilan qishning mushkuli bitar (M.27). Shuytib qiz sizni gap bilan uribdi (T.189).*

Bilan ko'makchisi sabab ma'nosini ifodalaganda, ayrim vaqtlarda jo'nalish kelishigi bilan parallel qo'llanadi¹. Bunday

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. - Москва-Ленинград, 1960. - С.110; Кононов А.Н. Послелогои в современном узбекском литературном языке. - Ташкент, 1951. - С.11; Рустамов Т. Ўзбек тилидаги билан ёрдамчиси хақида // ЎТА. -Тошкент,1962, №5. – Б.20; Рустамов Т. Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўмакчилар. – Тошкент, 1965.- Б.37; Рустамов Т. Соф кўмакчилар. - Ташкент, 1991. –Б.19; Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -Москва, 1988. -С.496.

qo'llanishda uslubiy farq mavjud: *bilan* ko'makchili qurilma kitobiylik ottenkasi, jo'nalish kelishigidagi qurilma folklor tiliga xos ifoda ma'nosi bilan farqlanadi: **Dushman bilan yo'liqsa – dushmanga yo'liqsa. Maqsad:** *Bu qalmoq qimizni bizdan irim bilan so'rayapti (D.49). Qurol-vosita: ...kanizning bilagiga qamchi bilan soldi (D.49). Qochganin nayzaman sanchib (D.194). Egri tayoq ko'targanni egri tayoq bilan ur (M.48).* Nutqda qurol-vosita ko'rsatkichlari yordamida quyidagi ma'no nozikliklari anglashiladi: a) vosita ma'nosi: harakat sodir bo'lgan joy sathi: *Tekis yo'lman ketarmiz... (D.137). Ketayotuvdim yo'l bilan, Ariqchanning ichi bilan (Q.261). Bizning bosgan iz bilan (T.261). Ariqchanning ichi bilan qurshovida yo'nalganlik ma'nosi ham voqelanmoqda. Keltirilgan misollardagi bilan ko'makchisi -dan chiqish kelishigi qo'shimchasiga sinonimik munosabatda bo'lishi mumkin: yo'l bilan – yo'lning yuzidan; shu yo'l bilan – shu yo'ldan; ichi bilan – ichidan; iz bilan – izidan.* b) harakat vositasi bo'lgan predmet ma'nosini ifodalaydi: **Kallasiman** kelib yerga uradi (D.164). *Bir deqqon omoch bilan, Yettovlon cho'mich bilan (M.40). Payt: Erta bilan to'rt oyoqlab yuraman (T.29). Kuni bilan Qayqubod uxlab yotadi (D.264). Holat: G'am bilan sarg'ayib guldayin diydor (D.21). Yomon bilan yursang, yomon bo'lasan, Yaxshi bilan yursang, omon bo'lasan (M.56). Birdan zavq bilan sayrab yubordi (E.56). Oraliq-masofa, chegara: Pasqamman panalab ketib boradi (D.208). Soy bilan panalab shunqor jo'nadi (D.136). Qiyoslash-chog'ishtirish: Yashinday bo'p ko'tarildi Boychibor, Balki bulut bilan bo'ldi barobar (D.144). Shapoq bo'ldi Boychiborman barobar (D.147). Shart: ...o'z tosh-tarozim bilan tortib olaman (D.147). Odamning amri bilan, Otning oyog'i bilan, qo'lidagi hassasi bilan, Ikkita langari bilan (T.141).* Misoldagi amri bilan birikmasi shart ma'nosini, oyog'i bilan, hassasi bilan, langari bilan birikmalarida vosita ma'nosini ifodalamoqda. **Tartib: Navbat bilan aytishdik (Q.162). Tartib bilan saf tortdim (T.233).**

Bilan ko'makchisi orqali, bo'ylab, yoqalab, ham, -da, -dan vositalari bilan sinonimik munosabatda bo'ladi: *Yomg'ir bilan yer ko'karar, Mehnat bilan – el (M.26). Yomg'ir bilan – yomg'irdan; mehnat bilan – mehnatdan.* *Bilan ko'makchisi vositasida tuzilgan jumllalarda*

¹ Туйчибоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида сабаб муносабатини ифодалаган от бирикмалар синонимикаси// Ўзбек тилининг лексик-грамматик хусусиятлари. -Тошкент,1981.- Б.176; Кононов А.Н. Послелогии в современном узбекском языке.-Ташкент, 1955.- С.12; Фулом А. Ўзбек тилида келишиклар. Фанлар Академияси Ўзбекистон филиалининг асарлари. 2-серия, филология, 2-китоб, -Тошкент, 1941.- Б.66.

birgalik ma'nosini kuchli. *-dan* vositasida hosil bo'lgan jumladan birgalik ma'nosidan ko'ra bir subyekt yoki harakat obyektining bir qismi orqaligina bajarilgani anglashiladi.

Sozandalar sozin chertar **qo'l bilan**, Yomon odam kuydiradi **til bilan**, Seni bildim, Boysarini so'rading, Bora bergin yolg'izoyoq **yo'l bilan** (D.97). Misollardagi *qo'l bilan*, *til bilan*, *yo'l bilan* birikmalaridan faqat *yo'l bilan* qurshovida *-dan* ni *bilan* ga almashtirish mumkin. Qolgan holatlarda ifodalanayotgan ma'no o'zgaradi. Bu o'rinda *orqali* ko'makchisi qo'llanadi: *qo'l orqali*, *til orqali*. Bu qurilma kitobiy uslubga xos.

Matnlarda *bilan* ko'makchisi bir gapda bir necha marta takrorlanishi hollari uchraydi. Bu hol uslubiy g'alizlik keltirib chiqarmaydi. Balki gapga ta'kid, kuchaytirish, ayirish ma'nolarini yuklaydi: *...podsholik yuzi xotiri bilan*, *soppardali chotiri bilan*, *nayzadast botiri bilan*, *jilovdor shotiri bilan bog'ning ustidan kelib qoldi* (D.6).

Bilan ko'makchisi va uning variantlarining O'XOI janrlari matnida qo'llanish adabiylik va noadabiylik nuqtai nazaridan bir-biridan farqlanadi. Maqol, topishmoq, ertak, qo'shiqlar matnida ushbu ko'makchining ishlatilishida adabiy til me'yorlari saqlangan bo'lsa, epik asarlar haqida bu gapni aytib bo'lmaydi. Masalan, *bilan* variantlarining «Alpomish» dostonida qo'llanish chastotasi quyidagicha:

4.27-jadval.

	<i>bilan</i>	<i>birla</i>	<i>birlan</i>	<i>-la</i>	<i>-lan</i>	<i>-man</i>	<i>minan</i>
«Alpomish» dostoni	425	-	-	1	-	40	1

Garchi adabiy shakl *bilan* ning chastotasi juda yuqori bo'lsa ham, bunday qo'llanishga epik asarlar matniga xos xususiyat sifatida qarab bo'lmaydi. Ayni paytda, *-la* elementining ishlatilishida ham notabiiylik bor: *Bul beklarni ergashtirib jo'nadi*, *Ang o'zbeklar bila ketib boradi* (217). Xalq dostonlari tilining aksariyat qismi, jumladan Fozil shoir kuylagan «Alpomish» uchun j-lovchi shevalarning tabiatini aks ettiradigan *minan* va *-man* xosdir: *Buytib turmay endi g'ayrat qilsang-chi*, *Bizi minan birga-birga borsang-chi* (80). **Qizlaringman** meni boylab turasan, *Juda ham sen menga azob berasan* (268). *Bek Alpomish poytaxtda turadi*. **Tovkaman** Kayqubod suhbat quradi (301). Yoki: *adabman* – 1, *amriman* – 2, *bizman* – 6, *Boybo'riman* – 4, *g'azabman* – 1, *kallasiman* – 1, *qizlaringman* – 2, *qizuvman* – 1, *otingman* – 1, *ot-*

potingman – 1, *sizman* – 1, *soʻzman* – 3, *Tovkaman* – 1, *uniman* – 1, *xil-laman* – 1, *hiylaman* – 3, *choʻriman* – 1, *eʻtiqodman* – 3 kabi.

Har bir soʻzshaklini tizim sifatida tahlil qilish ularni oʻzaro ichki munosabatlar asosida muayyan qatorlarga, guruhlariga, tur va turkumlarga – katta-kichik paradigmalariga birlashtiradi. Bunday qator, guruhlar, tur va turkumlarda soʻzshakllarning oʻzaro shakl va mazmun munosabatlari, maʼnolari, lisoniy tabiatini aniqlash mumkin boʻladi. Soʻzshakllar qanday qurshovda ishtirok etishiga qarab, turli maʼnolarni keltirib chiqaradi.

Oʻzbek xalq dostonlarida koʻmakchilar orasida *bilan* faolligi bilan ajralib turadi. Ularning statistikasi quyidagicha: *bilan* – 425. Uning dialektal va ogʻzaki soʻzlashuv uslubiga xos variantlaridan *minan* – 1 marta uchraydi: *Bizi minan birga-birga borsang-chi* (80). Ammo uning qisqargan shakli *man* 196 marta qoʻllangan 108 ta soʻzshakl tarkibiga singib ketgan: *adabman* (189), *azobman* (156), *Alpomishman* (189, 198, 247, 277, 277, 278, 320, 387, 389, 362, 362, 313), *armonman* (113, 139, 143, 154, 282), *balandman* (120), *bandilarman* (277), *Barchinoyman* (89, 136), *bizman* (86, 136, 185, 185, 248), *bir-biriman* (48, 151, 181, 392), *birovingman* (67), *boy otamman* (27, 27, 27, 28), *boy-bichaman* (48), *Boyboʻriman* (15, 31, 313, 392), *Boychiborman* (116, 130, 148, 147, 149, 154), *galman* (105, 106, 106), *gapiman* (333), *jaro-hatman* (156), *joni-dilman* (247, 285), *zulmman* (364, 364), *zoʻr ur-ganman* (226), *yigʻlaganman* (170, 206), *ilikman* (354), *toʻtasiman* (138), *ishman* (108), *ishman* (225), *kanizlarman* (116, 136, 188, 189, 268, 298), *manmanlikman* / *menmanlikman* (66, 165, 250), *mah-ramiman* (47), *odamlarman* (302, 302, 360), *oyogʻiman* (203), *ot-potingman* (125), *pasqamman* (237), *pasman* (136), *saksonman* (158), *sarkardaman* (388), *siyosatman* (47, 90, 141, 154, 160, 182, 287, 297, 341, 365), *sizman* (335), *soʻziman* (164, 280), *soʻzman* (47, 350, 365), *soʻqimman* (389), *tabassumman* (136), *tilimman* (65), *tugʻdorlarman* (174), *xotinlarman* (335, 336), *choʻponlarman* (117), *shapaqman* (147), *elatman* (184), *enasiman* (170), *eʻtiqodman* (226, 226, 363), *yashilman* (53), *oʻzganman* (151), *oʻrlashganman* (123), *qalmoqlarman* (78, 79, 216), *qalmoqman* (131, 134, 152, 215, 217), *Qalmoqshohman* (224), *qizlaringman* (268, 268), *qizlarman* (136, 223), *qizuvman* (168), *qirqinlarman* (135), *qichaganman* / *qichagʻanman* (147, 148), *qishman* (84), *Qorajonman* (46, 141, 144, 152, 154, 170, 179, 187, 189), *qurut-man* (336), *hiylaman* (116, 118, 174) kabi.

Bu ikki variantdan *bilan* ning qo'llanish chastotasi yuqoriligi uning dostonlar tiliga xosligini ko'rsatmaydi. Aksincha uning qisqargan, funksional jihatdan og'zaki so'zlashuv uslubiga tegishli bo'lgan *man* shakli xosdir. O'XOIning boshqa janrlariga bu xususiyat xos emas. Mana shu tarzda O'XOI janrlari matnidagi har bir ko'makchini tahlil etish va lingvistik xususiyatlari haqida muayyan xulosalarga kelish mumkin bo'ladi. Dastlabki xulosamiz shuki, *bilan, uchun (-chun), kabi, misli, yarasha* sof ko'makchilarda folklor uslubiga; *singari, uzra, qatori, tufayli, qadar, sayin, orqali, yanglig', sari, binoan* sof ko'makchilari kitobiy uslubga xosligi bilan farqlanadi.

Funksional ko'makchilar – *boshqa, so'ng-so'g'in-say-so'ngra, keyin, beri, sababli, qarab, avval, ilgari, oldin, burun, tortib ost, tag, ust, old, orqa, yon, ich-ichra-ichinda, o'rta, boshiga-boshida-boshidan, qoshiga-qoshida-qoshidan, o'rniga, ketiga-ketidan* kabilar morfologik shakli, anglatgan ma'nolari, kelishiklarni boshqarish xususiyati, uslubiy qo'llanilishiga ko'ra farqlanadi. Masalan, *so'ng* ko'makchisi ko'proq kitobiy uslubga xoslik, keyin ko'makchisi esa so'zlashuv uslubi va folklor uslubiga xoslik ma'nolarida qo'llaniladi. Ko'makchilararo sinonimik variantlarning ko'pligi esa ularning funksional uslublararo differensiasiyalashuvi uchun ham sharoit yaratadi.

Xullas, XOI asarlari tilida qo'llangan ko'makchi so'zshakllarning umumiy soni doston janrida 52 ta, ertak janrida 21 ta, maqol janrida 21 ta, topishmoq janrida 36 ta, qo'shiq janri 50 ta, jami 180 ta, umumiy matnning 49,9 % ini tashkil qiladi. Sof ko'makchilarga nisbatan funksional ko'makchilar ko'proq qo'llanib, nutq emosionalligi, ekspressivligini oshirishga xizmat qiladi.

Bog'lovchi. O'XOI janrlari matnidagi bog'lovchilarga oid olib borilgan statistik-leksikografik kuzatishlar ularning ushbu janrlarda qo'llanish chastotasi va mikromatn lingvistik birliklari tarkibida yuz bergan semantik-stilistik o'zgarishlar ta'sirini o'rganishga imkoniyat yaratdi.

O'XOI janrlari matnida bog'lovchilar statistikasi quyidagicha:
4.28-jadval.

Janrlarda bog'lovchilarining qo'llanish chastotasi

t/r	bog'lovchilar	doston	maqol	topishmoq	ertak	qo'shiq
		F	F	F	F	F
1	<i>agar</i>	43	113	2	17	19
2	<i>balki</i>	26	2	-	-	-
3	<i>bilan</i>	26	315	12	15	9
4	<i>biroq</i>	-	9	-	-	10
5	<i>dam</i>	17	19	4	4	7
6	<i>deb</i>	85				
7	<i>gana</i>	2	-	-	-	-
8	<i>ganada</i>	-	-	-	-	-
9	<i>gar</i>	2	-	-	1	3
10	<i>goh</i>	1	9	6	-	5
11	<i>gohi</i>	21	-	-	2	3
12	<i>gohida</i>	9	-	-	-	2
13	<i>goho</i>	2	5	-	6	1
14	<i>ham</i>	26	28	9	11	16
15	<i>xoh</i>	-	-	-	-	-
16	<i>xohi</i>	8	-	-	-	-
17	<i>lekin</i>	5	60	1	7	25
18	<i>magar</i>	6	-	-	-	-
19	<i>man</i>	151	-	-	-	-
20	<i>va</i>	12	382	6	20	5
21	<i>yo</i>	61	27	37	9	4

Bog'lovchilar lingvostatistikasi shuni ko'rsatadiki, ularning chastotasidagi eng yuqori ko'rsatkichi xalq dostonlariga to'g'ri kelib, boshqa janrlarga nisbatan deyarli 2 barobar ko'p. Doston-ertakning mos keluvchi nisbati 1:2, ertak-qo'shiq 1:1, ertak-topishmoq 0,5:1, ertak-maqol 4:1.

Quyida ayrim bog'lovchilarning folklor matnlarida bajargan vazifalari to'g'risida mulohaza yuritamiz.

Va biriktiruv bog'lovchisi. U gap va birikmalar o'rtasida teng munosabatni ifodalashdan tashqari qo'shimcha stilistik vazifalar ham bajaradi. Masalan, teng munosabatdagi bo'laklarni yana ajratib, ta'kidlab ko'rsata oladi: **Oq va qora** ayiq qirg'oqqa keldi (Q.205). **No-don va yalqov** – dushman uchun katta ov (M.33). **U senda va menda**,

qo'y-chi, har bir insonda (T.264); ish-harakat, voqea-hodisalarning ketma-ket sodir bo'lganiga ishora qiladi: «Biz yuz g'oz emasmiz, yana biz miqdori g'oz bo'lsa **va** yana bizning yarmimiz miqdori **va** yarmimizning yarmi bo'lsa, u vaqtda sen qo'shilsang yuz g'oz bo'lamiz», debdi (T.185). *Dono* ismli bir sichqon do'sti yodiga tushib qolibdi **va** kaptarlarni shu tomonga boshlabdi (E.14); bilan ko'makchisi va ham bog'lovchisi bilan sinonimik munosabatga kirishadi, ammo stilistik jihatdan bir xil qiymatga ega bo'lmaydi: *Kelin bilan qaynona – o't bilan suv* (M. 250) – *Kelin va qaynona – o't va suv*; *Yozda ham qishda, Bir xil kiyimda* (T.82) – *Yozda va qishda, Bir xil kiyimda*. Birinchi maqolda va tufayli ifoda bir qadar g'aliz bo'lsa, ikkinchi gapda *ham* ifodalagan ta'kid ottenkasini bera olmaydi. U O'XOI matnlariga boshqa bog'lovchilarga qaraganda keyinroq kirib kelgan va shu bois epik asarlar matniga xos deb bo'lmaydi.

Kitobiylik buyog'iga ega deb hisoblangan bog'lovchilar – *va*, *hamda* o'rnida og'zaki ijod asarlarida ko'pincha *bilan* ko'makchisi, *ham* yuklamasi ishlatiladi. *Guyo(ki)* bog'lovchisi vazifasini *-dek*, *-day*, *-dayin* qo'shimchalari, misli, misoli, xuddi so'zlari bajaradi. Ba'zi bog'lovchi so'zshakllar: *biroq*, *holbuki*, *yoxud*, *yoinki*, *basharti* kabilar deyarli ishlatilmaydi. Yoki bo'lmasin, zidlov bog'lovchisi **lekin** biror predmet, hodisa yoki ish-harakatning boshqasiga zid, qarama-qarshi qo'yish ma'nosini ifodalaydi: ... *o'zbekning qizi har so'zining o'rolida aytadi, lekin buning norining bori ham rost...* (D.68). **Lekin** *bechora echkiga har haftada bir kun dam berib turishar ekan* (E.32). *Endi lekin eshiting, Ado bo'lmaydi bizga* (Q.97).

O'XOI janrlari matni yuzasidan olib borilgan statistik-leksikografik kuzatishlar mana shu tarzda har bir bog'lovchi yuzasidan lingvistik tahlillarni amalga oshirishga imkon beradi. Shuningdek, *biroq* bog'lovchisi gapda mazmunan zid bo'laklarni bog'lash uchun ishlatiladi va *lekin*, ammo bog'lovchilari bilan sinonim bo'la oladi: *Gardish kabi dumaloq, Kumush xalqali biroq, qo'shiq kuyga jo'r bo'lar, Ijrochiga yo'l bo'lar* (T.240). **Biroq** *egasi juda xasis odam ekan* (E.47). *Ba'zan kelib qilar do'q, Yig'lab yuborsa biroq, Loy bo'ladi hammayoq* (T.245). Ammo epik asarlar matnida deyarli qo'llanilmasligi ularning folklor asarlari doirasida ham funksional chegaralanishlaridan dalolat beradi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, O'XOI asarlari matnida qo'llangan bog'lovchi so'zshakllarning umumiy soni doston janrida 22 ta, ertak

janrida 30 ta, maqol janrida 6 ta, topishmoq janrida 18 ta, qo'shiq janrida 15 ta, jami 91 ta, umumiy matnning 0,03 % ini tashkil qiladi. Ayni paytda, ushbu janrlarga oid matnlar tarkibida ham bog'lovchilik vazifasi, ham qo'shimcha stilistik ottenkalari bilan ishtirok etishi bilan hozirgi o'zbek adabiy tilidagi holatiga deyarli mos keladi.

Yuklama. O'XOI asarlari tilida yuklamalarning qo'llanishi quyidagicha:

4.29-jadval.

Janrlarda yuklamalarining qo'llanish chastotasi

<i>t/r</i>	<i>yuklamalar</i>	<i>doston</i>	<i>maqol</i>	<i>topishmoq</i>	<i>ertak</i>	<i>qo'shiq</i>
1	-mi	205/376	12/31	25/75	142/207	118/227
2	-chi	24/38	-	21/59	25/30	30/41
3	-a	8/11	-	6/8	15/15	50/109
4	-ya	-	-	3/3	6/7	22/53
5	-ye	1/1	-	-	5/9	30/42
6	-yo	3/3	-	-	1/4	63/1258
7	-da	111/149	8/8	9/11	49/74	13/19
8	-gina	5/6	4/4	49/75	23/40	131/257
9	-dir	150/1004	28/38	94/196	35/45	61/115
10	-ku	38/127	-	9/16	27/30	6/10
11	-u	-	30/32	1/1	39/45	-
12	-yu	1/1	5/6	6/9	30/47	17/55
13	-o	-	-	7/12	1/1	72/127
14	-ey	-	-	-	-	-
15	-yay	-	-	1/2	9/12	2/27
16	-ay	-	-	-	22/34	8/8
17	-yey	-	-	-	4/4	26/40
18	-yoy	-	-	-	10/15	-
19	-ha	3/3	-	-	-	-
29	-ho	-	-	-	-	1/4
30	-oy	-	-	-	20/29	4/4
31	-oq	-	-	-	-	-
32	-yoq	-	-	-	-	-
jami		549/1719	87/119	231/467	463/648	654/2396

Jadvalda har bir yuklama raqami ikkitadan, o'rtasiga (/) qo'yish bilan keltirilgan. Ularning birinchisi so'zshakl soni, ikkinchisi ularning qo'llanish chastotasidir. Yuklamalarning statistik qiyoslanishi natijasida chastotalar yig'indisini eng yuqori ko'rsatkichi xalq qo'shiqlariga to'g'ri kelib, boshqa janrlarga nisbatan 3 barobar ko'p.

Doston-ertakning mos keluvchi nisbati 1:1, ertak-qo'shiq 1:3, ertak-topishmoq 1:0,5, ertak-maqol 1:0,75.

Ilk qarashdayoq **maqol** va **topishmoq** janrlariga oid matnlarda yuklamalarning nisbatan kam qo'llanganligi ma'lum bo'ladi va bu O'XOIning ushbu janrlari tabiatiga mos keladi. Masalan, 87/119 va 231/467 nisbatda. Chunki bu matnlarda fikrni ehtirosli ifodalashdan ko'ra mantiq ustunlik qiladi. Garchi qo'llanish chastotasiga ko'ra dostonlar ikkinchi o'rinda tursa-da, 11ta yuklamadan beshtasi – *-dir* – 1004, *-mi* – 376, *-da* – 149, *-ku* – 127, *-chi* – 38 ko'rsatkichlari bilan ustunlik qiladi. Qolgan oltitasi – *-a*, *-gina*, *-yo*, *-ha*, *-ye*, *-yu* larning mahsuldor emasligi ma'lum bo'ladi. Shubhasiz, yuklamalar qo'llanish chastotasining yuqoriligi bilan qo'shiq va ertak janrlari e'tiborga molikdir. Yuklamalar qo'shiqlar matnida 654/2396 va ertaklarda 463/648 nisbatda qo'llanilish bilangina emas, balki qo'llangan yuklamalar soni bilan ham yuqori o'rinda turadi. Masalan, qo'shiq tanlanma matnlarida 17 ta va ertaklarda 18 ta yuklama ishlatilgan. Bu esa saralab olingan 32 ta yuklama orasida yuqori ko'rsatkich sanaladi.

Agar epik asarlar matnida *-dir*, *-mi*, *-da*, *-ku*, *-chi* yuklamalarining qo'llanish chastotasi yuqori bo'lganligi kuzatilsa, qo'shiq va ertaklar matnida bu manzara o'zgaradi. Masalan, qo'shiqlar matnida chastotasi 100 dan yuqori bo'lgan yuklamalar *-yo*, *-gina*, *-mi*, *-o*, *-dir*, *-a* elementlaridir.

4.30-jadval.

Qo'shiqlar matnida yuklamalarning qo'llanish chastotasi

<i>yuklama</i>	<i>chastota</i>	<i>so'zshakl</i>	<i>yuklama</i>	<i>chastota</i>	<i>so'zshakl</i>
<i>-yo</i>	1258	63	<i>-chi</i>	41	30
<i>-gina</i>	257	131	<i>-yey</i>	40	26
<i>-mi</i>	227	118	<i>-yay</i>	27	2
<i>-o</i>	127	72	<i>-da</i>	19	13
<i>-dir</i>	115	61	<i>-ku</i>	10	6
<i>-a</i>	109	50	<i>-ay</i>	8	8
<i>-yu</i>	55	17	<i>-oy</i>	4	4
<i>-ya</i>	53	22	<i>-ho</i>	4	1
<i>-ye</i>	42	30			

Ertaklar matnida esa birinchi o'nlikda quyidagi yuklamalar faolligi kuzatiladi: *-mi*, *-da*, *-u*, *-dir*, *-yu*, *-ku*, *-chi*, *-gina*, *-ay*, *-oy* kabi.

Ertaklar matnida yuklamalarning qo'llanish chastotasi

<i>yuklama</i>	<i>chastota</i>	<i>so'zshakl</i>	<i>yuklama</i>	<i>chastota</i>	<i>so'zshakl</i>
-mi	207	142	-oy	29	20
-da	74	49	-a	15	15
-u	45	39	-yoy	15	10
-dir	45	35	-yay	12	9
-yu	47	30	-ya	7	6
-ku	30	27	-ye	9	5
-chi	30	25	-yey	4	4
-gina	40	23	-o	1	1
-ay	34	22	-yo	4	1

Maqollar matnida *-dir* – 38, *-u* – 32, *-mi* – 31, topishmoqlar matnida esa: *-dir* – 196, *-gina* – 75, *-mi* – 75, *-chi* – 59 tarzida qo'llanishi ularning chastotasi yuqori yuklamalar ekanligini tasdiqlaydi.

O'XOI asarlari tilida shunday qo'shimchalar borki, ular ayniqsa, qo'shiq va ertak janrlarida ko'plab uchraydi. Bunday qo'shimchalar so'zga, ayrim paytda butun bir gapga turli xil qo'shimcha modal ma'nolar berish uchun xizmat qilgan. Shuning uchun ushbu tadqiqotimizda ularni yuklamalar guruhiga qo'shдик. Ularni bog'li qurshovda tahlil qilamiz.

- **o** yuklamasi kuchaytiruv, ta'kid, istak, xitob ma'nolarini ifodalaydi: *Onaginang aylansin-o*, *Ko'zginangning yoshindanay (Q.17)*. *Alla, seni yalqasin-o*, *Panohida saqlasin-o (Q.24)*. -**yoy**: *Oting boshi tez keldi-yoy*, *Yetib oyog'im bosdi-yoy*, *Yetib oyog'im bosganda*, *Sarpoyam to'ldi qonga-yoy (E.179)*.

-**ho** ta'kid, chaqiriq, taajjub kabi ma'nolarni ifodalaydi: *O'yin yoqmas bolalar*, *Namozshomdan qotarmi? Kel-ho!* (Q.136). *Mushtday qorning to'ymaymi? Kel-ho, kel!* (Q.137). - **oy**: *Ot o'ynatib-oy*, *qo'lg'inamda*, *Para miltiq*, *quyon otib-oy (Q.174)*. *Menga solmagin zulm-oy*, *Menga solsang zulm-oy*, *qasosiga roziman-oy (E.179)*.

-**oq(-yoq)** ish-harakatning birin-ketin tezlik bilan davom qilishini, boshlanishini, ta'kidni ko'rsatadi: *Chiqmasdanoq ko'zi tushdi bachchaga*, // *g'origa qochdi-da*, *kirdi-da turdi (D.37)*.

- **ey** ta'kid, ma'noni kuchaytirish uchun xizmat qiladi: *Alla degan*, *otingdan-ey*, *Zuryod bergan egangdan-ey (Q.24)*. *Xudoga shukur-ey*,

tushim ekan (E.50) (ta'kid+qoniqish ma'nosi). *Orzijonning to'yida-yay, o'lanchi hambarim yo'g'-ey!* (E.166) (ta'kid+tushkunlik ma'nosi).

-yay ta'kid va kuchaytirish ma'nolarini anglatadi: *To'y-yig'inlar bo'lganda, Otin ayab chopmog'im, Alla, bolam, alla-yay, Jonim bolam, alla-yay* (Q.5) (ta'kid +zavqlanish ma'nosi). **-ay**: *Aylanayin, bolam-ay, Aylansin sendan enang-ay, Yaxshi-yomon kuningda, Xudoying bo'lsin panong-ay* (Q.5) (ta'kid+tushkunlik). **-yey**: *Qaynoq qonim san mani-yey, Otam-onam san mani-yey* (Q.24). *Alla aytarman otinga-yey, jon alla, Uymali to'nlar bo'yinga-yey, jon alla* (Q.9) (kuchaytirish+viqorlanish).

O'XOI janrlari matnidagi yuklamalar chastotasiga oid har bir jadval, birinchidan, ushbu so'z turkumining faollik darajasini belgilab beradi. Ikkinchidan, leksikografik qayta ishlash amalga oshirilib, har bir morfologik ko'rsatkich qo'llangan mikromatnlarni tadqiqot material sifatida bir joyga to'plab beradi. Natijada muayyan yuklamaning nafaqat faollik-nofaollik darajasi, ayni paytda, semantik-stilistik va lingvopoetik xususiyatlari, janrlararo funksional chegaralanishlari va xoslanishlari haqida aniq xulosalarga kelish imkoniyati paydo bo'ladi.

4.3. Alohida olingan so'z turkumlarining statistik tadqiqi

O'XOI janrlari matnida alohida guruhni tashkil etuvchi so'zlar qo'llanilishi o'ziga xos. Quyida alohida guruhni tashkil etuvchi so'zlarni tanlanma matnda o'sish dinamikasini ko'ramiz:

4.32-jadval.

Alohida guruhni tashkil etuvchi so'zlarning o'sish dinamikasi

t/r	so'z turkumlarari	doston				maqol				topishmoq				ertak				qo'shiq			
		5	10	20	30	5	10	20	30	5	10	20	30	5	10	20	30	5	10	20	30
1	modal	-	-	-	0,6	6	4	-	1	6	3	1,5	1,3	4	2	1,5	1,3	4	2	-	1
2	undov	-	-	-	0,3	-	-	0,5	0,3	-	-	0,5	0,3	2	2	2	2	1	6	3	7,3
3	taqlid	-	-	-	-	-	-	0,5	-	-	-	0,5	1	-	-	-	-	2	-	-	0,3

Lug'atlarning (1-50), (1-100), (1-200) zonalarida doston, maqol, topishmoqda modal, undov, taqlid so'zlar deyarli uchramagan, (1-300) zonada modal va undov so'zlar qo'llanilgan.

Ularning umumiy matndagi lingvostatistikasi quyidagicha:

4.33-jadval.

t/r	so'z turkumlari	doston		maqol		topishmoq		ertak		qo'shiq	
		F	f%	F	f%	F	f%	F	f%	F	f%
1	modal	10	0,010	6	0,013	7	0,02	12	0,015	7	0,02
2	undov	15	0,015	25	0,05	19	0,06	27	0,03	46	0,14
3	taqlid	6	0,006	39	0,08	182	0,6	56	0,07	120	0,3

Ertak va qo'shiq janrlarida har bir zonada modal va undov so'zlar, maqol, qo'shiq, topishmoq janrlarida taqlid so'z turkumi statistik dominantdir.

Modal so'z turkumining lingvostatistikasi quyidagicha:

4.34-jadval.

<i>modal so'zlar</i>	<i>doston</i>	<i>ertak</i>	<i>maqol</i>	<i>topish moq</i>	<i>qo'shiq</i>	<i>modal so'zlar</i>	<i>doston</i>	<i>ertak</i>	<i>maqol</i>	<i>topish moq</i>	<i>qo'shiq</i>
	F	F	F	F	F		F	F	F	F	F
<i>albatta</i>	31	16	-	4	-	<i>kerak</i>	7	80	61	22	31
<i>attang</i>	2	4	-	-	-	<i>lozim</i>	4	4	1	-	5
<i>avbholam</i>	2	-	-	-	-	<i>mabodo</i>	6	-	-	-	-
<i>avval</i>	-	13	20	3	1	<i>mayli</i>	2	38	-	-	11
<i>balki</i>	12	2	-	-	-	<i>nihoyat</i>	-	3	-	-	-
<i>darkor</i>	44	-	-	1	-	<i>rost</i>	-	5	11	-	2
<i>endi</i>	12	218	2	3	30	<i>shekilli</i>	-	-	-	1	-
<i>esiz</i>	-	-	2	-	1	<i>shunday qilib</i>	-	5	-	1	-
<i>xaqiqatan</i>	-	3	-	-	-		11/122	12/391	6/97	7/35	7/81

O'XOI asarlari janrlarida qo'llangan modal so'zshakllarning soni doston janrida 11 ta, maqol janrida 6 ta, topishmoq janrida 7 ta, ertak janrida 12 ta, qo'shiq janrida 7 ta, jami 43 ta so'zshakl va uning qo'llanish chastotasi 726 tani, ya'ni umumiy matnning 0,02 % ini tashkil qiladi. Modal birliklar statistikasining yuqori ko'rsatkichi xalq ertaklariga to'g'ri keladi va bu ko'rsatkich boshqa janrlarga nisbatan 4 barobar ko'p. Doston-ertakning mos keluvchi nisbati 4:1, ertak-qo'shiq 4:2, ertak-topishmoq 4:1, ertak-maqol 4:1.

Ushbu modal ottenkali so'zlar orasida 6 tasining chastotasi yuqori. Masalan, *xulosa*, *natija* mazmunini beradigan va 265 marta qo'llangan *endi* ning 218 tasi ertak matniga to'g'ri kelishi uning semantikasiga bog'liqligi bilan izohlanadi. Shuningdek, 201 marta qo'llangan *kerak* ning 80 tasi ertak va 61 tasi maqolda; 51 marta qo'llangan *albatta* ning 31 tasi doston va 16 tasi ertakda; 51 marta qo'llangan *mayli* ning 38 marta ertak va 11 marta qo'shiqda yoki *darkor* ning 44 tasi doston va 11 tasi maqolda, *avval* ning 20 tasi maqol va 13 tasi ertakda qo'llanilishi bu modal so'zlar ifodalaydigan semantik-stilistik ottenkalar bilan bog'liq. Ular faolligi bilan qayd etilgan janrlar sintaksisiga xoslangan. Ayrim misollarni keltirish bilan chegaralanamiz: **Endi**, *menga ruxsat bersangiz (E.195)*; *Buni bir sinab ko'rish kerak (E.283)*; **Albatta**, *bu elning kattasi shul-da... (D.36)*. **Albatta**, *yolg'on so'ylamaymiz (E.118)*; **Mayli**, *olib yuringlar, qayerga*

tushsak tushgan yerimizga posbon bo'lib turadi (E.161); Albatta sen bundan ketmog'ing **darkor** (D.113). **Avval** o'yla, keyin so'yla (M.25) kabi.

Modallik ottenkasiga ega bo'lgan birliklarning O'XOI janrlari matnida faolligi ularning sinonimik variantlaridan foydalanishni ham taqozo etadi va bunda ularning xalqchilligi, so'zlashuv uslubiga xosligi inobatga olinadi: *kerak – lozim: Aka, sendan bormoq lozim bo'libdi* (D.76). *Har bir kishi do'st orttirishi lozim* (E.147) kabi. Darhaqiqat, turli modal munosabatlarni ifodalay oladigan sinonim modal so'zlar folklor tilining ta'sirchan va emosionallikni ta'minlovchi vositasidir. *Haqiqatan, darhaqiqat, albatta, mayli, rostini ayt; xullas, nihoyat, rostini aytsam; esiz, shekilli, attang* kabi so'zlovchining o'z fikriga, voqelikka munosabatini ifodalovchi modal so'zshakllarning o'zaro sinonim sifatida almashinib qo'llanishi badiiy-publisistik matnlar uchun g'oyatda qulay stilistik imkoniyatdir.

Undov so'zlarning O'XOIDagi lingvostatistikasi quyidagicha:

4.35-jadval.

undov so'zlar	doston	maq ol	topish moq	ertak	qo'shiq	undov so'zlar	doston	maq ol	topish moq	ertak	qo'shiq
	F	F	F	F	F		F	F	F	F	F
a	2					hayyo-hayt	-	-	-	1	-
balli	1					haye-hu	-	-	-	2	-
dod	10					hay-hay	-	2	1	-	1
vo	2	1	-	3	-	haya	-	-	-	-	3
voy	1	4	7	17	18	haya-hoy	-	-	-	-	3
voy-voy	-	2	2	-	2	hye	-	-	-	7	5
voh	-	-	-	1	2	hyey	-	-	-	-	3
vo'y-vo'y	-	-	-	-	4	hyeh	-	-	1	-	-
vo'h	-	-	-	-	8	hi	-	-	-	-	3
yo	5					hmm	-	-	-	1	-
i	-	1	-	3	3	ho	-	1	-	2	40
ibi	-	-	-	-	1	hov	-	-	12	3	2
ibi-ibicha	-	-	-	-	1	hov-hov	-	-	4	-	1
ibicha	-	-	-	-	1	hoy	-	4	1	42	36
iyey	-	-	-	4	-	hoy-hoy	-	2	-	-	2
iyyi	-	-	-	1	-	hu	-	-	1	6	4
o	-	-	-	5	118	huv	-	-	2	6	13
ob	-	-	1	-	-	huva	-	-	-	-	1
obbo	2	-	-	3	1	huvv	-	-	-	-	1
oh	31	-	2	16	4	huvva	-	-	-	-	6
oh-voy	10					huvva-huv	-	-	-	-	6
tak	3					huy	-	-	-	-	1
uvhu	-	-	1	-	-	huy	-	-	-	-	19

<i>uf</i>	-	-	-	-	2	<i>hushey-hushey</i>	-	-	-	-	12
<i>uh</i>	-	-	-	2	-	<i>xo'</i>	-	-	-	-	8
<i>o'</i>	-	-	2	-	-	<i>ho'</i>	-	3	-	5	2
<i>o'bba</i>	-	-	-	-	1	<i>xo'b</i>	-	-	3	-	-
<i>o'h</i>	-	-	1	-	-	<i>xo'-ba</i>	-	-	-	-	8
<i>xayt</i>	5	-	-	-	-	<i>e</i>	3	8	4	120	48
<i>hay</i>	-	10	11	5	3	<i>ey</i>	9	1	2	164	47
<i>hayyo</i>	-	-	-	3	2	<i>eh</i>	-	-	-	4	1

Jadvaldan ma'lum bo'ladiki, undov so'zshakllarning umumiy soni doston janrida 13 ta va 84 marta qo'llangan, maqol janrida qo'llanilishi esa 12/39 nisbatda, topishmoq janrida 18/58 ta, ertak janrida 25/426 ta, qo'shiq janri 43/447 ta, jami 62 ta so'zshakl 1054 marta qo'llangan va umumiy matnning 0,05 % ini tashkil qiladi.

Ular orasida chastotasi 40 tadan yuqori bo'lgan quyidagi undovlarni qayd qilamiz: *ey* – 223, *e* – 183, *o* – 123, *hoy* – 83, *oh* – 53, *voy* – 47, *ho* – 43 va jadvalda jamlaymiz:

.36-jadval.

Yuqori chastotali undov so'zlar

<i>undov suzlar</i>	<i>doston</i>	<i>maqol</i>	<i>topishmoq</i>	<i>ertak</i>	<i>qo'shiq</i>	<i>jami</i>
	F	F	F	F	F	
<i>ey</i>	9	1	2	164	47	223
<i>e</i>	3	8	4	120	48	183
<i>o</i>	-	-	-	5	118	123
<i>hoy</i>	-	4	1	42	36	83
<i>oh</i>	31	-	2	16	4	53
<i>voy</i>	1	4	7	17	18	47
<i>ho</i>	-	1	-	2	40	43
<i>jami</i>	4/44	5/18	5/16	7/366	7/311	755

Chastotasi yuqori bo'lgan bu undovlar jami 7 ta so'zshakldan iborat bo'lib, jami 755 marta qo'llangan va O'XOI janrlari matnidagi jami undovlarning 72 % ini tashkil etadi. Ular deyarli barcha janrlarda qo'llangan bo'lishiga qaramasdan, asosan ertak va qo'shiq janrlari hissasiga to'g'ri keladi va ular jami undovlar hajmining 64%, saralangan 7 undovning 90 % ini tashkil etadi. Bu esa, shubhasiz, *voy*, *o*, *oh*, *e*, *ey*, *ho*, *hoy* undovlarining ertak va qo'shiq janrlari lingvopoetikasida yetakchilik qilishini tasdiqlaydi.

Ayni paytda, dostonlar matnida *oh* – 31, maqolda *e* – 8, topishmoqda *voy* – 7, ertakda *ey* – 164 va *e* – 120, qo'shiqda *o* – 118 undovlarining chastotasi yuqori ekanligini ta'kidlaymiz va ularni

emosional-ekspressivlikni yuzaga keltiruvchi subyektiv baho shakllari sifatida e'tirof etamiz. Masalan, yuqori chastotali *ey* undovining O'TILda (5-tom, 23-bet) 2 ta ma'no ottenkasi berilgan. Folklor asarlarida **so'zlovchining o'zicha mulohaza qilishi**: «*Ey, bu kadi ko'pdan beri ishini qildi-ku. Buni terakning boshidan olib tushib bilganimni qilay*», *deb terak boshiga chiqib kadini olib tushibdi* (E.61); **murojaat**: *Ey, otajon, ajdarho o'lgandan so'ng siz nima sir ko'rdingiz?* (E.151); **jirkanish, nafrat, g'azab**: *Ey! Nimaga hammang osmonga tikilib qaraysan* (D.27); **do'q, po'pisa**: *Ey, mahmadona! Sen tek tur!* (E.53); **og'ir kayfiyat**: *Ey, og'ib ketyapman, og'ib ketyapman,— debdi* (E.28), **koyish**: *Ey vaziri nodon, mana bu ot yaxshi,- debdi* (E.105) kabi ma'no ottenkalari qo'llanilgan.

Taqlidiy so'zlarning O'XOI janrlari matnidagi 329 ta taqlidiy so'zshakl o'rganildi. Ularning janrlar bo'yicha qo'llanish chastotasi taqsimoti quyidagicha:

4.37-jadval.

Janrlarda qo'llangan taqlidiy so'zlar chastotasi

<i>doston</i>	<i>maqol</i>	<i>topishm oq</i>	<i>ertak</i>	<i>qo'shiq</i>	<i>jami</i>
22	117	441	132	445	1157

Anglashiladiki, umumiy chastotasi 1157 tani tashkil etadigan taqlidiy so'zlarning 445 tasi qo'shiq, 441 tasi topishmoq janriga to'g'ri keladi. Bu esa o'z navbatida 38% dan jami 74% ni tashkil etadi.

329/1157 nisbatdagi so'zshakl va ularning qo'llanish chastotasidagi o'ndan yuqori bo'lgan 19 ta taqlidiy so'zning o'rinlashuvi quyidagicha va ular 412 tadan iborat. 19/412 nisbatdagi eng faol qo'llangan taqlidiy so'zlar quyidagilar:

4.38-jadval.

Eng faol qo'llangan taqlidiy so'zlar chastotasi

<i>jami</i>	<i>taqlidiy so'zlar</i>	<i>doston</i>	<i>maqol</i>	<i>topishmoq</i>	<i>ertak</i>	<i>qo'shiq</i>
		F	F	F	F	F
58	<i>ma</i>	-	41	17	-	-
58	<i>chiq</i>	-	10	29	9	10
42	<i>ay</i>	-	-	8	34	-
28	<i>lop</i>	-	-	-	-	28
24	<i>zuv</i>	-	-	1	-	23

20	<i>luq</i>	-	-	-	-	20
19	<i>pok</i>	-	3	13	1	2
18	<i>lik-lik</i>	-	-	-	-	18
18	<i>tap</i>	-	3	3	-	12
17	<i>chu</i>	9	-	8	-	-
16	<i>taq</i>	-	-	9	-	7
14	<i>shildir</i>	-	-	-	-	14
13	<i>lop-lop</i>	-	-	-	-	13
13	<i>taqir</i>	-	2	3	-	8
13	<i>g'uv</i>	-	-	2	-	11
11	<i>gup</i>	-	-	6	-	5
10	<i>chir</i>	-	2	2	1	5
10	<i>yalt</i>	-	1	-	-	9
10	<i>g'ij</i>	-	-	-	-	10
412		9	62	101	45	195

Jadvalga asosan qo'llanish chastotasining yuqoriligiga ko'ra joylashuvi esa quyidagicha: qo'shiq – 195, topishmoq – 101, maqol – 62, ertak – 45, doston – 9.

O'XOI asarlarida qo'llanish chastotasi yuqori bo'lgan so'zlarning faollik darajasini belgilash ularning janrlararo xoslanish sabablarini ham bilishga ko'maklashadi hamda faqatgina taqlidiy so'zlarning lingvistik tabiatiga mos keladigan xususiyatlarini alohida matnlar misolida aniqlashga qulay ilmiy muhit yaratiladi. Shu ma'noda, bu matnlar ustida olib borilgan lingvostatistik va leksikografik kuzatishlar taqlidiy so'zlar borasida yana bir muhim jihatni to'ldirishga imkon yaratdi – hozirgi o'zbek adabiy tilida deyarli qo'llanmaydigan, faqat O'XOI asarlari tilidagina mavjud bo'lgan taqlid so'zlar ustida kuzatishlar olib borish imkoniyati paydo bo'ldi. Masalan: *ang-tang / ong-tong (lol), lov (birdan qizishib, jahl bilan), g'alag'ul (g'alag'ovur), lo'k-lo'k (qadamlarini kata-katta tashlab, lopillab yurish), ho'lk-ho'lk, g'im-g'im (davomli tarzda sekin-sekin harakat qilishi, doim harakatdalik), top-top (biror narsaning yerga zarb bilan tushishidan hosil bo'lgan tovush), pu-pub (poyezdlarning signal tovushi), tarri-tarri-tarri-tur, dambir-do'mbir (ikki torli chertib chalinadigan asboblarning tovushi)* kabi. Qiyoslang: *G'uv* (taql.s. Shamol yoki undan hosil bo'ladigan ovoz (O'TIL. 2-tom. 663-bet)). ...*ham yurtidan, ham qizidan ayrilib, kallasi g'uvullab, musofirligi asar qilib qoldi* (D.172). *Boychibor g'uvullab ketib boradi* (D.154). *Mard Hasan badani, // G'uylab ketib boradi* (D.78). *Azamatlar, alvon-alvon*

do'ninglar, // Savash desa g'uvlab o'tday yoninglar (D.243). Bu gaplar tarkibidagi taqlid so'zlar ma'nolari orasidagi munosabat yo'qolib, omonimik hodisa yuz bergan. Birinchi misolda «*mushkul ahvol*», «*chorasizlik*», ikkinchi, uchinchi misolda «*tezlik, shamolday o'chib*», to'rtinchi misolda «*tezlik*» ma'nosini ifodalayapti.

Lo'k-lo'k -(qadamlarini katta-katta tashlab, lopillab yurish). *Orqadan kelar lo'k-lo'k, Bo'yni kalta, ko'zi ko'k (boyo'g'li) (T.70)*. *Ana boradi lo'k-lo'k, Mana boradi lo'k-lo'k, bo'yni kalta ko'zi ko'k (baqa) (T.63)*. *Boradi lo'k-lo'k, Keladi lo'k-lo'k, Tomosha lo'k-lo'k, Chirmanda lo'k-lo'k (tramvay) (T.214)*. Birinchi misolda boyo'g'lining ko'zi nihoyat darajada kattaligiga ishora qilgan holda, boyo'g'lining qorong'uda ko'zi yaltirab qarashi, ikkinchi misolda baqaning sakrab yurishidagi holat, uchinchi misolda beso'naqay «mo'ylovlari» bilan u yondan bu yonga chayqalib kelayotgan tramvayning holati taqlid so'zlar orqali namoyon bo'lgan. Birinchi va ikkinchi misollardagi taqlid so'zlar orqali tabiat hodisasi, leksik mikromaydon tizimidagi jonli ma'nosiga ega bo'lgan hayvonot dunyosi mikromaydonidan ma'no ajralib, predmet mikromaydoniga mansub jonsiz ma'nosiga o'tgan. Bundan tashqari, har uchala taqlid so'z ham holatga taqlid ifodalanmoqda. Shuningdek, ma'nosida muayyan semantik-stilistik siljishlar yuz bergan taqlidiy so'zlar ham o'rganildi. O'zbek adabiy tilida qo'llangan ayrim taqlid so'zlar folklor tilida o'z atash ma'nosini o'zgartirgan. Masalan, *jilp* – kishilarning yurish harakatiga taqlid so'z hisoblanadi. Ammo *Shamol ro'molini jilp etib boshidan uchirib ketdi (D.178)* gapida predmet harakatini ifodalash bilan u yanada obrazlilik va ekspressivlik kasb etgan.

O'XOI asarlari tilida 0,06 % ini tashkil qilgan taqlidiy so'zshakllar epik asarlar matnida personajlar nutqining jonliligi, tabiiyligi, milliy koloritni, emosional-ekspressivligini ta'minlagan, topishmoq, ertak va qo'shiq janrlarida esa ifodaning g'oyatda jonli bo'lishiga xizmat qilgan muhim uslubiy vosita sifatida voqelanishi ma'lum bo'ldi.

To'rtinchi bob yuzasidan xulosalar

1. O'XOI janrlari matnidagi so'z turkumlari va ularning grammatik ko'rsatkichlari kvantitativ tahlili so'zshakllarning so'z turkumlariga taqsimlanishi hamda lug'at tarkibining miqdoriy o'sishi bilan so'z turkumlarining matndagi ulushi bir xil emasligini ko'rsatdi.

Bu esa tanlanma matnning o'ziga xos tipologik tabiati va janrxususiyatlari bilan bog'liqdir.

2. Qo'llanish chastotasi turlicha bo'lishiga qaramasdan, doston, maqol, topishmoq, qo'shiq janrlarida ot, ertak janrida fe'l statistik dominant vazifasini o'taydi. Eng yuqori samaradorlik qo'shiq, keyin topishmoq janriga to'g'ri keladi.

3. Ot so'z turkumi doirasidagi subyektiv baho ko'rsatkichlarining eng yuqori chastotasi doston (839), qo'shiq (276) va ertak (256) janrlariga to'g'ri keladi. Baho shakllari orasida *-jon* (813) va *-boy* (219) elementlari chastotasining yuqoriligi jins kategoriyasi tavsifidagi faolligi bilan bog'liq.

4. O'XOI janrlari matni yuzasidan amalga oshirilgan lingvostatistik va leksikografik ishlar muayyan janr uchun xarakterli, yoki bo'lmasin, epik asar ijrochilari individual mahorati bilan bog'liq bo'lgan, boshqa shu tipdagi matnlarda uchramaydigan, ayni paytda, favqulodda ekspressiv ahamiyat kasb etgan *cho'ponxon*, *ozg'intoy* kabi o'nlab til elementlarini payqash va ularni tahlil qilish imkonini berdi.

5. O'XOI janrlari matni asosida tuzilgan ters lug'atlar muayyan morfologik ko'rsatkichlar chastotasi amplitudasini so'z turkumlari doirasida belgilash imkonini berdi. Kelishik qo'shimchalarining adabiy me'yorga mos keladigan shakllari chastotasining past-yuqoriligining lingvostilistik va lingvopoetik tadqiqotlar uchun ahamiyati bo'lmasligi mumkin. Ammo lingvostatistik kuzatishlar ularning variantlari qo'llanishida funksional xoslanishlar, ekspressivlik jihatdan tabaqalanish mavjudligini ko'rsatdi.

6. O'XOI matnlaridagi sifatning daraja ko'rsatkichlarining qo'llanish chastotasi yuqori emas. Ularning faolligi nisbatan dostonlar va topishmoqlar matnida kuzatiladi. Ammo bu faollik daraja ko'rsatkichlarining ushbu janrlar uchun xos ekanligini tasdiqlamaydi. Dostonlar matnidagi ba'zi daraja ko'rsatkichlari chastotasining yuqoriligi baxshi uslubi bilan bog'liq bo'lgan. Orttirma daraja ko'rsatkichlari qo'shiqlar matnida haqiqiy lingvopoetik vazifani ado etganligi ularning metaforik qo'llanishi bilan izohlanadi.

8. Olmoshlar chastotasi o'zbek umumxalq tili me'yorlariga mos keladi. Ayni paytda, kishilik olmoshlari dostonlar va ertaklar matnida faol, aksincha, maqollar matnida nafaoldir. Ko'rsatish olmoshlari *bu* va *shu*, so'roq olmoshlari *kim*, *nima*, *qanday*, *ne* lar, o'zlik olmoshi *o'z*,

belgilash-jamlash olmoshi *hamma, bari barcha* janrlarda faol, *qalay* va *har qanday* ning qo'llanishida buning aksi namoyon bo'ladi, bo'lishsizlik va gumon olmoshlari qo'llanish chastotasi past darajada. Bu ma'lum ma'noda olmoshlarning lingvistik tabiati va doston, maqol, topishmoq, ertak, qo'shiq singari og'zaki ijod namunalari bilan bog'liq.

9. Folklor janrlarida sonlarning qo'llanishida adabiy til me'yorlariga amal qilish ustunlik qiladi, faqat dostonlarda ayrim fonetik o'zgarishlar ko'zga tashlanadi. Dona sonlar nihoyatda faol – 67/393 nisbatda qo'llangan. Sonlarning *-ov, -ovlan* shakllari qo'llanishida xoslanish bor. *Bir, ikki, yetti* ko'rinishlari esa lingvoponetik vazifalar bajargan. *Bir* so'zi semantik-grammatik va stilistik ma'no ottenkalari bilan alohida belgilarga ega bo'lgan.

10. Ravishlar lingvostatistikasi bo'yicha olingan natijalar orttirma daraja ko'rsatkichi *juda* ning faolligini, dostonlar matnida dialektal xususiyatga ega bo'lgan *toza* ning ham ushbu daraja mazmunini bera olishini isbotladi. Ertaklar va qo'shiqlar matnida subyektiv baho shakli – *-gina* ning faoligi ularning bolalar uchun mo'ljallangan asarlar tabiatiga mos kelishi bilan izohlanadi.

11. Umumtil fe'llarining yuqori chastotali janri ertak, har bir janrning o'zigagina xos fe'llarning yuqori chastotali janri esa doston va qo'shiq hisoblanadi. Shuningdek, o'zbek adabiy tilida uchramaydigan, faqat folklor janrlarigagina xos bo'lgani fe'llar mavjud.

12. Yordamchi so'z turkumlari lingvostatistikasi doston, ertak janrlarida ko'makchi so'z turkumining maqol, qo'shiq, topishmoq janrlarida taqlid so'z turkumi statistik dominant ekanligini ko'rsatdi. Kvantitativ tadqiq natijalari bo'yicha eng yuqori daraja ko'makchi so'z turkumiga teng. Dialektallik va sinonimiya ham ko'makchilarda faol. Bog'lovchilar umumiy matnning 0,03 % ini tashkil etishi barobarida ularning qo'llanilishda kitobiylik ottenkasi ustunlik qiladi. Yuklamalarning statistikasida eng yuqori ko'rsatkich xalq qo'shiqlariga to'g'ri keladi, ular boshqa janrlarga nisbatan 3 barobar ko'p. Maqol va topishmoq janrlariga oid matnlarda yuklamalarning nisbatan kam qo'llanganligi (87/119 va 231/467) bu matnlarda fikrni ehtirosli ifodalashdan ko'ra mantiq ustunlik qilishi bilan izohlanadi. Dostonlar ikkinchi o'rinda tursa-da, faollik beshta – *-dir, -mi, -da, -ku, -chi* yuklamalariga to'g'ri keladi. Har bir janrga xoslangan yukla-

malar bor. Ular badiiy-estetik vazifaga xizmat qilishi bilan alohida semantik-stilistik va lingvopoetik qimmatga ega.

13. Alohida semantik guruhlarni tashkil etuvchi modal, undov va taqlidiy soʻzlar OʻXOI asarlarida stilistik differensiasiyaga yuz tutadi. Modal birliklar statistikasining yuqori koʻrsatkichi xalq ertaklariga toʻgʻri keladi (12/391) va boshqa janrlarga nisbatan 4 barobar koʻp. *Endi, kerak, albatta, mayli, darkor, avval* elementlaridagi faollik va janrlararo xoslanishlar ularning semantik-stilistik ottenkalari bilan bogʻliq va janrlar sintaksisiga xoslangan. Chastotasi 40 tadan yuqori boʻlgan *ey, e, o, hoy, oh, voy, ho* undovlari qoʻllangan jami undovlarning 72 % ini tashkil etadi va ularning 74 % ertak va qoʻshiq janrlariga toʻgʻri keladi. Shuningdek, faqat OʻXOI asarlari tilidagina mavjud boʻlgan *ang-tang / ong-tong, gʻalogʻul, loʻk-loʻk, hoʻlk-hoʻlk, gʻim-gʻim* kabi oʻnlab taqlid soʻzlar aniqlandi.

15. Xalq ijodkorlari qaysi lahjaga mansub boʻlsa, ular kuylagan va yaratgan ijod namunalarida ham oʻsha lahjaga xos asosiy morfologik xususiyatlar oʻz aksini topgan.

UMUMIY XULOSALAR

O'zbek xalq og'zaki ijodi (O'XOI) asarlari matni yuzasidan olib borilgan lingvostatistik va leksikografik tadqiqotlar natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Axborot texnologiyalari shiddat bilan rivojlanayotgan hozirgi davrda, hech bir fan, jumladan, o'zbek tilshunosligi fani taraqqiyotini ham bu texnologiyalar tatbiqidan tashqarida olib qarash mutlaqo mumkin emas. Shu boisdan, matematik mantiq, matematik lingvistika, kompyuter lingvistikasi kabi sohalar erishgan inqilobiy yutuqlarni o'zbek tili ta'limi va tadqiqotlari jarayoniga dadil olib kirish zaruriyati paydo bo'ldi.

Jahon tilshunosligi leksikografik tadqiqotlarda ancha ilgari ketganligidan uning istoriografiya, frazeografiya, neografiya, o'quv leksikografiyasi singari sohalari paydo bo'ldi. Hozirda kompyuter texnologiyalari yutuqlaridan tilshunoslik, ayniqsa, tarjimashunoslik va leksikografik tadqiqotlarda samarali foydalanilmoqda. Kompyuter lingvistikasi o'zbek tilshunosligi fanining alohida sohasi sifatida lingvistik ta'limdan mustahkam o'rin egalladi, kompyuter leksikografiyasi sohasi rivojlanib bormoqda.

2. Bu soha tahlil usullari va tamoyillarining ishlab chiqilayotgani va amaliyotga tatbiq etilayotgani lingvistik tadqiqotlarning to'laqonli va mazmunli, ishonchli va samarali bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Keyingi yillarda o'zbek tilshunosligida ko'plab tadqiqotlar yakunida mavzuga oid lug'atlarning ilova etilayotgani buning dalilidir.

3. Matn lingvistikasi, til va nutq dixotomiyasini matematik-statistik va informasion-tipologik metodlar yordamida hamda lingvostatistik parametrlarda o'rganish zarurati mazkur ish uchun tadqiq obyekti qilib olingan mavzuning naqadar muhim ekanligini ham belgilab berdi. Til-nutq dixotomiyasiga oid murakkab masalalarni hal etish matnga nafaqat mazmun, balki shakl jihatdan yondashishni ham taqozo etadi. Ana shunday munosabatgina olingan natijalarning nazariy jihatdan puxta va mukammal bo'lishiga, amaliyotda qo'llash usullarini yorqin tasavvur qilishga ko'maklashadi hamda tahlil uchun qulay sharoit yaratadi.

4. Matn o'z-o'zini tashkil etuvchi, ochiq tizim sifatida makon va zamonda mavjud bo'lgan lingvistik axborotlarni saqlash uchun g'oyatda muhim manbadir. Ularning lingvostatistik va leksikografik qayta ishlanishi tufayli yuzaga kelgan alfavitli, chastotali va ters

lug'atlar til birliklarini bir tizimga keltirish, ularni tilning barcha yaruslari bo'yicha saralash, tanlash, umumlashtirish, guruhlash, umumiy va xususiy jihatlarini belgilash, har bir ijodkorning poetik individualligi haqida aniq xulosalarga kelish imkonini beradi.

5. Davr oldimizga matn lingvistikasini zamonaviy metodlar asosida talqin etish vazifasini qo'yayotgan ekan, ma'naviy merosimizning ajralmas qismi bo'lgan O'XOI asarlari tilini o'rganishga ham eskicha usullar bilan yondashib bo'lmaydi. Bu matnlar ham leksikografik assortiment bo'la olishi hech bir soha mutaxassisida shubha tug'dirmaydi. Aksincha, folklor asarlari tiliga leksikografik ishlov berish lingvofolkloristika sohasi taraqqiyotiga xizmat qiladi. Ayni paytda, u turli funksional uslublar ko'rinishida shakllangan o'zbek tili materiali yuzasidan amalga oshirilgan leksikografik tadqiqotlar ko'lamini yangicha mazmun bilan boyitadi.

6. O'XOI matnlari yuzasidan olib borilgan kuzatishlar til materialining joylashuvi va me'yorlashuvi funktsionallik nuqtai nazaridan hamda ekstralingvistik omillarga bog'liq tarzda turli matnlar turlicha kechishi mumkinligini ko'rsatdi. Binobarin, bu holat xalq og'zaki ijodi janrlariga xos bo'lgan matnlarda ham kuzatildi. Muammoning ana shu jihatlarini zamonaviy lingvistik metodlar, xususan lingvostatistik metodlar asosida o'rganish til materialini tadqiq etishda yuqori darajada aniqlikka olib keldi va olingan natijalarning ilmiy-amaliy asosga qo'yilishiga zamin yaratdi.

7. O'XOIning asosiy janrlariga tegishli bo'lgan til materialini lingvostatistik tahlil etish ushbu janrlarning har biriga xos bo'lgan fonetik, leksik-grammatik me'yorlashuv qonuniyatlarini aniqlash hamda modellashtirishning kompyuter va lingvistik metodlaridan foydalanish orqali amalga oshirilgan tadbirlar matnlari leksikografik ishlovi jarayonida aniqlik ehtimolidagi kamchiliklarni eng past darajaga tushirish imkonini berdi.

Lingvostatistik tahlil uchun janrlar kesimida tanlab olingan O'XOI matnlar korpusi har bir janr doirasida eng faol va samarali, ayni paytda, eng kam qo'llanilgan va ushbu matnlar uchun xos bo'lmagan til birliklari hamda ularning ifodadagi o'ziga xos uslubi haqida ishonchli natijalar olish faqatgina lingvostatistik va leksikografik tadqiqotlar orqaligina amalga oshirilishi mumkinligini ko'rsatdi.

8. Ma'lum bo'ldiki, kompyuter lingvistikasi yutuqlariga tayanib amalga oshirilgan lingvostatistik va leksikografik tadqiqotlar shu paytgacha qadar tuzilgan barcha tipdagi lug'atlardan til materialini qamrashdagi aniqligi bilan prinsipial farq qiladi. Jumladan:

- O'XOI asarlari tili fonetik-fonologik tizimining statistik tadqiqi bu tizim doirasidagi umumiy va O'XOI janrlariga xoslangan jihatlarni miqdor jihatdan aniqlash imkonini berdi. O'XOI matnlarida tovushlar uyg'unligi, ohangdorlik, ritmik izchillik va antinomiya og'zaki ijod materialining janr xususiyatlariga bog'liq holda namoyon bo'lishini, ularda uchraydigan o'zakdosh so'zshakllar va sinonimlarning rang-barangligi tilimiz tarixida axborot uzatish ko'lamining g'oyatda keng bo'lganligini ko'rsatdi.

- O'XOI janrlarining har birida faqat shu janrgagina xos bo'lgan va tegishlilik ko'effitsiyenti yuqori bo'lgan so'zlar mavjudligi, aksincha, va bog'lovchisi, *uchun* ko'makchisi singari birliklarning qo'llanish chastotasi kam ekanligi aniqlandi. Ammo *bilan* ning qo'llanishi dostonlar tilining haqiqiy lingvistik manzarasini aks ettirmaydi. Bu dostonlarni yozib olishdagi subyektivizm, adabiy tilga yaqinlashtirish va transkripsiyada qayd etilmagani bilan bog'liq bo'lgan.

- o'zbek leksemalarining generativ imkoniyati asrlar davomida ma'naviy merosimizni avlodlardan avlodga yetkazishning yagona omili bo'lgan xalq og'zaki ijodi orqali kengayib borgan. Xalq badiiy tafakkurining yorqin timsoli bo'lgan baxshilar, doston aytuvchilar, roviylar, qissago'ylar kabi iste'dodli qatlam nafaqat bu nodir merosni avlodlarga yetkazuvchilar, ayni paytda, uning boyib borishi, ifoda ko'lamining kengayishi va ta'sir kuchining ortib borishiga ham be-minnat xizmat qilishgan.

- mustaqil, yordamchi hamda alohida guruhni tashkil etuvchi so'zlar va ularning morfologik tarkibini o'rganish har bir O'XOI janrida bu elementlar qo'llanishida alohidalik mavjudligini hamda bu holat matnlarning janriy xususiyatlarga, ayni paytda, ulardan kelib chiqadigan kommunikativ vazifalarga bog'liqligini ko'rsatdi. Masalan, dostonlar matnining lingvostatistik tahlili ularning so'zlashuv uslubiga nihoyatda yaqinligini, hozirgi tilimizda qiyosi bo'lmagan dialektal elementlar epik asarlar semantik-stilistik mundarijasining muhim tarkibiy qismi sanalishini, ularning avlodlardan avlodga zavol topmasdan yetkazib kelinishida xalq baxshilarining xizmatlari nihoyatda yuksak ekanligini ko'rsatdi. Qo'shiq janri leksik-grammatik

shakllarning rang-barangligi jihatdan boshqa janrlarga nisbatan dominant statistik vaznga egaligi esa bu janrning xalq hayotidagi tarixiy taraqqiyot tufayli o'zgarib borganligi va turli davrlarning til elementlarini o'zida saqlab qolganligi hamda ularda bolalar ifoda uslubiga xos elementlarning faol ishtiroki bilan izohlanadi.

9. O'zbek tili lingvistik arsenalida juda katta mavqyeni egalaydigan, xalqimiz ma'naviy-madaniy, badiiy-estetik merosining ulkan qismini tashkil etadigan O'XOI matnlarining lingvistik manzarasini to'la tasavvur qilishimiz uchun kelajakda kompyuter lingvistikasi yordamida O'XOI uslubini yaqqol namoyish etib turadigan epitetlar, o'xshatishlar, stilistik formulalar, dialektal lug'atlarini tuzish zarur bo'ladi.

10. O'XOI asarlarining mualliflari bir kishi emas, balki xalq degan qarash ustuvor bo'lsa-da, uning alohida janri bo'lgan dostonlarning aniq bir baxshi-ijodkor tomonidan kuylanishini ham inkor etib bo'lmaydi. Shu ma'noda, epik asarlar matni misolida mualliflik leksikografiyasi prinsiplariga asoslangan holda lug'atlar tuzish ham zarur bir ishdir. Ularni yuzaga keltirishda esa, ushbu tadqiqot jarayonida bayon etilgan nazariy fikrlar, ishlab chiqilgan folklor asarlari matnini tahlil etish tamoyillari, alfavitli, chastotali va ters lug'atlar tuzishga hamda matndan kerakli til birligini mikromatn doirasida ajratib berishga mo'ljallangan kompyuter dasturlari bevosita yordam beradi.

11. Ushbu yo'nalishda olib borilgan tadqiqotlar, o'z navbatida, bizni asosiy maqsad – matnning lingvostilistik va lingvopoetik tadqiqi sari yetaklaydi, ularda kelinadigan xulosalar va olinadigan natijalarning asosli va ishonchli bo'lishiga ko'maklashadi. Ana shu g'oyalarning amalga oshishi lingvofolkloristik tadqiqotlarni, binobarin, badiiy-ma'naviy merosimiz tadqiqini yangi pog'onaga olib chiqadi va uning ta'lim jarayoniga tatbiq etilishini osonlashtiradi, degan qat'iy fikrdamiz. Zero, folklor matnida favqulodda badiiy-estetik mazmun kasb etadigan, bu asarlar milliyligini, ona tilimiz qa'ridagi bebaho ma'no durlarini izlab topish, uni tahlil maydoniga olib kirishning zamonaviy yo'li aynan shudir.

12. Matnga leksikografik ishlov berishning kompyuter ta'minotini takomillashtirish, maksimal lingvostatistik aniqlikka erishish, shuningdek, so'zshakllarini yagona o'zak atrofida jamlash, ularni fonemalar va morfemalarga ajratish hamda so'z birikmalari

lug'atlarini tuzish dasturlarini yaratish nafaqat lingvofolkloristik, balki fonologik, leksik-semantik, lingvostilistik va lingvopoetik tadqiqotlar uchun ham dolzarbligicha qolaveradi.

13. Hozirga qadar jamlangan folklor materialining keng ko'lamli lingvostatistik va leksikografik tadqiqi kelajakda o'zbek lingvistik korpusining yaratilishiga muhim hissa bo'lib qo'shiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. Normativ-huquqiy hujjatlar va metodologik ahamiyatga molik nashrlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони // Халқ сўзи, 2017 йил, 8 февраль.

II. Ijtimoiy –siyosiy adabiyotlar

2. Каримов И. Ўзбекистон буюк келажак сари. - Тошкент: «Ўзбекистон», 1998. – 524 б.

3. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – 176 б.

4. Мирзиёев Ш. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 113 б.

5. Мирзиёев Ш. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 102 б.

6. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2007. – 592 б.

7. Мирзиёев Ш. Истиқболли лойиҳалар халқимиз фарвонлигига хизмат қилмоқда // «Халқ сўзи» гатезаси, 2018 йил 23 январь.

II. Ilmiy risola, monografiya, darslik, o'quv va metodik qo'llanmalar

8. Allan R.F. The Stylo-Statistical Method of Literary Analysis // Computers and the Humanities. 1988. N22. P.1-10.

9. Altmann, G. Status und Ziele der quantitativen Sprachwissenschaft // Linguistik und Statistik. Jager, S. (ed.), Braunschweig, Vieweg. 1972, pp.1-9.

10. Bailey R.W. Statistics and Style: A Historical Survey in Statistics and Style. N.Y. 1969. P.217-236.

11. Buzruk M. O'rta Osiya va o'zbek adabiyotiga umumiy qarash, birinchi qism. - Tashkent, 1930.

12. Cherubini W. The "Goldenness" of Sidney's "Astrophel and Stella": test of a quantitative-stylistic routine / ZLanguage and Style. vol.8, pp.47-59.

13. Huseyin Baydemir. Ozbek halk masallari. - Erzurum, 2004. - B. 1089.
14. Karl Rechl. Rawsan. Ein uzbekisch esmundliches Epes. Otto Harrassowitz. Wiesbade, 1985.
15. Kuraszkiewicz W. Etude de la paternite des textes anonymes d'apres la methode de la statistique linguistique// Poetics Poetyka. Warszawa: PWN 1961 s.685-633.
16. Merritt R.L. The Emergence of American Nationalism. A Quantitative Approach in American Quarterly. 1965. P.319- 335.
17. O'zbek folklori. - Toshkent: O'zdavnashr, 1937.
18. Oakman R.L. Carlyle and the machine: a quantitative analysis of syntax in prose style//ALLC Bulletin. 1975, vol.3, pp. 100-114.
19. Oktabirgacha bo'lgan o'zbek adabiyati (folklor). - Tashkent: O'zdavnashr, 1935.
20. Ozbek Efsanelari. - Ankara: Fenomen yayinlari, 2013. -2465 b.
21. Stihf Tompson. Motiv Index of Folk Literature. 6 vols, Indiana University Press, Bloomington, Indiana, USA, 1955. - p. 58.
22. Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. - Тошкент, 1992. - 134 б.
23. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилида арабизмлар. - Тошкент, 1959.
24. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. -Тошкент, 1961.- 341б.
25. Абдуллаев Ф. Фонетика Хорезмских говоров. - Ташкент, 1967. - 235 б.
26. Абдурахимов М. Фольклорная афористика и словарь. - Ташкент: Фан, 1989. - 96 с.
27. Абдурахмонов Х. Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларининг синтактик хусусиятлари бўйича кузатишлар. -Тошкент: Фан, 1971.- 184 б.
28. Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш., Маҳмудов Ҳ. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. - Тошкент, 2008.- 267 б.
29. Айымбетов М. Опыт лингвостатистического анализа лексики и морфологии каракалпакского публицистического текста. - Нукус, 1991. -128 с.
30. Алексеев П. Квантитативная типология текста: Учеб. пособие к спецкурсу. - Ленинград: ЛГПИ, 1988. - 76 с.
31. Андреев Н. Статистико-комбинаторные методы в теоретическом и прикладном языковедении. -Ленинград, 1967.

- 32.Анисимов А. Компьютерная лингвистика для всех (мифы, алгоритмы, язык). –Киев, 1991. – 206 с.
- 33.Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. –Тошкент: Фан, 1983. –160 б.
- 34.Бектаев К. Статистико-информационная типология тюркского текста (Отв.ред. Р.Г.Пиотровский). - Алма-ата: Наука, 1978. – 183 с.
- 35.Буронов Ж. Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси. - Тошкент: Ўқитувчи, 1973. – 283 б.
- 36.Вопросы статистической стилистики. – Киев: Наукова думка. – 1974. – 328 с.
- 37.Головин Б. Язык и статистика. –Москва, 1971.
- 38.Голуб И. Стилистика современного русского языка. – Москва: Высшая школа, 1986. – 263 с.
- 39.Жамолхонов Ҳ. Ўзбек тилининг назарий фонетикаси. – Тошкент: Фан, 2009. – 221 б.
- 40.Жирмунский В., Зарипов Х. Узбекский народный героический эпос. - Москва, 1947.
- 41.Жирмунский В. Тюркский героический эпос. - Ташкент: Наука, 1974.
- 42.Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. - Тошкент: Фан, 1991. –231 б.
- 43.Журавлев А. Лексикостатистическое моделирование системы славянского языкового родства. –М: Индрик, 1994. –231 с.
- 44.Иброҳимов А. Бобур «Девон»и тилидаги ўзлашма лексика. –Тошкент: ТДШИ, 2006.
- 45.Иброҳимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеvasи. - Тошкент: Фан, 1967.- 256 б.
- 46.Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. - Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – 340 б.
- 47.Исхаков Ф. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, II, Морфология, - Москва, 1957.
- 48.Йўлдошев К. «Алпомиш» талқинлари. - Тошкент, 2002. – 166 б.
- 49.Каримов С. Ўзбек тилининг фонетик стилистикаси. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2016. – 150 б.

50.Каримов С., Жўраев Т. Ўзбек тили услубияти ва нутқ маданияти. Библиографик кўрсаткич. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2001. – 61 б.

51.Кононов А. Грамматика современного узбекского литературного языка. - Москва-Ленинград, 1960. – 446 с.

52.Кононов А. Послелогои в современном узбекском литературном языке. - Ташкент, 1951.

53.Котелова Н.Э. Значение слова и его сочетаемость. - Ленинград: Наука, 1975.

54.Махмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2017. – 83 б.

55.Мельчук И. Опыт теории лингвистических моделей "смысл-текст". Семантика. Синтаксис. - Москва: Наука, 1974. – 314 с.

56.Мирвалиев С. Роман ва замон. – Тошкент: Фан, 1983.

57.Миртожиев Р. Ўзбек тили фонетикаси. - Тошкент: Фан, 2013. – 424 б.

58.Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. - Тошкент: Фан, 2010. – 303 б.

59.Мухамедов С., Пиотровский Р. Инженерная лингвистика и опыт системно-статистического исследования узбекских текстов. – Ташкент: Фан, 1986. – 160 с.

60.Муҳамедова С. Ҳаракат феъллари асосида компьютер дастурлари учун лингвистик таъмин яратиш. Методик қўлланма. - Тошкент, 2006. –80 б.

61.Нелюбин Л. Компьютерная лингвистика и машинный перевод. – М: ВЦП, 1991.- 151 с.

62.Неъматов Ҳ. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 3 б.

63.Нурмонов А., Йўлдошев Б. Тилшунослик ва табиий фанлар. - Тошкент: Шарқ, 2001. – 125 б.

64.Пиотровский Р., Бектаев К., Пиотровская А. Математическая лингвистика: учеб. пособие для пед. ин-тов.- Москва: Высшая школа, 1977. – 383 с.

65.Пиотровский Р. Методы автоматического анализа и синтеза текста. – Минск, 1985. –69 с.

66.Пиотровский Р., Билан В., Боркун М., Бобков А. Методы автоматического анализа и синтеза текста. – Минск,1985.

- 67.Пўлатов А. Компьютер лингвистикаси. – Тошкент: Академнашр, 2011. – 509 б.
- 68.Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. -Тошкент: Ўқитувчи, 1996.- 47 б.
- 69.Расулов Р. Ўзбек тилида ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. –Тошкент: Фан, 1989. -141 б.
- 70.Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1962. – 360 б.
- 71.Решетов Р. Узбекский язык. I, 1959. – 356 с.
- 72.Ризаев С. Кибернетика ва тилшунослик. -Тошкент: Ўзбекистон, 1976. – 16 б.
- 73.Рустамов Т. Соф кўмакчилар. -Ташкент, 1991. –19 б.
- 74.Рустамов Т. Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўмакчилар. - Тошкент: Фан, 1965. – 129 б.
- 75.Рўзиева М. Ўзбек фольклорида ранг символикаси. – Тошкент: Фан, 2016. – 161 б.
- 76.Садыков Т. Проблемы моделирования тюркской морфологии. - Фрунзе, 1987. – 120 с.
- 77.Садыков Т. Основы кыргызской фонологии и морфонологии. -Бишкек: Илим, 1992. – 144 с.
- 78.Саидов М. Ўзбек дostonчилигида бадий маҳорат. – Тошкент: Фан, 1969. – 259 б.
- 79.Саидов М.Маликаи айёр. -Тошкент: Фан, 1964.
- 80.Серебренников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. - Москва, 1988. -496 с.
- 81.Статистика речи и автоматический анализ текста. – Ленинград: Наука, 1980.
- 82.Тошкент области ўзбек шевалари. - Тошкент: Фан, 1976. – б.
- 83.Трубецкой Н. Основы фонологии. – Москва: Иностранная литература, 1960. – 372 с.
- 84.Тулдава Ю. Проблемы и методы квантитативно-системного исследования лексики. - Таллин: Валгус, 1987. – 180 с.
- 85.Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент, 1965.

- 86.Фозил шоир. Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 3-китоб. - Тошкент: Фан, 1973. – 191 б.
- 87.Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. - Тошкент: Фан, 1962. –150 б.
- 88.Шоабдурахмонов Ш. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 351 б.
- 89.Шомақсудов Ш., Шоаҳмедов Ш. Ҳикматнома. – Тошкент, 1990.
- 90.Языковая норма и статистика. – Москва: Наука, 1977. – 300 с.
- 91.Якубайтис Т., Скляревич А. Вероятностные характеристики вязных текстов. - Рига, 1978. – 62 с.
- 92.Яхшиева Г. Ўзбек тилида фонографик услубий воситалар. – Тошкент: Фан, 1996.
- 93.Ўзбек дostonчилигида бадий маҳорат. - Тошкент: Фан, 1969.
- 94.Ўзбек тили грамматикаси. 2 томлик. 1-том: Морфология. - Тошкент: Фан, 1975. – 550 б.
- 95.Ўзбек тили грамматикаси. 2 томлик. 2 том, - Тошкент: Фан, 1975.- 335 б.
- 96.Ўзбек тилида нутқ феълларининг валент таҳлили. - Тошкент, 1978.
- 97.Ўзбек фольклори очерклари. – Тошкент: Фан, Т.1. 1988. - Б.236; Т.2. 1989. - Б.316.
- 98.Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент, 1981. – 156 б.
- 99.«Ўзбек шеърятининг жанрлари» фанидан муаммоли маъруза матни. Тузувчи: И.Қурбонбоев. – Нукус, 2007. – б.
100. Ўзбек халқ ижоди. – Тошкент: Фан, 1967. – 197 б.
101. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. –303 б.
102. Ўзбек халқ шевалари морфологияси. - Тошкент: Фан, 1984. – 279 б.
103. Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек тилида вокатив категория. - Тошкент; Фан, 1972.- 95 б.
104. Ўринбоев Б., Бозорбоев К. «Алпомиш» достони фразеологизмларининг таъбири. – Самарқанд, 1998.-41 б.

105. Қўнғуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1980.

106. Қўнғуров Р., Каримов С. Ўзбек тили стилистикаси ва нутқ маданияти. Библиографик кўрсаткич. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1984.

107. Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. - Тошкент, 1977.

108. Ҳожиёв А. Феъл. –Тошкент: Фан, 1973.

109. Ҳозирги замон ўзбек тили. –Тошкент, 1957.- 525 б.

110. Ҳолат феълларининг лексик-семантик гуруҳлари ва уларнинг валентлиги. -Тошкент, 1991.

III. Matbuot materiallari va ilmiy maqolalar

111. Абдуллаев Ф. Чўзиқ унлиларнинг табиати тўғрисида // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. –Тошкент, 1959. - № 3.- Б.27-34.

112. Алексеев П. О ранговых распределениях в количественной типологии текста. - Количественная лингвистика и автоматический анализ текстов. Ученые записки / Тартус. гос. ун-т; вып. 774. 1987. - С.3-14.

113. Анорбоев Р. Ўзбек халқ кўшиқларидаги шахсиз гапларнинг баъзи структура хусусиятлари // ТошДПИ илмий асарлари. –Тошкент, 1972. - Б.182-191.

114. Апресян Ю. О языке для описания значений слов. – Москва: Известия АН СССР. Серия языка и литературы, 1966. – № 5. – С. 415-429.

115. Арапов М., Шрейдер Ю. Классификации и ранговые распределения // Научно-техническая информация. Сер. 2. – Москва, 1977. №.11–12. - С. 15–21.

116. Арзикулов Х. Ўзбек лингвистик автоматининг назарий масалалари // Тил ва миллий маданият. Халқаро илмий-назарий конференция материаллари. 26-27 ноябрь. - Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2004, -Б.49.

117. Арзикулов Х., Қаршиев А. Лингвистический автомат: UZLANGTON // Материалы Республиканской научной конференции «Современное состояние проблемы и перспективы развития информатизации в Узбекистане». Ташкент: Фан, 1999. - С. 47-50.

118. Арзикулов Х., Леонова Е. Лесохин П., Пиотровский Р., Попескул А., Хажинская М. Автоматизированная система тезаурусного аннотирования научно-технического документа // Вопросы кибернетики. Вып.41. Статистика речи. М.,-Л., 1978. - С.-11-30.

119. Арзикулов Х., Сафаров Ш., Каршиев А., Уринбаева Д. Автоматизированная системе переработки узбекского текста //Строй языка и методы обучения иноязычному общению. Сборник научных статей. - Самарқанд: Изд.СамГУ, 1997.- С.8-12.

120. Ахабаев А. Частотный словарь казахского подязыка публицистики. – В кн.: Статистика текста. Т.1. Лингвостатистические исследования. - Минск, 1969. – С.552-567.

121. Борисевич А. и др. Кодирование грамматической информации в машинном словаре // Статистика текста. –Минск, 1970. - С.139.

122. Боровков А. Изменения в области узбекской лексики и новый алфавит (на основе русской графики) // АҚН Узбекистана. 1940. № 7.

123. Головин Б. Опыт применения корреляционного анализа в изучении языка // Вопросы статистической стилистики. – Киев: Наукова думка, 1974. – С.6.

124. Диваев А. Этнографические материалы // Сборник материалов для статистики Сыр-дарьинской области, т. IV-X. - Ташкент, 1895-1902.

125. Дмитриев Н. Вторичные долготы тюркских языков: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I, Фонетика. - Москва, 1955. С.198-203.

126. Ёқубова Н. От бирикмаларнинг типлари ва уларнинг қўлланиш частотаси // Тилшунослик масалалари (илмий мақолалар тўплами). Тошкент, 1978. –Б. 92-99.

127. Зарипов Х. Лексикага эътибор бериш // Ислом шоир ва унинг халқ поэзиясида тутган ўрни. – Тошкент: Фан, 1978. – Б.133.

128. Зиндер Л., Строева Т. К вопросу о применении статистики в языкознании // Вопросы языкознания. - Москва, 1968. №6. - С.120.

129. Ибрагимов А. Бобур «Девон»и тилидаги ўзлашма лексика. - Тошкент: ТДШИ, 2006.

130. Ислом шоир ва унинг халқ поэзиясида тутган ўрни. – Тошкент: Фан, 1978. 141 б.
131. Ишаев А. Халқ дostonлари лексикасидан // Ўзбек халқ ижоди. – Тошкент: Фан, 1967. – Б.167-177.
132. Ишаев И. Халқ дostonлари лексикасига оид кузатишлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1970, №5. – Б.56-63.
133. Кидайш-Покровская Н. О дастане «Рустамхан» // Рустамхан. – Москва, 1972.
134. Киссен И. Опыт статистического исследования частотности лексики передовых статей газеты «Кизил Узбекистан» // Науч.труды ТашГУ, Новая серия, Вып. 247. Ташкент, 1964. - С.44-58.
135. Мирзаев Т. «Алпомиш» дostonи, унинг версия ва вариантлари // «Алпомиш» - ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси. - Тошкент: Фан, 1999. - Б.3-24.
136. Мирзаев Т. Илм-фан ва маънавиятга юксак эътибор ифодаси // «Халқ сўзи» гатезаси, 2018 йил 19 январь.
137. Нарзиева М. Қон-қариндошлик номларининг компонент таҳлили // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1986. - № 5.-Б.47-49.
138. Нурмуҳаммедов М. «Алпомиш» - словак тилида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1973.-№ 2.- Б.77.
139. Панкратьева А. Ўзбек ва рус тилларида ранг билдирувчи сўзлар нисбати // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1969. - № 4. –Б.59-62.
140. Пиотровский Р., Турыгина Л. Антимония «язык-речь» статистическая интерпретация нормы и языка // Статистика речи и автоматический анализ текста. - Ленинград: Наука, 1971. - С.5-46.
141. Попов В. Ўзбек ва рус тилларини қиёсий ўрганишда статистик методни қўллаш // А.С.Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти асарлари. 1-китоб. Ўзбек тили грамматикасидан материаллар. -Тошкент: ЎЗР ФА нашриёти, 1949. - Б. 175-179.
142. Потанин Г. Казак-киргизские и алтайские предания легенды и сказки // Живая старина, вып. II-III. – Спб, 1916.
143. Радлов В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. Т. I-VII // -СПБ, 1866-1886.

144. Решетов В. Лексический состав современной узбекской прессы // Проблемы языка, Вып.1. Ташкент, 1934. С.41-51.

145. Ризаев С. Ҳозирги ўзбек адабий тилини статистик метод асосида ўрганишга доир //Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1966. - № 4. – Б.35-40.

146. Рустамов Т. Ўзбек тилидаги билан ёрдамчиси ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1962. - № 5. – Б.20.

147. Савина И. Глаголы коммуникации как функциональные операторы смысловой синергичности английского дискурса // Вестник Самарского гос. унив. 2006.- № 10/2 (50) 238. -С. 32.

148. Садыков Т. К исследованию количественно-лингвистической структуры киргизского текста на ЭВМ: О частотном словаре «Манаса» // Изв. АН Киргзии. 1979. № 3. С.93-100.

149. Сапарниёзова М. Топишмоқларда метафорик маъно // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2004. -№ 6. –Б.78-81.

150. Саримсоқов Б. Достонларда психологик тасвирнинг характери ҳақида баъзи мулоҳазалар // Пўлкан шоир. - Тошкент, 1976. - Б.106-115.

151. Статистика казахского текста // Статистика-лингвистическое исследование и автоматизация. Вып.111. Алмата, 1973. - С.731.

152. Туйчибоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида сабаб муносабатини ифодалаган от бирикмалар синонимикаси// Ўзбек тилининг лексик-грамматик хусусиятлари. -Тошкент,1981. - Б.176.

153. Тулдава Ю. О частотном спектре лексики текста / Ю. А. Тулдава // Количественная лингвистика и автоматический анализ текстов. (Ученые записки / Тартус. гос. ун-т, вып. 745). 1986. - С.139-162.

154. Фрумкина Р. Роль статистических методов в современных лингвистических исследованиях // Математическая лингвистика. М.: Наука, 1973. - С.158.

155. Хўжаниёзов Э.Атрибутив бирикма – услубнинг сифат фарқларини кўрсатувчи восита // Ўзбек тили ва адабиёти. 1983. № 3. - Б.54-58.

156. Хусаинова З. Сўнгги сўз. Қаранг: Топишмоқлар. – Тошкент, 1981. Б.342.

157. Чистов К. Специфика фольклора в свете теории информации // Типология исследования по фольклору. М., 1975. – С.45.

158. Чориев Б. Ўзбек халқ достонларида қўлланган синонимлар // ТошДПИ илмий асарлари. № 167. – Тошкент, 1976. – Б.52-56.

159. Эргаш шоир ва унинг достончиликдаги ўрни. Тадқиқотлар. 2-китоб, -Тошкент: Фан, 1971.

160. Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. 3-китоб. – Тошкент: Фан, 2010. –Б.246.

161. Ҳакимов М., Жабборов В. Поэтик нутқда товушларнинг хосланишига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 2006, №4. – Б.21.

162. Ҳаққулов И. Яна қора ранг талқини ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2001. - № 3. –Б.17-25.

163. Ғаффарова А. Образование синонимов в дастане «Рустамхон» // Вопросы языка и литературы. Учен. Записки Ленинабад. Госпедиститута. №22. Ленинабад, 1964. - С.122-145.

164. Ғулум А. Ўзбек тилида келишиклар. Фанлар Академияси Ўзбекистон филиалининг асарлари. 2-серия, филология, 2-китоб, -Тошкент, 1941. - Б. 66.

IV. Dissertatsiya va dissertatsiya avtoreferatlari

165. Абдувалиева Д. Алишер Навоий тарихий асарлари лексикаси. Филол. фан. бўйича фал.док.(PhD) дис.автореф. – Тошкент, 2017. 35-б.

166. Абдуллаев Ж. Ўзбек халқ топишмоқларининг лексик-семантик хусусиятлари: Филол. фан. номз.... дисс. автореф. - Тошкент, 1994. – 20 б.

167. Абдурахмонова Н. Инглизча матнларни ўзбек тилига таржима қилиш дастурининг лингвистик таъминоти (сода гаплар мисолида). Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. - Тошкент, 2018– 150 б.

168. Абдурахмонов Х. Синтаксические особенности узбекских народных пословиц: Автореф. дис.... канд. филол. наук. - Ташкент, 1964. –33 с.

169. Абдурахмонов Х. Особенности синтаксиса узбекского устного народного творчества: Автореф.дис...док. фил.наук. - Ташкент, 1977. – 50 с.

170. Айымбетов М. Опыт лингвостатистического анализа

лексики и морфологии каракалпакского публицистического текста: Автореф. дисс... канд. фил. наук. - Ташкент, 1987. - 27 с.

171. Айымбетов М. Проблемы и методы квантитативно-типологического измерения близости тюркских языков: Дис. док. фил. наук.-Ташкент, 1997.- 150 с.

172. Афонина И. Статистические параметры трансляции ритмико-фонетических особенностей французской речи при переводе на русский язык: Дисс.канд.фил.наук. - Тюмень, 2008.

173. Бабаджанов Ф. Ўзбек жадид драммаларининг лисоний хусусиятлари: Филол.фан.номз.дис...автореф. - Самарқанд, 2002. - 23 б.

174. Бабанаров А. Разработка принципов построения словарного обеспечения турецко-русского машинного перевода: Автореф. дисс... канд. фил. наук -Л., 1981. - 18 с.

175. Бафоев Б. Лексика произведений Алишера Навои: Филол. фан. док. дис. автореф. - Ташкент, 1989. - 44 б.

176. Ёрматова И. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси поэтикаси: Филол. фан. д-ри ... дисс. автореф. - Тошкент, 1994. - 25 б.

177. Жуманазарова Г. Фозил йўлдош ўғли дostonлари тилининг лингвопоэтикаси: Докторлик (DSc) дисс... автореф.- Тошкент, 2017. - 21 б.

178. Жуманазарова Г. «Ширин ва Шакар» дostonининг луғавий ва лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фан. ном. дис...автореф. - Тошкент, 2008. - 25 б.

179. Жуманиёзова М. Хоразм халқ кўшиқлари лексикаси: Филол.фан. номз.дис..автореф.- Тошкент, 1999. - 24 б.

180. Жўраева Б. Мақолларнинг лисоний мавқеи ва маъновий-услубий кўлланиши: Филол.фан.ном.дис...автореф. - Самарқанд, 2002. - 23 б.

181. Ибрагимов А. Бобур асарлари лексикасининг лингвостатистик, семантик ва генетик тадқиқи ("Девон", "Мубаййин", "Аруз"): Филол. фан. д-ри ... дисс. автореф. -Тошкент, 2008. - 25 б.

182. Имомназаров М. Статистико-семантические особенности лексики поэмы Хосрова Дехлави «Ширин ва Хосров»: Автореф. дис.... канд. филол. наук. - Москва, 1975. - 27 б.

183. Имяминова С. Ҳозирги ўзбек тилида бўғин ҳосил бўлишининг лингвистик ва статистик тадқиқи: Филол. фан. ном.

дис...автореф. - Тошкент, 2009. - 28 б.

184. Ингёнг О. «Алпомиш» ва «Жумўнг» дostonларининг қиёсий-типологик таҳлили: Филол.фан.док.дис...автореф. - Тошкент, 2014. - 27 б.

185. Исақов З. Ўзбек тилида сўз туркумларининг ўзаро муносабати ва унда юкламаларнинг ўрни: Филол.фан.номз... дисс.автореф. -Фарғона, 2005. - 20 б.

186. Камилджанова Р. Модальные слова в современном узбекском языке: Автореф.дис...канд. фил.наук. -Ташкент, 1975. - 18 с.

187. Ковригина Л. Негауссовое моделирование лексико-статистической структуры вариативного текста (на примере «сказания о мамаевом побоище»). Дис. ... канд. филол. наук. - Санкт-Петербург, 2014. - 351 с.

188. Куранбеков А. Статистико-семантический анализ класса имен поэмы «Айнаи Искандари» Амира Хосрова Дехлеви: Автореф. дисс... канд. фил. наук. - Москва, 1988. - 19 с.

189. Мадраҳимов И. Ўзбек тилида сўзнинг серқирралиги ва уни таснифлаш асослари: Филол.фан.номз...дис.автореф.- Тошкент, 1994.-19 б.

190. Махмудов М. Разработка системы формального морфологического анализа тюркской словоформы: (на материале азербайджанского языка): Автореф. дис.... канд. филол. наук. - Баку, 1982. - 26 с.

191. Маҳмадиев Ш. Ўзбек халқ дostonлари тилида стилистик формулалар: Филол.фан.номз.дис..автореф.- Тошкент, 2007. - 26 б.

192. Менглиев Б. Морфологик воситаларнинг маъновий хусусиятлари ва синтактик имкониятлари: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. Тошкент, 1996. -19 б.

193. Муродов М. Жанровые и идейно-художественные особенности дастанов «Гор-оглы»: Автореф. дисс...док.фил.наук. - Ташкент, 1975. - 76 с.

194. Мусаходжаев С. Лингвистический анализ узбекского научно-технического текста и терминологии подъязыка электротехники и электроники: Автореф. дис.... канд. филол. наук. - Ташкент, 1986. - 20 с.

195. Мустаев К. Поэтика и числовых знаков-символов в уз-

бекском и французском героическом эпосах: Автореф.дисс.. канд. фил. наук. –Самарканд, 1994. -18 с.

196. Мухамедов С. Статистический анализ лексико-морфологической структуры узбекских газетных текстов: Автореф. дис.... канд. филол. наук. - Ташкент, 1980. – 25 с.

197. Мухамедова С. Ўзбек тилида йўлланма ҳаракат феълларининг предикативлиги ва валентлиги: Филол.фан.номз.дис...автореф. - Тошкент, 1999. – 22 б.

198. Мухторов Дж. Союзы в современном узбекском языке: Автореф. дис...канд.фил.наук. - Самарканд, 1953. – 19 с.

199. Мырзабеков С. Статистико-лингвистический анализ структуры глагола современного казахского языка (по роману Ауэзова М.О. «Абай жолы»): Автореф. дисс... канд. фил. наук. - Алма-ата, 1973. – 19 с.

200. Нелбюин Л. Информационно-статистические и инженерно-лингвистические особенности языка и текста в условиях спец коммуникации. Автореф.дис...док-ра филол.наук. - Москва, 1975. – 50 б.

201. Расулов Р. Синтаксические связи между словами в дастане «Алпамыш»: Автореф. дис.... канд. филол. наук. - Ташкент, 1975. – 25 б.

202. Раҳимов А. Ўзбек халқ достонлари лексикасининг қиёсий-тарихий таҳлили: Филол. фан. номз.... дисс. автореф. - Самарқанд, 2002. – 27 б.

203. Раҳимов А. Фузия лисоний типини квантитатив ва синергетик ёндашув асосида тадқиқ этиш (ўзбек тили мисолида): Филол.фан.номз... дисс. автореф. - Тошкент, 2009. - 26 б.

204. Ризаев С. Ўзбек тилининг лингвостатистик тадқиқи: Филол.фан. док...дис. автореф. -Тошкент, 2010. –50 б.

205. Рўзимбоев Х. Жанубий Хоразм достонлари тилининг луғавий-маъновий таҳлили («Шаҳриёр» ва «Маликаи Завриё» достонлари мисолида) Филол.фан.док.дисс...автореф. – Тошкент, 2000. – 25 б.

206. Садриддинова М. Лексика узбекских пословиц и поговорок: Автореф.дис...канд.фил.наук. -Ташкент, 1985. - 20 с.

207. Саитбоева М. Именное сказуемое в узбекских народных загадках: Автореф.дис...канд.фил.наук. -Ташкент, 1984. – 20

с.

208. Сапарниязова М. Ўзбек халқ топишмоқларининг синтактик-семантик хусусиятлари: Номз.дис..автореф.- Тошкент, 2005.- 24 б.

209. Соатов Б. Жанровая специфика и поэтические особенности узбекских народных пословиц: Автореф. дисс...канд.фил.наук.-Ташкент, 1990.- 20 с.

210. Содикова М. Слова, обозначающие цвет и окраску в узбекском языке: Автореф. дисс...док.фил.наук. -Ташкент, 1963. – 24 с.

211. Суяров И. Местоимение в современном узбекском литературном языке: Автореф.дисс...канд.фил.наук. - Самарканд, 1965. – 31 с.

212. Тишлер И. О проблемах омонимии в английском языке: Автореф. дисс...канд.фил.наук. - М., 1966. – 24 с.

213. Тукмакова Н. Опыт сопоставительного лингвостатистического анализа русского и чувашского языков (на материале газетной публицистики): Автореф. дисс... канд.филол. наук.-Чебоксары, 2003. С.13.

214. Турсунов С. Лексические особенности дастана «Алпамыш»: Автореф.дис...канд.фил.наук. -Ташкент, 1990. - 19 с.

215. Холиков А. «Гўрўғлининг туғилиши» достони тилининг лексик-семантик хусусиятлари: Филол.фан.номз... дис. автореф. - Тошкент, 2009. –25 б.

216. Холманова З. «Шайбонийхон» достони лексикаси (Пўлкан шоир варианты асосида): Филол.фан.номз...дис. автореф. -Тошкент, 1999. –26 б.

217. Холмуротова Ж.И. Шимолий Хоразм дostonлари лексикасининг функционал-услубий хусусиятлари: Филол.фан.номз...дис. автореф. -Тошкент, 2000. - 27 б.

218. Худойназаров И. Антропонимларнинг тил тизимидаги ўрни ва уларнинг семантик-услубий хусусиятлари: Филол. фан. номз.... дисс. автореф. - Тошкент, 2006.- 20 б.

219. Шоабдурахмонов Ш. «Равшан» дostonининг бадий тили ҳақида: Филол.фан.номз...дис.автореф.- Тошкент, 1949. – 19 б.

220. Юлдашев М. Бадий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Док.дисс.-Тошкент, 2008. –88 б.

221. Юлдашева С. Поэтика узбекского народного героического эпоса «Алпамыш»: Автореф. дис.... канд. филол. наук. - Ташкент, 1984. – 20 б.

222. Якуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри ... дисс. автореф. - Тошкент, 2005. – 50 б.

223. Қуронбеков А. Хофиз ғазалиёти лексикасининг маъно структурасини тадқиқ этиш йўсинлари: Филол.фан. док.дис... автореф. -Тошкент, 1994. – 50 с.

224. Ҳайитова Ф. Никоҳ тўйи кўшиқларининг лисоний талқини: Филол. фан.номз....дис.автореф.- Тошкент, 1998.- 24 б.

225. Ҳакимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Докт.дис. автореф. -Тошкент, 2001. - 49 б.

V. Lug'atlar

226. Абдурахимов М. Ўзбекча-русча афоризмлар луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976. – 216 б.

227. Айимбетов М., Насиров Д. Алфавитно-частотный словарь избранных произведений Бердаха. – Нукус: Каракалпакстан, 1993. –Б.128.

228. Бектаев К., Джубанов А., Мирзабеков С., Белботаев А. М.Ауэзовтын «Абай жолы» романынын жилік создігі. -Алма-ата: Наука, 1979.- 336 с.

229. Бектаев К., Молдабеков К. Балалар адабиёті текісінін алфавитті жиілік создігі.- Чимкент: ЧПИ, 1988. – 116 с.

230. Бердиёров Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – 287 б.

231. Йўлдошев Б., Ўринбаева Д. Ўзбек халқ дostonларининг частотали изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент: Давлат миллий энциклопедияси, 2008. – 99 б.

232. Каримов С., Қаршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг луғати. Алфавитли луғат. - Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2007. – 434 б.

233. Каримов С., Қаршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг луғати. Частотали луғат. - Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2007. – 420 б.

234. Каримов С., Қаршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг луғати. Терс луғат. - Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2007. –420 б.

235. Киссен И. Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка. -Ташкент: Ўқитувчи, 1972.-112 б.

236. Мирзаев Т., Эшонқул Ж., Фидокор С. «Алпомиш» достонининг изоҳли луғати. – Тошкент: Elmus-Press-media, 2007. – 161 б.

237. Муҳамедов С. Ўзбек тилининг алфавитли-частотали луғати. - Тошкент: Фан, 1982. – 110 б.

238. Ризаев С. Статистическая структура языка «Дивана» Хамзы Хаким-заде Ниязи (частотный словарь и конкорданс). - Ташкент, 1989. – 248 б.

239. Ризаев С. Ўзбек совет болалар адабиёти тилининг частотали луғати. -Тошкент: Фан, 1980. – 158 б.

240. Ризаев С., Бўронов Н. Абдулла Қаҳҳор «Синчалак» повести тилининг частотали луғати. - Тошкент: Ўқитувчи, 1986. – 172 б.

241. Содиқова М. Қисқача ўзбекча-русча мақол-маталлар луғати. - Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – 410 б.

242. Туробов А. «Алпомиш» достонидаги шеваларга хос сўзларнинг изоҳли луғати. – Самарқанд, 2006. – 50 б.

243. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. Биринчи жилд. (А-Д) –Тошкент: ЎЗМЭ Давлат илмий нашриёти, 2006. - 680 б.

244. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. Иккинчи жилд. (Е-М)–Тошкент: ЎЗМЭ Давлат илмий нашриёти, 2006. – 672 б.

245. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. Учинчи жилд. (Н-Тартибли). –Тошкент: ЎЗМЭ Давлат илмий нашриёти, 2006. - 688 б.

246. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. Тўртинчи жилд. (Тартибот-Шукур). –Тошкент: ЎЗМЭ Давлат илмий нашриёти, 2008. – 608 б.

247. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. Бешинчи жилд. (Шукрона-Х). –Тошкент: ЎЗМЭ Давлат илмий нашриёти, 2008. – 592 б.

248. Ўзбек халқ шевалари луғати. –Тошкент: Фан, 1971. – 409 б.

249. Ўринбаева Д. Ўзбек халқ дostonлари тилининг алфавит-частотали луғати. – Тошкент: Давлат миллий энциклопедияси, 2006.- 243 б.

250. Ўринбаева Д. Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарлари тилининг қиёсий алфавит-частотали луғати. – Самарқанд, 2017. – 650 б.

251. Ўринбаева Д. Ўзбек халқ дostonлар тилининг частотали луғати. – Тошкент: Давлат миллий энциклопедияси, 2006.- 243 б.

252. Ўринбаева Д. Фольклор асарларига хос сўзларнинг қисқача изоҳли луғати. – Самарқанд, 2017. – 160 б.

253. Ўринбаева Д., Йўлдошев Б.Ўзбек халқ дostonларининг частотали изоҳли фразеологик луғати. - Тошкент, 2008. – 99 б.

254. Ўринбоев Б., Бозорбоев К. «Алпомиш» дostonи фразеологизмларининг таъбири. – Самарқанд, 1998. - 41 б.

255. Қўнғуров Р., Каримов С. Зулфия поэзиясининг луғати. Конкорданс. -Тошкент: Ўқитувчи, 1981. – 275 б.

256. Қўнғуров Р., Тихонов А. Обратный словарь узбекского языка. -Самарқанд, 1969. - 274 с.

257. Ғуломов А., Тихонов А., Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг морфем луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977, - 435 б.

258. Ҳамроева Ш. Корпус лингвистикаси атамаларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Камалак, 2018. – 95 б.

259. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎЗМЭ Давлат илмий нашриёти, 2002. – 164 б.

VI. Badiiy manbalar

260. Алпамыш. Перевод В.Державина, А.Кочеткова, Л.Пенковського. – Москва, 1949.

261. Алпамыш. Перевод Л.Пенковського. – Ташкент, 1943.

262. Алпомиш. Фозил Йўлдош ўғли. - Тошкент: «Шарқ» нашриёти-матбаа концерни бош тахририяти, 1998. – 398 б.

263. Бойчечак. - Тошкент, 1984. – 335 б.

264. Булбул тароналари. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг дoston ва термалари. Беш томлик. - Тошкент: Фан, 1972-1973.

265. Гулихиромон. - Тошкент, 1965.

266. Гўрўғлининг туғилиши. - Тошкент, 1967.

267. Равшан. Эргаш Жуманбулбул ўғли. – Тошкент: ЎзР ФА нашриёти, 1954. – 96 б.

268. Топишмоқлар. - Тошкент, 1981. – 365 б.

269. Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган «Алпомиш» достони қўлёзмаси, 18-инвентарь, 946 саҳифа. Қоғоз бичими: 36X23.

270. Шода-шода марварид. Эргаш Очилов. Қўшиқларга жо бўлган олам. – Тошкент: Шарқ, 2006. – 415 б.

271. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик: Нурали. - Тошкент, 1964.

272. Ўзбек халқ мақоллари. Тошкент, 2005.

273. Ўзбек халқ мақоллари. 1-том. - Тошкент: Фан, 1987; 2-том, 1988.

274. Ўзбек халқ эртаклари.1 том. Тошкент, 2007. – 385 б.

275. Қошғарий М. Девони луғотит турк. Уч томлик. I том. - Тошкент, 2016. -362 б.; II том. - Тошкент, 2016.- 286 б.; III том. - Тошкент, 2016. – 300б.

VII. Internet materiallari, elektron resurslar

276. Артеменко Е. Особенности корреляции языковой и фольклорной картин мира. [http:// fixed.ru/prikling/conf/stilsist1](http://fixed.ru/prikling/conf/stilsist1).

277. Артеменко Е. Язык русского фольклора: опыт интерпретации. [http:// fixed.ru/prikling/conf/stilsist1](http://fixed.ru/prikling/conf/stilsist1).

278. Афонина И. Статистические параметры трансляции ритмико-фонетических особенностей французской речи при переводе на русский язык: Дисс.канд.фил.наук. - Тюмень, 2008 // интер: [dibase.ru| article| 21092009_ olizkons](http://dibase.ru/article/21092009_olizkons)|4(2008, май).

279. Занегина Н. Отражение языковой картины мира в словарях разных жанров (слово-лексический класс-концепт). [http://www.dissercat.com/ content/ lingvisticheckie-osobennosti-khudozhestvennogo-mira-proizvedenii-priklyuchencheskogo-zhanra](http://www.dissercat.com/content/lingvisticheckie-osobennosti-khudozhestvennogo-mira-proizvedenii-priklyuchencheskogo-zhanra).

280. Кириллов М. Лингвостатистический анализ художественного текста: на материале коротких рассказов Ф.С.Фицджеральда: Автореф.дис... канд.филол.наук: – Иваново. 2002. [http://www.dissercat.com/ content/ lingvostatisticheski-analiz-khudozhestvennogo-teksta-na-materiale-korotkikh-rasskazov](http://www.dissercat.com/content/lingvostatisticheski-analiz-khudozhestvennogo-teksta-na-materiale-korotkikh-rasskazov).

281. Кирнос В. Применение статистических методов в сравнительных исследованиях художественных текстов: Автореф.дис.... канд.филол.наук: - Курск, 2011.

282. <http://www.dissercat.com/content/primenenie-teorii-kompyuternoj-semantiki-russkogo-yazyka-i-statisticheskikh-metodov>.

283. Савина И. Глаголы коммуникации как функциональные операторы смысловой синергейности английского дискурса // Вестник Самарского гос. университета, 2006, № 10/2, с. 238-242 // интернет: <http://www.usru.yar.ru> (2008, декабрь).

284. Сеченова Е.Т. Статистико-вероятностная модель гендерообусловленного авторского «Я» в научном дискурсе: Дисс.канд. фил. наук. - Тюмень, 2009 // интер: [dibase.ru|article|21092009_olizkons](http://dibase.ru/article/21092009_olizkons)|4.

VIII. Internet manbalar

285. www.homepage.psy.utexas.edu.

286. www.lscp.net.

287. www.aolifo.de.

288. www.kodanshausa.com.

289. www.fs.u-bunkyo.ac.jp.

290. www.diva-portal.org.

291. www.roa.rutgers.edu.

292. www.books.google.com.

293. www.northwestern.edu.

294. www.linguistics.

295. www.ifa.amu.edu.

URINBAYEVA DILBAR BAZAROVNA

**XALQ OG'ZAKI IJODI ASARLARI
MATNINING JANRIY-LISONIY VA
LINGVOSTATISTIK TADQIQI
(monografiya)**

QAMAR MEDIA" NASHRIYOTI

Muharrir: Muhammad Sobir
Musahhah: Osima Sobirjon qizi

ISBN 978-9943-8552-4-3

"Qamar media" nashriyoti, Toshkent shahar, Mirobod tumani
Qo'yliq mavze-4, 3-uy, 26-xonadon. tel.: +99894-672-71-11

Terishga berildi: 29.10.2022-yil. Bosishga ruxsat etildi: 10.11.2022-yil.
Bichimi 60x84 ^{1/16}, "Cambria" garniturasida.
Bosma tabog'i 15,25. Adadi 100 nusxa. Buyurtma № 2022/26
Noshirlik litsenziyasi: № 18-4178

Samarqand viloyati pedagoglarni yangi
metodikalariga o'rgatish milliy markazi bosmaxonasida chop etildi

